

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1-2

1988

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. Veka

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I OGOVORNI UREDNIK

Branislav Gligorijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Branislav Gligorijević, Stojan Kesić, Mira Radojević (sekretar), Đoko Tripković,
Milan Vesović, Momčilo Zečević, Nikola Živković

IZDAVAČKI SAVET

Slobodan Bosiljčić, Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković,
Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Branislav Gligorijević, Čedomir Šrbac

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA

Đorđe Knežević

LEKTOR

Branka Kosanović

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

GRAFIČKA OPREMA

Milan Ristović

KOREKTOR

Alisa Sabo

Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju Beograd,
Trg Marksа i Engelsа 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352—3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. VI

1988. — Beograd

Broj 1—2

SADRŽAJ

CONTENTS

DISCOURSES AND ARTICLES

Vasa Čubrilović, The mainstream and the development of the socialist revolution in Yugoslavia — — — — —	7
Dušan Lukač, Denationalization, emigration and genocide in the Balkans during World War II — — — — —	53
Enes Milak, The Italian diplomacy and the Croatian question 1928—1935 — — — — —	87

SUPPLEMENTS

Nikola Žutić, The militarization of bodily culture in the Kingdom of Yugoslavia 1929—1935 — — — — —	109
Jadranka Jovanović, Yugoslavia and the creation and realisation of the conception of collective security in the League of Nations	125

COMMENTS

Radoje Nenadović, The introduction to the cold war: historiography of USA on the diplomacy of World War II — — — — —	139
--	-----

DOCUMENTS

Rastislav Terzioski, The break-through of the Saloniki front (from the war diary of a Macedonian teacher) — — — — —	159
---	-----

POLEMICS

Branislav Gligorijević, Fatal one-sidedness (in reference to the book „The Kosovo question” by dr Branko Horvat) — — —	179
Gojko Jakovčev, For greater accuracy in historiography — — —	195

REVIEWS

Marxism and anarchism — history and contemporaneity. Conference „Marx and contemporaneity”, VII scientific gathering, book 9 (Dubravka Stajić) — — — — —	201
Koča Popović, Notes during warfare (Predrag Marković) — — —	204
Nikola B. Popović, Yugoslav—Soviet relations in World War II (Predrag Marković) — — — — —	207
Ljubodrag Dimić, The agitprop culture, the agitprop phase of the cultural policy in Serbia (1945—1952 (Mira Radojević) — —	210
Zoran Vasiljević, The Đakovo concentration camp (Milan Koljanin) Scientific gathering — Ideas and movements at the Belgrade university (Mira Radojević) — — — — —	212
	214

VASA ĆUBRILOVIĆ
Akademik

Srpske akademije nauka i umetnosti
Beograd, Knez Mihailova 35

OSNOVNI TOKOVI I RAZVITAK SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI OD 1937. DO 1987. I NJENO RUKOVODSTVO*

Originalan naučni rad

940. 53/54

Metodološki posmatrano, uloga jednog revolucionarnog pokreta, što je u suštini i bila Komunistička partija Jugoslavije, može se oceniti i u istoriji jugoslovenske državne zajednice od 1937. do 1987. godine, samo u okviru opšteg razvoja, kako te zajednice, tako i Evrope i celog sveta u XX veku. Jugoslovenska država nastala je 1918. na ruševinama Turskog carstva i Habsburške monarhije posle ratova 1912—1918. Bila je plod oslobodilačkih težnji svojih naroda. Međutim, ti narodi su preneli u novu državu čitav niz kriza privredno-društvenog i nacionalno-političkog značaja koje su upropastile Tursko carstvo i Habsburšku monarhiju, ali u isto vreme bili uzroci stalnih kriza raznih vrsta koje potresaju novu državu od 1918. do 1941. godine. Nisu to samo bile u pitanju borbe među njenim narodima oko uređenja države, nego duboke društvene krize koje proističu iz nezadovoljstva širokih masa radničke klase i seljaštva sa eksplotatorskim sistemom kapitalističkog društva i njegove privrede koji dejstvuju u novoj državi predstavljeni kako monarhijom Karađorđevića, tako i građanskim pokretima onoga doba. Još u toku prvog svetskog rata oktobarska socijalistička revolucija u Rusiji 1917. godine dala je ne samo primer i podsticaj za slične zahvate nego i ideologiju, sistem i metode organizacije i borbe za vlast i organizovanje te vlasti posle pobede revolucije. Uz Marksа i Engelsа, osnivača naučnog socijalizma, pojavljuje se i Vladimir Ilič Lenjin sa svojom ideologijom i revolucionarnim programom zasnovanim na naučnom socijalizmu ali prilagođenim potrebama i težnjama agrarnih društava u Evropi i svetu. Takvo društvo i takva država bila je i Jugoslavija posle 1918. godine.

* Referat održan na Svečanoj akademiji posvećenoj pedesetogodišnjici dolaska Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu 24. novembra 1987.

**GRAĐANSKO DRUŠTVO I DRŽAVA U JUGOSLAVIJI
IZMEĐU DVA SVETSKA RATA, 1918—1941.**

Komunistička partija Jugoslavije, osnovana na beogradskom kongresu 1919. godine, uspela je da dade kao osnovu svojoj ideologiji i svojemu programu, naučni socijalizam predstavljen idejama i radovima Marksa i Engelsa, dopunjениm Lenjinovim učenjem o društveno-političkim uslovima za spremanje i sprovodenje socijalističke revolucije u agrarnim društvima i državama. Pri tome od samog početka javljaju se neke posebnosti u okviru jugoslovenskog društva, njegove države i njihovog razvoja koje su se morale uzimati u obzir kada se pristupalo stvaranju jugoslovenskog programa socijalne reforme počev od ukidanja buržoaske vlasti i kapitalističkog poretku do uređenja socijalističke države. Sve se to mora imati u vidu kad se proučava istorija Komunističke partije Jugoslavije od 1919. do 1987. godine i njena uloga u ogromnim promenama koje nastaju u okviru naše zajednice od 1937. do 1987. godine.

Društveno-političke i nacionalne krize koje potresaju od početka novu jugoslovensku državu ne prestaju, u suštini posmatrano, sve do njenog sloma u aprilskom ratu 1941. godine. Ove krize su imale duboke korene u prošlosti jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja. A njih je bilo teško ne samo rešavati i uklanjati, nego i upoznati.

Prodor turskog osvajača još koncem srednjeg veka u jugoistočnu Evropu prekinuo je tokove razvoja ne samo jugoslovenskih država i njihovog društvenog razvoja, nego i razvoj njihovih civilizacija. Prekinuti su i tokovi izgrađivanja nacija i nastala su takva etnička mešanja, pre svega među južnoslovenskim narodima, i kulturno prožimanje kroz patrijarhalne kulture, da je to neminovno vodilo ideji stvaranja zajedničke države. Međutim, mnogi faktori razne vrste, pre svega verski, nacionalni i pokrajinski, delovali su u suprotnom pravcu. Sve će to doći do izraza kad se stvori država Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine. Razne istorijske tradicije, kulturni uticaji i težnje pojedinih jugoslovenskih naroda došli su odmah do izraza posle 1918. kad se postavilo pitanje uređenja nove jugoslovenske države. Sav privredni razvoj nove države, izražen kroz nerazvijenost industrije i zaostalom poljoprivredom, pooštravao je krize zbog neujednačenog i sporog razvoja zemlje. Jugoslovenski građanski pokreti i njihovi predstavnici, počev od srpskih, nisu bili dorasli za rešavanje svih tih nacionalnih i političkih i društvenih problema. To se pokazalo već prvih godina posle postanka države i izazvalo je tolike kako klasne tako i nacionalno-političke sukobe.

Komunistička partija Jugoslavije od samog svog osnivanja u Beogradu 1919. i Vukovaru 1920. godine, neminovno je morala, izgrađujući svoje programe revolucionarnih reformi u Jugoslaviji, ulaziti u sve te probleme. Da su oni i za nju bili vrlo teški za rešavanje najbolje pokazuju ne samo njena istorija, nego i istorija ove države od 1918. do 1987. godine. Tome treba dodati još burne promene koje nastaju u vremenima

ma o kojima govorimo u krilu naše, jugoslovenske zajednice i u celoj Evropi, što će, na kraju, dovesti 1939. godine i do drugog svetskog rata.

Sve se to odražavalo na društveno-političke odnose do 1937. godine. Borbe oko državnog uređenja među narodima i zemljama nove države mešale su se sa ekonomskim i društvenim krizama. Politički pokreti i ljudi starog društva nisu nalazili rešenja za mnogobrojna pitanja koja su se pred zajednicu postavljala. To je dovelo do državnog udara kralja Aleksandra, 6. januara 1929. godine, i proglašenja diktature. Ekonomska kriza, svetskih razmara, zahvatila je 1930—1934. i Jugoslaviju i dovela do sloma kapitalističke privrede u njoj.

Međunarodni odnosi u Evropi su se pogoršali dolaskom na vlast fašističkog i nacionalsocijalističkog pokreta pod vođstvom Adolfa Hitlera u Nemačkoj 1933. godine.

I Komunistička partija Jugoslavije proživljava od 1923. do 1937. godine duboku unutrašnju krizu. Postupno iz nje izlazi, početkom tridesetih godina ovoga veka. Borba protiv ličnog režima kralja Aleksandra, ekonomske krize u zemlji i opasnosti od fašističkih agresija, posle 1933. daje nove podsticaje za pokretanje narodnih masa uлево. To se odrazilo kroz radničke štrajkove, seljačke pokrete protiv krize i prezaduženosti i studentske štrajkove i demonstracije protiv šestojanuarske diktature, stanja u zemlji i opasnosti od fašizma. To se naročito moglo zapaziti u pokretima studenata Beogradskog univerziteta od 1931. do 1941.

Pod uticajem ovih pokreta i Komunistička partija se reorganizuje. Smanjuju se frakcijske borbe i postupno izgrađuje program na osnovu kojeg je ovaj pokret dočekao drugi svetski rat i u njemu odigrao odlučujuću ulogu što se tiče Jugoslavije. Kad se imaju u vidu okolnosti pod kojima je dejstvovala Komunistička partija Jugoslavije u to doba i pritisci koje na nju vrše faktori razne vrste, razumljivo je da je vrlo teško bilo ujednačiti poglede na izradu strategije i taktike njene revolucionarne borbe, pa i izrade programa na kome će pridobiti narodne mase Jugoslavije za socijalističku revoluciju i njeno temeljno preuređenje kao federativno organizovane države ravnopravnih naroda i narodnosti u njoj. Pod uticajem pooštrenih kriza u zemlji i borbi oko uređenja zemlje, s jedne strane, s druge strane pod uticajem procesa izgrađivanja i prerastanja Rusije novim uređenjem u Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, SSSR, na federativnoj osnovi sa mnogim autonomijama i lokalnim samoupravama, datim i manjim etničkim zajednicama u okviru njenog federativnog uređenja, Sovjetski Savez imao je da posluži kao primer federativnog uređenja Jugoslavije posle pobede revolucije u njoj.

Pod sasvim novim uslovima, povoljnijim za rad, dolazi za generalnog sekretara Partije Josip Broz Tito. On je te povoljne uslove svestrano iskoristio.

Već prvih godina njegovog rukovodstva Partijom, pažljivi posmatrač mogao je zapaziti neke njegove osobine koje će ga u toku rata i re-

volucije dovesti na čelo i oslobođilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Već prva godina njegovog delovanja kao generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije, 1937, pokazala je da se Evropa, pa i Jugoslavija nalaze u predvečerju drugog svetskog rata. Građanski rat u Španiji bio je u punom toku. Učešće fašističkih sila Trećeg Nemačkog Rajha i Italije na strani desnice, s jedne strane, a masovna pojava dobromisljenih jedinica iz Evrope i Amerike koje su u Španiji slale demokratske snage sveta, pre svega iz međunarodnog radničkog pokreta, pa i Jugoslavije, govorili su da je oružani obračun evropske levice i desnice već počeo. Komunistička partija Jugoslavije poslala je preko 1.700 dobrovoljaca u pomoć španskoj levici. Agresivnost fašističkih sila dolazila je sve više do izraza naročito od 1938. godine, kad je Treći Nemački Rajh, već naoružan i sa vojskom opremljenom modernom tehnologijom, prešao u napad 1938., okupirajući Republiku Austriju. Zapadne sile pokazuju se već u početku krize nesposobnim da stanu na put napadu fašističkih sila u centralnoj i jugoistočnoj Evropi.

Slaba namesnička vlada, posle ubistva kralja Aleksandra 1934. godine, pod vođstvom kneza Pavla Karađorđevića, pokazivala je sve više slabosti i kolebljivost u svome opredeljivanju, kad se ticalo međunarodnog položaja i uloge Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Suprotno njenom držanju narodne mase u Jugoslaviji, pre svega Komunistička partija, odlučno zauzimaju stav i spremaju se za borbu i otpor u slučaju fašističke agresije. Tito je bio jedan od glavnih stubova izgradњivanja toga otpora. Ranijih godina nije učestvovao u frakcijskim sukobima u krilu Partije, zato je mogao uspešno pristupiti obnovi njenog jedinstva oslanjajući se pretežno na nove kadrove na programu koji se postupno iskristalisa od početka tridesetih godina XX veka. Moralo se po svaku cenu boriti za nezavisnost i teritorijalni celokupnost Jugoslavije, ako bude dovedena u pitanje nekim napadom fašističkih sila. U tom cilju tražila se saradnja sa demokratskim snagama u zemlji, koje stoe na istom stanovištu. Borba za nezavisnost i celokupnost država mora biti u znaku ne samo bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, nego i u znaku borbe protiv centralizma, nenarodnih režima u zemlji, za punu ravnopravnost jugoslovenskih naroda sa krajnjim ciljem: preuređenje buržoaske, kapitalističke države u socijalističku društvenu zajednicu ravnopravnih naroda, organizovanih u federalno uređenoj zajednici na osnovu podele tako izvršene da će zadovoljiti osnovne interese svih jugoslovenskih naroda, pa i narodnosti. Držeći se ovog programa novo vođstvo Komunističke partije Jugoslavije od 1937. do 1941. godine trudilo se da ukloni frakcijske borbe, obnovi jedinstvo Partije i proširi svoju aktivnost u svima pravcima privlačeći u svoje redove nove članove i oživljavajući svoju aktivnost tako da bude spremna za borbe koje su joj predstojale.

Tito je po prirodi svojoj bio kao predodređen da rukovodi Partijom u takvim vremenima. Navedeni program mu je odgovarao i on ga je uporno branio, naročito jedinstvo Partije, po svaku cenu odbrana

nezavisnosti i celokupnosti Jugoslavije u slučaju nekog rata sve praćeno revolucionarnom aktivnošću koja je i dovela do socijalističke revolucije i federativnog uređenja naroda i narodnosti u našoj državi. Bio je dobar organizator. Umeo je oko sebe okupiti ljudе da svrše poslove koje bi im poveravaо. Imao je osećanje dostojanstva i samosvesti kao čovek i kao predstavnik Partije, docnije i Jugoslavije, kada su bili u pitanju odnosi, naročito međunarodni, prema jačima od svoga pokreta i od svoje zemlje. Zato je od početka i sebi i Partiji tražio oslonca kod kuće, oslanjajući se na svoje mase i na njihove težnje. To mu je bio prvi uslov dobijanja nezavisnosti delovanja, najpre Partije kojoj je bio na čelu, kasnije oslobođilačkog pokreta u zemlji i države kojoj je bio na čelu. Sve je to izvodio od početka na način svojstven samo vrlo darovitim rukovodiocima i državnicima.

Prvi mu je zadatak bio da spremi Partiju, kojoj je bio na čelu, za nove zadatke što će joj predstojati. Polazeći od stanovišta da se protiv fašističke agresije treba boriti svim snagama i pored neuspeha i poraza, što ih može doživeti građanska Jugoslavija, verujući u takvom slučaju u pobedu velikih protivnika fašističkih sila u Evropi i svetu, pre svega Sovjetskog Saveza, morao je predviđati i slabe otpore vladajućih snaga u Jugoslaviji još pre rata. Isto tako morao je predvideti i mogućnost poraza, u slučaju rata u Jugoslaviji, starih snaga vojnih i političkih u zemlji i spremiti kadrove svoje Partije organizaciono i ideoološki da preuzmu na sebe vođstvo otpora okupatoru, u slučaju poraza stare građanske Jugoslavije. To mu nije bilo teško jer se raspoloženje u Komunističkoj partiji, kao i u širokim narodnim masama u Jugoslaviji, oštrotaljalo u tom pravcu. Zato se mogla uspešno voditi borba protiv kapitulantske politike vlade Cvetković-Maček. Teško da bi došlo do prevrata u Jugoslaviji od 27. marta 1941. godine, protiv Namesništva i vlade Cvetković-Maček, zbog potpisivanja pakta o saradnji sa fašističkim snagama 24. marta 1941. godine, od oficira organizovanog prevrata istog meseca, da iza toga nije bio strahoviti pritisak javnog mnjenja Jugoslavije. Tome vrlo mnogo doprinosi živa aktivnost Komunističke partije Jugoslavije protiv vlade Cvetković-Maček, Namesništva, Pavla Kadarorđevića u vezi sa njihovom profašističkom spoljnom politikom.

JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU 1941—1945.

*Slom građanske Jugoslavije u aprilskom ratu 1941;
narodnooslobodilački rat do Drugog zasedanja AVNOJ-a novembra 1943.*

U aprilskom ratu protiv fašističkih sila od 6. do 15. aprila 1941. godine, stara Jugoslavija je vrlo brzo podlegla, okupirana i podeljena od strane vlade Trećeg Nemačkog Rajha i Italije. Uzroci brzog sloma stare jugoslovenske vojske dobro su proučeni. Oni su razne vrste a osnovno je bilo: građanska jugoslovenska država kako se razvijala od 1918. godine, i privredno, društveno-politički i nacionalno-politički, pa i up-

ravno, tako se razvijala i zaoštravala klasne, nacionalne i političke sukobe da je u apriški rat ušla potpuno razjedinjena, nesposobna za odbranu. Njeno vojno rukovodstvo bilo je isto tako razjedinjeno i sa starejom strategijom, taknikom i tehnikom, da za jedan motorizovani rat kakav su u drugom svetskom ratu vodile jedinice Trećeg Nemačkog Rajha, nije bilo sposobno. Brz slom otpora fašističkom osvajaču nije odgovarao borbenom duhu velikog dela narodnih masa u državi. To se pre svega odnosi na srpski narod.

Vrlo je teško govoriti o pitanjima ove vrste istoričaru, koji pružava stavove pojedinih jugoslovenskih naroda i zemalja. Kad je u pitanju odbrana nezavisnosti zemlje, u osnovi svi imaju težnju za nezavisnošću, samo je svako od njih posmatra sa svoga stanovišta i pod uticajem svoga razvoja. Dužnost je istoričara narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije da, pre svega, obradi tokove rata i revolucije u svojoj zemlji i svome narodu. Zato ću, kao Srbin, istoričar, dati svoje sudove o ulozi srpskog naroda i njegovih zemalja u ratu i revoluciji 1941—1945.

Istorijska proučavanja razvoja srpskog naroda i njegovih zemalja gde on živi u toku XIX i XX veka, pokazuju njegove osobine koja će doći do izraza i u njegovom učešću u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945.

Ušao u XIX vek kao seljački, patrijarhalan narod sa svojom posebnom tradicijom i nacionalnom državnom svešću, on je borbu za svoju nezavisnost već u revoluciji u Srbiji, 1804—1830. godine povezao sa borbom protiv eksplotatorskih feudalnih režima Turskog carstva i Habsburške monarhije. Zato revolucija u Srbiji 1804. godine ima značaj buržoaskodemokratske revolucije. Nove srpske države u Srbiji i Crnoj Gori prerastaju u XIX veku u buržoaske, kapitalističke zemlje i društvene zajednice. Međutim, usvajanje privredne, društveno-političke organizacije Evrope XIX veka i njenog građanskog društva prolazilo je u Srbiji, pa i ostalim zemljama gde Srbi žive, kroz niz kriza privrednog, društvenog, nacionalnog, političkog i kulturnog značaja koje su tražile brzu orientaciju u stavovima u kome smeru treba da se razvija naše društvo. Etnička pomešanost srpskog naroda sa drugim narodima jugoistočne Evrope, pre svega južnoslovenske, navela nas je da još od polovine XIX veka napustimo uskosrpsku državnu misao i pređemo na ideju jugoslovenskih zajednica balkanske federacije balkanske ili jugoistočne Evrope. Pri tom smo zbog etničke izmešanosti i srodnosti jezika i kulture morali, pre svega, da imamo u vidu hrvatski narod. Kriza našeg seljačkog društva nastavlja se i posle ukidanja feudalnih sistema u zemljama gde Srbi žive. To se najbolje moglo pratiti u Srbiji XIX veka. Spor prodor industrijske proizvodnje u našim zemljama i gospodstvo stranog kapitala u tim industrijama onemogućava stvaranje jedne jake privrednoburžoaske klase kod nas. I politički razvoj iz svih tih razloga bio je usporen. Ono što je bilo kod nas najjače, to je demokratsko osećanje naroda izgrađeno u njegovoj patrijarhalnoj kulturi i moćni na-

goni da se sa bespoštednom borbom odbrani nezavisnost. To smo pokazali u nizu ustanaka i ratova u toku XIX i početkom XX veka.

Na osnovu toga u ratovima 1912—1918. godine zastupajući ideju bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda vrlo mnogo smo doprineli stvaranju jugoslovenske države 1918. godine.

Sva istorijska proučavanja istorije od 1918. do 1941, pa i istorije srpskog naroda u to doba, pokazuju da staro društveno i političko rukovodstvo, što se okupljalo oko dinastije Karađorđevića, nije bilo sposobno da rešava sve one zamršene probleme, društvene, privredne, nacionalno-političke koji su se postavljali pred novu jugoslovensku državu od 1918. do 1941. godine. Videli smo da su te krize imale i opšti i posebni značaj. Svaki jugoslovenski narod, svaka jugoslovenska zemlja i pokrajina unosile su u novu zajednicu svoje lokalne probleme, a iza toga još stoje preživeli stari društveni i politički poreci koje je trebalo menjati. Stare građanske vodeće stranke kod nas za to nisu bile sposobne. Svojim izrazito centralističkim i birokratskim načinom upravljanja oni su ostavljali utisak kod drugih naroda u našoj državi da je uprava hegemonistička, nepravedna, eksploratorička. Sve se to tovarilo na leđa srpskog naroda, mada, u suštini gledano, on je bio protiv takve vlade. I sam je trpeo od eksploracije i podnosio nepravde nenarodnih uprava što ih je zavodila dinastija Karađorđević. Hegemonistička Srbija, to se danas može dokazati, sporije se razvijala od eksploratoričane Slovenije i Hrvatske. Ona je od prvih dana šestojanuarske diktature kralja Aleksandra najoštrije reagovala otporom na tu diktaturu. Pored svega toga, narod Srbije je optuživan za to.

Temeljnja proučavanja istorije društvenih pokreta kod Srba od druge polovine XIX veka do 1941. godine pokazuju kako sve teži uslovi privrednog i kulturnog razvoja širokih narodnih masa, bilo pod tuđom vlašću, bilo u nezavisnim državama Srbiji i Crnoj Gori, podstiču stvaranje društvenih pokreta koji teže dubljim reformama u njihovim društvenim zajednicama da se ubrza razvoj naše zaostale sredine. U Srbiji to najbolje pokazuje pokret Svetozara Markovića u drugoj polovini XIX veka. Izričito socijalno-revolucionaran Svetozar Marković na bazi dostignuća razvoja društvenih nauka u Evropi svoga vremena, pre svega marksizma, u svojim delima predlaže reforme u srpskom društvu i radi na bazi naučnog socijalizma, ali do određene granice prema potrebama agrarne sredine kakva je postojala u Srbiji XIX veka. Zato ima sličnosti između njegovih pogleda i ideja sa Lenjinovom revolucionarnom mišlju.

Ideološki smo se spremali još od druge polovine XIX veka i za revolucionarne promene u našem društvu prelaskom od građanskog poretka socijalističkom. Radilo se na tome od 1918. do 1941.

Kad je zapretila opasnost nezavisnosti jugoslovenske države pred fašističkom agresijom tridesetih godina ovoga veka, naročito od 1938. godine kad je okupirana Austrija, do 1940. kad je Treći Nemački Rajh okupirao Češku, preplavio zapadnu i severnu Evropu i spremao se za dalje pohode, kod srpskog naroda se javljaju otpori i neobuzdana volja za borbu protiv novog osvajača. To se najbolje moglo zapaziti ne sa-

mo na ulicama Beograda nego u svima našim gradovima, u svima društvenim sredinama od sela na ovamo, da smo spremni, kao i za vreme prvog svetskog rata, na bespoštednu borbu protiv osvajača. U tome su bili složni i levica i desnica i to je najbolje pokazao prevrat od 27. marta 1941. godine. Taj prevrat bio je prvi udarac Trećem Nemačkom Rajhu od strane porobljenih naroda Evrope i imao je ogroman uticaj na njihove oslobođilačke pokrete protiv osvajača.

Posle 27. marta nastaje ponovo rascep u kruhu srpskog naroda kad je u pitanju borba protiv fašističkih osvajača. Trajaće sve do kapitulacije i sloma tih osvajača u maju 1945. godine.

Naša desnica, predstavljena vladom generala Dušana Simovića, mesto da je izvukla zaključke iz prevrata 27. marta i odmah pristupila mobilizaciji svih snaga za odbranu od predstojećeg napada, uvela je takтику pregovora sa Italijom i Nemačkom. Međutim, Hitler je na dan prevrata u Beogradu, 27. marta, izdao naredenje za napad na Jugoslaviju, koji će se izvršiti 6. aprila 1941. godine. Nedovoljno mobilisana sa neizvršenom koncentracijom i rasporedom na granici i psihološki nespremna za rat, vojska stare Jugoslavije nije dala one otpore koje je od nje očekivao srpski narod. Vojno i političko rukovodstvo države avionima je odletelo na Zapad, verujući da je svoj zadatak ispunilo i duboko uvereno da će se vratiti u oslobođenu zemlju kad osvajačke fašističke sile, Treći Nemački Rajh i Italija, budu poražene od velikih saveznika.

Ovakva vojno-politička strategija vlade generala Simovića u proleće 1941. godine jednim delom je imala korene i u uspomenama na prvi svetski rat. I tada je vlast Srbije, pod pritiskom vojski Centralnih sila i Bugarske, morala napustiti zemlju, preći u emigraciju i vratiti se u oslobođenu Srbiju tek posle poraza Centralnih sila 1918. godine. Međutim, sa vladom iz Srbije išla je, uz teške borbe, i njena vojska. Ona se borila na Solunskom frontu od 1916. do 1918. godine i nije čekala savezničke vojske da je oslobođe, nego, stojeći na čelu proboga Solunskog fronta u septembru 1918., ona je svojim divizijama prokrčila put preko Makedonije prema severu i do početka novembra 1918. oslobođila Srbiju, a kasnije bila važan činilac u oslobođenju jugoslovenskih pokrajina. One će se, posle sloma Habsburške monarhije, ujediniti 1. decembra 1918. u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca sa Srbijom i Crnom Gorom.

U proleće 1941. godine jugoslovenska vojska je brzo kapitulirala, bila razoružana, otpuštena kućama, odvedena u zarobljeništvo, ako je po sastavu bila srpska. Sa Simovićevom vladom izbeglo je samo nekoliko hiljada vojnika. U šumama Jugoslavije, naročito Srbije, ostao je jedan deo oficira, kao Draža Mihailović, zaduženih za organizovanje borbe iza frontova. Nisu dobili naredbu da spremaju i dižu ustanke. Međutim, narodne mase su to tražile.

Onda je da te mase prikupi i povede protiv okupatora preuzeala na sebe zadatok, ali dobro organizovana, sa dobrom vođstvom i spremna na borbu, Komunistička partija Jugoslavije. Tako su počeli narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u čemu učestvuje, od samog početka pod raznim uslovima i srpski narod.

Istorijski razvoj narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, 1941—1945, mora se obradivati u celini, po celom prostoru naše zajednice imajući pri tom u vidu opšte i posebno. Moraju se imati u vidu sve pojave u toku rata i revolucije najpre one od opštег značaja koje obuhvataju celu državu, pa potom sve njene narode, republike, pokrajine i oblasti, i sve ono izrazito posebno što se javlja kod pojedinih naroda i njihovih zemalja u toku rata.

Jugoslavija je etnički i kulturno mešana država. Istorijski razvoj njenih naroda pod uticajem raznih činilaca tekao je neravnometerno. Zato nije čudno njihovo različito reagovanje, ne samo po narodnosti i veri, na pojave koje su nastale ulaskom stare Jugoslavije u rat 1941., njenim slomom, podelom i raznim režimima koje su zaveli fašistički okupatori u njenim pojedinim okupiranim zemljama. Sve to dolazi do izraza na razne načine u našoj istoriji narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, 1941—1945. Sve ovo treba imati u vidu kad se piše istorija rata i revolucije. Nabrojane činioce koji dejstvuju u jugoslovenskim zemljama tokom rata i revolucije morala je imati u vidu i Komunistička partija Jugoslavije kad je spremala i organizovala otpor okupatoru u proleće 1941. godine. Da je to i činila najbolje dokazuje vojna i politička istorija narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Organizujući taj pokret i dižući ustanke protiv okupatora ona je u isto vreme forsirala revolucionarne i društvene promene u jugoslovenskim zemljama u pravcu izgradnje države posle svoje pobede, kako nad okupatorom, tako i nad konzervativnim društvenim snagama razne vrste.

Istorijski razvoj narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije temeljno se proučavala i proučava od 1945. godine na ovom mjestu. Pri tom se vrlo dobro osvetjava uloga Komunističke partije Jugoslavije i njenog predvodnika, generalnog sekretara i glavnog političkog i vojnog rukovodioca Josipa Broza Tita.

Sva istraživanja pokazuju da njihovi uspesi, i na vojnom i na političkom polju, leže u društvenim i političkim reformama koje se obećavaju masama posle sloma fašističke Nemačke i Italije. Dobro je organizovana borba protiv okupatora ne samo kroz smisljenu organizaciju partizanske borbe i vojne organizacije uopšte, nego i kroz vrlo veštoto organizovanu narodnu vlast na oslobođenim teritorijama, zasnovanu na narodnooslobodilačkim odborima. Oni će u toku borbe prerastati u više oblike vlasti počev od oblasnih, preko pokrajinskih i republičkih organizacija, sve do centralnih organa. Odbori obuhvataju celu državu, od vojnih, što se izgrađuju još od leta 1941., do civilnih što se javljaju od Prvog zasedanja AVNOJ-a 1942., 1943. godine. Komunistička partija Jugoslavije uspela je ne samo da organizuje otpor okupatoru kroz narodnooslobodilački rat, nego u isto vreme da se obraćuna sa svojim protivnicima i preuzme vlast u oslobođenoj zemlji. Bilo je za to više uzroka. Neke ćemo navesti.

Slom jugoslovenske države u proleće 1941. godine i njena podela, ne samo što su razbili njen politički sistem nego su zatekli nemoćne

građanske političke pokrete i stranke. Preko deset godina diktature u državi, 1929—1941, dovelo je do razbijanja starih građanskih stranaka. Od režima stvorene nove stranke nisu imale velikog oslonca u narodnim masama. Mnogi ljudi iz tih stranaka od početka rata se kompromituju na razne načine sarađujući sa okupatorom preko kvislinških režima, koje on organizuje u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Zatim, strategija i taktika onih koji su bili protiv okupatora, ali sarađivali sa buržoaskim strankama zapadnog sveta, bila je protiv zaoštrevanja borbe protiv okupatora, a za borbu kad se zapadne savezničke vojske iskrcaju na Balkan što je slomilo borbenu snagu njihovih pristalica.

Komunistička partija Jugoslavije ulazi u borbu pod sasvim drugim uslovima. Ona je još između dva rata, zahvaljujući svome programu, bila jedina politička stranka u Jugoslaviji, koja je imala svoje pristalice i organizacije u svim jugoslovenskim zemljama, među svim jugoslovenskim narodima i narodnostima. Svojim programom, svojom sveobuhvatnom organizacijom bila je kao stvorena da bude začetnik i organizator, kako svenarodnog otpora fašističkom okupatoru, tako i kao inicijator i vođ sprovođenja socijalističke revolucije u državi. S druge strane, ona je preko 20 godina bila ilegalna organizacija u staroj Jugoslaviji. Prema tome, ona je bila u stanju da očuva na okupu i svoje organizacije i svoje članstvo i pored razbijanja države i nasilničkog okupatorskog režima u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Zato je mogla da dejstvuje i pod raznim okupatorskim režimima, organizujući ustanke u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Po svom programu i organizaciji ona je pripala levom krilu međunarodnog radničkog pokreta objedinjenog u okviru Kominterne, a izgrađenog posle oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine. Usko povezana sa tim pokretom, pa i sa velikom socijalističkom državom, koja je nastala na ruševinama carske Rusije, ona se po svemu naslanjala i ugledala na te društvene snage međunarodnog radničkog pokreta i na vojnu i političku snagu Sovjetskog Saveza kao glavnog nosioca borbe protiv fašizma i kontrarevolucije u Evropi.

Kad se sve ovo ima u vidu nije slučajno da je ona bila predodređena da bude začetnik nastavka borbe protiv fašističkog okupatora, i posle kapitulacije vojske stare Jugoslavije i odlaska njene vlade u emigraciju. Ujedno je postala ideolog-predvodnik i organizator takvih promena u krilu jugoslovenske države i društva koje će dovesti do socijalističke revolucije i njenog federativnog uređenja na osnovu, s jedne strane, bratstva i jedinstva, a s druge strane, jednakosti naroda i ljudi u njoj.

Na ovim osnovama počeo je narodnooslobodilački rat koji će prestati u socijalističku revoluciju u Jugoslaviji pod vođstvom Komunističke partije. Istorija rata i revolucije je obrađena u našoj istoriografiji. Sva istraživanja pokazuju neverovatnu zamršenost unutrašnjopolitičkih i spoljnopoličkih odnosa kroz koje su prolazili jugoslovenski narodi i njihove zemlje u toku drugog svetskog rata, fašističke okupacije i borbe protiv okupatora. S tim složeniji su bili odnosi zbog klasnih i nacionalnih suprotnosti u krilu samih jugoslovenskih naroda, međunarodnih

odnosa u krilu same svetske koalicije protiv fašističkih sila, ne samo u Evropi, nego na Tihom okeanu, u Aziji. Napad Nemačkog Rajha na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, dao je podsticaj Komunističkoj partiji Jugoslavije da ubrza ustanke u našim zemljama protiv Trećeg Rajha i Italije i njihovih „satelita”, Mađarske i Bugarske, kao okupatora pojedinih jugoslovenskih zemalja.

Sve to treba imati u vidu kad se proučava uloga Komunističke partije i maršala Tita lično u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji za vreme drugog svetskog rata.

Smišljeno se spremao otpor okupatoru još pre aprilskega rata. Kad je došlo do sloma stare Jugoslavije i njene okupacije, Partija je očuvala svoju jedinstvenost i nastavila, pod Titovim rukovodstvom, spremanje otpora. Isti dan, 10. aprila 1941. godine, kad je Hitlerova motorizovana divizija ušla u Zagreb, pozdravljeni od pristalica reakcionarnih pokreta u gradu, Tito je sazvao sednicu Komiteta i rešeno je da se ubrza spremanje otpora protiv okupatora ustancima i diverzijama. U tom smislu časopis *Proleter* objavio je 15. aprila članak sa uputstvima kako organizovati partizanski pokret u Jugoslaviji. Posle majskog sastanka Komite-ta u Zagrebu, gde se opet razradivala strategija i taktika Partije za dizanje ustanaka u našim zemljama, Tito je prešao u Beograd. Tu je nastavljeno spremanje za ustanke. Oformljeni su vojni komiteti, prikupljalo se oružje i slali ljudi u unutrašnjost. Oni će voditi ustanke u pojedinim oblastima. Preduzete su mere da se, od okupatorskih i kvislinških policijskih snaga, zaštite članovi Partije. Napad Trećeg Nemačkog Rajha na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine zatekao je Komunističku partiju Jugoslavije u punom spremaju ustanaka u jugoslovenskim zemljama. Istog dana Politbiro Partije, na svom zasedanju u Beogradu, rešio je da se počne sa akcijama oko dizanja ustanaka. Dana 4. jula 1941. godine rešio je da se počne sa borbama u Srbiji.

Narodne mase, i onako raspoložene za borbu, nisu smatrali da je kapitulacija vojske stare Jugoslavije bila u isto vreme i završetak rata za njih. Čekala se samo povoljna prilika da se rat produži kroz ustanke. Nemački napad na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, iz raznih razloga shvaćen je kao znak da se produži borba sa okupatorom putem ustanaka i oružanih otpora njegovim snagama u našoj zemlji.

U leto 1941. počinju ustanici, najpre u Srbiji, 7. jula, u Crnoj Gori 13. jula, ubrzo zatim 22. jula i u Sloveniji, u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj 27. jula. Pokretu će se priključiti i Makedonija u jesen iste godine.

Tako je od leta 1941. kao plamen zahvatilo ustanak sve jugoslovenske zemlje, da je izazvao zaprepašćenje kod okupatorskih, fašističkih vojnih i političkih rukovodstava, pre svega u Trećem Nemačkom Rajhu. Naši ustanici od početka su našli odjeka u svim zemljama okupirane Evrope i ostavili dubok utisak i na antifašističku koaliciju, pre svega u Sovjetskom Savezu i Velikoj Britaniji.

Tokovi našeg narodnooslobodilačkog rata proučeni su u našoj istoriografiji i poznati su. Ja ću se ograničiti samo, prema temi o kojoj govorim, na ulogu Komunističke partije i njenog generalnog sekretara

Tita u daljem razvoju ratovanja od 1941. do 1945., na uspesima toga ratovanja protiv fašističkih sila i njihovih saradnika, konačnom oslobođenju države, njenoj obnovi i njenom prerastanju od kapitalističko-buržoaske monarhije u socijalističku republiku. Sva proučavanja njihove uloge u ratu i revoluciji pokazuju smislenost u planiranju, dobre organizatorske sposobnosti i vrlo veliku veština u vođenju politike, kako prema vlasti u emigraciji, tako i prema velikim silama — Velikoj Britaniji, Severnoameričkoj uniji i Sovjetskom Savezu.

Kad proučava organizaciju, vojnu i političku, taktiku i strategiju Komunističke partije Jugoslavije istoričaru se uvek javlja Tito, ne samo kao vojni i politički rukovodilac, nego i kao glavni strateg. On u dogovoru sa vođstvom stranke i pokreta, uskladiće akcije i određuje smernice celokupne politike, ne samo Partije, nego i rukovodstva narodno-oslobodilačkog pokreta uopšte. Ovaj svoj uspon ima da zahvali nekim svojim osobinama, bez kojih nema pravog ni političkog vođe, a kamoli vođe rata i revolucije, kakve mi proživiljavamo u toku drugog svetskog rata. Bio je dobar organizator, uporan, ali vrlo elastičan kad je to bilo potrebno. Jake moći odlučivanja i moći primanja odgovornosti za ono što radi. Imao je sposobnost da privlači sebi ljude, ali i moć zapažanja da okuplja oko sebe sposobne kadrove, bilo vojne, bilo političke. Sam poreklom iz seljačke porodice Hrvatskog zagorja, radnik po zanimanju, bio je sposoban da se približi malom čoveku i širokim narodnim massama. Iako samo sa osnovnom školom, Tito je kroz svoj nemirni i burni život sticao znanja i iskustva tako brzo i temeljito da je mogao stati u isti red sa članovima Partije sa visokoškolskim obrazovanjem kad su bila u pitanju opšta znanja i kultura. Govorio je i razumevao nekoliko evropskih jezika. Brzo shvatao, još brže mislio. Svoje misli iznosio je i pismeno i usmeno jednostavno i jasno. S njima je tako vladao da je mogao govoriti, ne čitajući, svoje govore. Gotovo nikad mu se nije desilo da mu se izmakne nešto da kaže što nije trebalo. Nije bio teoretičar. Od marksizma i lenjinizma uzimao je ono što mu je bilo potrebno kao ideološko, ali nije bio dogmatičar. On je, iz ideologije i strategije i taklike Lenjinove i oktobarske revolucije u Rusiji, uzimao ono što se može neposredno primeniti pri organizovanju, dizanju i sprovođenju socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Sve te njegove osobine došle su do izražaja već prvih godina narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Zahvaljujući tome, taj metalski radnik iz Hrvatskog zagorja, pošto je došao iz svoga zavičaja u Beograd i Srbiju da organizuje ustanke protiv okupatora, najpre u njoj, pa i u celoj jugoslovenskoj zajednici, nameće se od početka kao vođ ustanka u Srbiji kao i u celoj Jugoslaviji.

Već koncem 1942. godine Stojan Cerović, nekadašnji urednik nikšićkog glasnika u Crnoj Gori i pristalica predratne Zemljoradničke stranke, u jednom pismu svojim drugovima iz te stranke u Crnoj Gori navodi da je Tito postao legenda u Bosanskoj krajini. I neprijatelji Tito-vi, pre svega iz vojnog i političkog rukovodstva Trećeg Nemačkog Rajha, posle niza poraza što su doživeli u njihovim neprestanim naporima da,

ne samo terorom i pokoljima nad građanskim stanovništvom u okupiranoj Jugoslaviji, pre svega u kvislinškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, no i neuspelim malim i velikim ofanzivama, brzo su ocenili ulogu njegove ličnosti, kao vojnog i političkog vode narodnooslobodilačkog pokreta, u stvaranju uzroka tih njihovih neuspeha. Sva novija istraživanja narodnooslobodilačkog rata i revolucije doista potvrđuju da je velikom delu krupnih odluka vojno-političkog vodstva narodnooslobodilačkog pokreta smernice davao Tito.

To nije bilo ni jednostavno, ni lako. Uslovi za borbu protiv okupatora bili su više nego teški. Zemlja podeljena, pod vlašću fašističkih okupatora i njihovih saveznika: Mađarske, Bugarske, Albanije. U Srbiji i Crnoj Gori kvislinški režimi. U Hrvatskoj ustaška koljačka družina Ante Pavelića, dovedena od okupatora i emigracije po neposrednoj dozvoli Adolfa Hitlera, povela je genocid protiv Srba i Jevreja u borbi do uništenja protiv svih demokratskih snaga u krilu samog hrvatskog naroda. Sloveniju su podelili Treći Nemački Rajh i Italija. Mađarska je zaposela Baćku. Bugarska Makedoniju i južne oblasti Srbije. Italija je proširila svoju okupaciju preko Velike Albanije, nad zapadnom Makedonijom i Kosovom. Svugde su okupatori, da bi učvrstili svoju vlast, podsticali, u okupiranim zemljama Jugoslavije, verske, nacionalne, pokrajinske i klasne sukobe.

U isto vreme i vlada u Londonu očlanjala se na pokret Draže Mihailovića, propovedala preko njega, s jedne strane, političku uzdržanost od preranih ustanaka protiv okupatora, s druge strane je pred zapadnim mnjenjem širila vesti da su pokreti u jugoslovenskim zemljama protiv okupatora 1941. godine delo organizacije Draže Mihailovića, a ne narodnooslobodilačkog pokreta, koji vodi Komunistička partija Jugoslavije. U isto vreme, pokret Draže Mihailovića prividno se priključuje ustanicima, najpre u Srbiji i Crnoj Gori, koje je organizovala Komunistička partija Jugoslavije 1941. godine. Ali u jesen te godine, kad počinje prva nemačka ofanziva u zapadnoj Srbiji, okreće se na drugu stranu, povezuje se sa kvislinškom vladom generala Nedića i svojim jedinicama počinje da napada partizanske odrede.

Napad jedinica Draže Mihailovića na partizanske odrede u zapadnoj Srbiji u jesen 1941. bio je početak građanskog rata u krilu srpskog naroda u drugom svetskom ratu.

Mislim da nisu bili svesni posledica takve politike ne samo oficiri oko Draže Mihailovića i njihovi civilni saradnici, nego ni vlada u Londonu.

U teškim vremenima ustanaka i ratova u XIX i XX veku srpski narod, pre svega onaj u Srbiji, stekao je iskustvo: u toku ratova prestage stranački život i politička opredeljenost u narodu. On mora onda biti jedinstven, a posle rata se nastavlja život stranaka i njihova borba oko vlasti. To sam lično iskusio u proleće 1939. godine kad sam otišao u selo Jevremovac u Mačvi pored Šapca, da održim zbor Zemljoradničke stranke. Bila je nedelja, nekoliko dana posle nemačke vojske u Češku. Od zbora nije moglo biti ništa. Dan pre toga izvršena je tajna

mobilizacija zbog događaja u Češkoj. U selu se to ozbiljno shvatilo. Zbor je otkazan, dočekalo me je samo nekoliko ljudi. Oni su mi rekli u razgovoru zašto su tako postupili. Tu sam čuo dve misli mačvanskih seljaka koje nikad neću zaboraviti. Kao razlog za otakaz zbora naveli su mi događaj u Češkoj. Jedan je rekao: „U ratno vreme nema stranaka. Moramo se svi boriti za državu“. Drugi od prisutnih mlađih seljaka začuđeno me je pitao: „Kako se Češka mogla predati bez borbe? Mi smo čuli da je bila dobro naoružana, jer je imala velike fabrike oružja“. Ja sam odgovorio: „Vlada Beneševa u Pragu poslušala je savet svojih saveznika i prijatelja na Zapadu da pristane na mirnu okupaciju, a oni će, kad se naoružaju, silom prisiliti Nemce da ponovo izidu iz Češke“. Mačvanski seljak je odgovorio: „Ne razumem. Kako možeš pustiti tuđu vojsku u svoju zemlju da je ne braniš. Ja, kad ne bih imao ništa drugo, uzeo bih kamen, pa ga bacio na njih, da znam da sam živ.“

Da je građanska desnica u Srbiji imala u vidu ovakva gledanja običnog čoveka na selu na rat i odbranu zemlje, ne bi bila ne samo protiv ustanka, nego i protiv klasnog građanskog rata u toku jednog međunarodnog rata i pod uslovima okupiranosti zemlje. Tu je suština njihovih neuspeha i poraza u borbi oko vlasti u docnije oslobođenoj zemlji 1945. godine.

Maršal Tito i njegovi drugovi dobro su uočavali ove probleme u toku rata sve od 1941. godine do njegovog kraja. Zastupali su stanovštve ne samo uzajamnosti, nego i neposrednih interesa pojedinih naroda, pa i društvenih klasa, za stvaranje zajedničkog fronta protiv okupatora, kao jedine mogućnosti uspešne borbe protiv njega. Tito je od početka bio zastupnik ove vrste politike u odnosima prema drugim društvenim snagama u zemlji kad je bila u pitanju borba za njenu nezavisnost. Pri tom je stalno imao u vidu težnje i interes svoga revolucionarnog pokreta koji kroz rat teži da omogući socijalističku revoluciju. On nije bio sektaš. Zato je još od 1941. godine zastupio politiku sporazumevanja i saradnje sa svim onim društveno-političkim pokretima u Jugoslaviji koji se bore protiv fašističkih sila i njihove okupacije Jugoslavije. To je pokazao već u letu i jesen 1941. prilikom pregovora o saradnji sa Dražom Mihailovićem i njegovim pokretom. Na sličan način tražio je saradnju sa svim ljudima i pokretima koji su bili za borbu protiv fašističkih okupatora i drugim jugoslovenskim zemljama i njihovim narodima. Da se mnogo puta u tome nije uspelo, ili samo delimično uspelo, ima primera u svim jugoslovenskim zemljama. To se posebno tiče Hrvatske seljačke stranke pod vođstvom Vlatka Mačeka i njenog držanja prema narodnooslobodilačkom ratu od 1941. do 1945. godine.

Tako je i pored otpora konzervativnih i kontrarevolucionarnih društvenih snaga u Jugoslaviji narodnooslobodilački pokret već od leta 1941. godine uzeo pun zamah zahvatajući najveći deo Jugoslavije bez obzira pod čijom je vlašću u to doba bio. On se isto tako svestrano organizuje vojno, kao i politički. Njegove glavne snage su uvek bile oko Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske koji je oformljen na Kon-

ferenciji u Stolicama u jesen 1941. godine. U isto vreme pri Štabu je bilo vođstvo Partije i narodnooslobodilačkog pokreta uopšte.

Nizom ofanziva okupatorske vojske i njihovi domaći saradnici pokušavali su da silom uniše ustanke u jugoslovenskim zemljama. Po vremenu su u tome uspevali tamo gde su dolazili sa velikim vojskama. Maršal Tito i njegovi vojni saradnici vrlo su vešto mešali metode borbe partizanskih odreda na gerilski način sa operacijama krupnih vojnih jedinica koje su oslobođale čitave teritorije i na njima organizovale narodnu vlast.

Napadnute moćnjim neprijateljskim snagama povlačile su se sa takvih teritorija na druge teritorije, njih oslobođali i na njima organizovali narodni vlast. Takva prva oslobođena teritorija u letu i jesen 1941. godine bila je zapadna Srbija — Užička Republika.

Potpisnute iz zapadne Srbije prvom nemačkom ofanzivom u jesen 1941. partizanske jedinice, pod vođstvom maršala Tita i Vrhovnog štaba, povlače se u oblasti srednjeg toka reke Drine, gde je bila italijanska okupaciona zona. Tamo opet organizuju svoju slobodnu teritoriju.

U letu 1942. brzim prodorom prema severozapadu, sad već organizovane brigade Narodnooslobodilačke vojske, ujedinile su se sa ustaničkim jedinicama u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu i Baniji i stvorili veliku oslobođenu teritoriju u središtu fašističke Nezavisne Države Hrvatske.

Tu će ih zateći jesen 1943. godine.

Za dve godine ratovanja protiv fašističkih okupatora Narodnooslobodilačka vojska zagospodarila je posebno ili neposredno velikim delom, od okupatora rasparčane, Jugoslavije.

Zato su s ovim pokretom, kao vojničkim faktorom, u predstojećim operacijama oko Balkanskog poluostrva morali računati i fašistički okupatori, pre svega, Treći Nemački Rajh, i svetska koalicija protiv njih, bilo anglosaksonske vojske u Italiji, sa planovima o iskrcavanju na Balkan, bilo Vrhovna komanda Sovjetskog Saveza opet sa svojim planovima za prodom u jugoistočnu Evropu na Balkan.

Negativan stav prema narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim težnjama starih društvenih snaga u Jugoslaviji, nije štetio narodnooslobodilačkom pokretu, nasuprot, čak je imao u prilog vodeće stranke u tom pokretu — komunističke. To je izvanredno vešto iskorišćavao njen generalni sekretar i vojno-politički rukovodilac, maršal Tito sa svojim drugovima. Oni su vešto iskorišćavali promene odnosa snaga u ratu između fašističkih sila: Trećeg Nemačkog Rajha, Italije, Japana, zatim svetske koalicije naroda protiv njih na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama, Sovjetskim Savezom i Velikom Britanijom. Uporedo s tim raste i otpor u jugoslovenskim zemljama u toku rata protiv okupatora. Organizaciju toga otpora vodila je i usmeravala Komunistička partija preko narodnooslobodilačkog pokreta. Rukovodstvo, vojno i političko, bilo je strogo centralizovano sa Titom na čelu, najpre kao generalnim sekretarom Partije i vrhovnim komandantom; od I i II zasedanja AVNOJ-a i na čelu Nacionalnog komiteta, pa onda i Antifašističkog veća

narodnog oslobođenja Jugoslavije od novembra 1943. godine. Što se ratno pozorište više primicalo granicama Jugoslavije, a od bitke kod Staljingrada, konac 1942. i početak 1943, gde je nemački Vermaht doživeo svoj prvi odlučujući poraz u ratu sa Sovjetskim Savezom, posle italijansko-nemačkih poraza protiv armija Severnoameričke unije i Velike Britanije u severnoj Africi 1942, videlo se da su fašističke sile u Evropi na pragu da izgube rat.

Godina 1943. je to potvrdila. Poraz Nemačkog vermahta u julu i avgustu 1943. u njihovoј poslednjoj ofanzivi kod Kurska protiv armija Sovjetskog Saveza bio je u znaku ne samo neuspeha Adolfa Hitlera i njegovog pokreta da zavlada istočnom Evropom, nego i u znaku brzih prodora sovjetskih armija u letu i jesen 1943. kroz frontove Vermahta prema Zapadu. Govorilo se da je to početak sloma i poraza, kako Nemačkog vermahta, tako i Trećeg Nemačkog Rajha uopšte. Kad se tome doda iskrcavanje armija zapadnih sila u Italiji, koji je doveo u letu te godine do sloma fašističkog režima pod vođstvom Benita Musolinija i do kapitulacije Kraljevine Italije u drugom svetskom ratu, može se zamisliti kakav su odjek imala u Jugoslaviji zbivanja na brojnim frontovima u Evropi 1943.

Ulazak vojski zapadnih sila u južnu i srednju Italiju, suseda Jugoslavije, praćen rasturanjem okupacionih snaga Italije u našim zemljama i Albaniji, imao je višestruk uticaj na narodnooslobodilački pokret i na položaj Jugoslavije pri koncu drugog svetskog rata. To je imalo raznih uticaja na razvoj unutrašnjih odnosa u Jugoslaviji, na njen međunarodni položaj i na dalje njeno učešće u ratu protiv Nemačkog vermahta i njegovih saveznika u jugoistočnoj Evropi.

Promena tokova drugog svetskog rata u korist Zapadnih sila i Sovjetskog Saveza ide i u korist borbe naših naroda protiv okupatora i na ruku strategiji i taktici Komunističke partije, kao organizatora i rukovodioca narodnooslobodilačkog pokreta. Ona je iskoristila slom italijanske okupacione vlasti u okupiranim delovima naše države u toku drugog svetskog rata i u posle prvog svetskog rata okupiranoj Istri i Slovenskom primorju, zapadnim delovima Slovenije, da bi se proširio tamo ustank protiv italijanske vlasti. U Albaniji se intenzivirala saradnja sa oslobodilačkim pokretom protiv nemačke okupacije koja je došla posle sloma Italije. Oslobodilački pokret je masovno zahvatio i one naše oblasti koje do toga vremena nisu bile dovoljno zahvaćene tim pokretom. Razoružavanje italijanskih okupacionih jedinica dalo je tolike količine novog oružja da je narodnooslobodilačka vojska u letu i jesen 1943. godine porasla i po broju i po svom naoružanju. Njena organizacija postupno je prerastala u toku ratovanja 1941. do 1943. godine iz partizanskih odreda, preko proleterskih brigada, do formiranja jedinica izrazito savremenog vojnog karaktera, kroz organizaciju jasno podeljenu po četama, bataljonima, divizijama i korpusima. Organizacijom vojske i njениm operacijama u toku borbi rukovodi Vrhovna komanda sa maršalom Titom na čelu. Oko Vrhovne komande, na velikom prostoru oslobođene teritorije, nalaze se glavne jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Ostale jedinice tako su raspoređene i organizovane da mogu samostalno operisati u svojim operacionim prostorima, a ipak su centralizovanim organizacijom rukovodstva vojske i Partije međusobno povezane u jedinstvenu vojno-političku organizaciju koja operiše sinhronizovano po jednom planu.

Ovako elastično izgrađena vojna organizacija 1943. godine omogućila je vođstvu narodnooslobodilačkog pokreta da odoleva svim napadima Nemačkog vermahta i domaćim političkim protivnicima. Uspeva, šireći ustanke i organizujući ih vojno-politički da se nametne, kao predstavnik otpora okupatorima, i kao nosilac društveno-političkih snaga cele zemlje. U pitanju je bilo njeno oslobođenje i buduće uređenje. U tom pravcu ide Komunističkoj partiji naruku i uspon Sovjetskog Saveza kao svetske sile i porast njegovog uticaja na rešavanje međunarodnih problema u Evropi posle konačnog poraza Trećeg Nemačkog Rajha i oslobođenja Evrope od njegove vlasti.

To je došlo do izraza, pre svega, u raspoloženju masa u jugoslovenskim zemljama porastom otpora okupatoru i menjanju raspoloženja u odnosima prema desnici i levici. U isto vreme postavilo se i međunarodno pitanje kakvo će društveno uređenje imati oslobođena Jugoslavija posle rata. Sećajući se prvog svetskog rata, jugoslovenska desnica verovala je da će i u drugom svetskom ratu uloga zapadnih sila, pre svega Severnoameričke unije i Velike Britanije ostati tako dominantna, da će biti odlučujuća kako u pitanju buduće granice, tako i u pitanju budućeg uređenja Jugoslavije.

Predviđeni razvoj odnosa u toku drugog svetskog rata od strane izbegličke vlade u Londonu i konzervativnih snaga u Jugoslaviji nije se ostvario. Moćni udari što su ih armije Sovjetskog Saveza nanosile Nemačkom vermahtu u toku 1943. godine pokazali su da će Sovjetski Savez vlastitim snagama oslobiti svoje teritorije od fašističkog napadača, i prodorima svojih armija u centralnu i jugoistočnu Evropu biti odlučujući faktor u oslobođenju njihovih naroda, pa i u njihovom budućem društvenom uređenju. To se odrazilo i na borbu levice i desnice oko toga kako će biti društveno uređenje u oslobođenoj Jugoslaviji. Osetili su to, kako vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta i njihovi protivnici u zemlji i emigraciji, tako politička vođstva saveznika, pre svega Velike Britanije i Sovjetskog Saveza.

Tako će buduće uređenje jugoslovenske države ovisiti od stvarnih odnosa snaga koji će se razvijati od 1944. do 1945, s jedne strane revolucionarne levice, koju predstavlja Komunistička partija Jugoslavije i narodnooslobodilački pokret; s druge strane nesložna, a i razbijena, konzervativna desnica koju predstavlja izbeglička vlada u Londonu i sve slabije društvene snage u zemlji pod okupacijom: pokret Draže Mihailovića, Hrvatska seljačka stranka, katolička reakcija u Sloveniji ili probugarski pokret Vanče Mihajlova u Makedoniji. Tome treba dodati menjanje odnosa političkih snaga u centralnoj i jugoistočnoj Evropi u korist Sovjetskog Saveza prodorom njegovih armija u te oblasti.

U našoj sredini već se to oštro moglo zapaziti još u letu i jesen 1943. godine. Nemački porazi u Rusiji, slom i kapitulacija Italije i nagli porast snaga i uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije u zemlji, koji je došao do izražaja u porastu njegove vojne i političke snage, naveo je vođstvo pokreta da pristupi daljem izgrađivanju đenje posle oslobođenja. Za to je bilo više razloga. Svojom životom vojno-političkom aktivnošću pokret se postupno izgrađivao od 1941. do 1943. kao odlučujući vojni faktor u borbi sa fašističkim silama. I kad su se frontovi primakli granicama Jugoslavije 1943, Narodnooslobodilačka vojska bila je jedina u stanju da se pred saveznicima i na Zapadu i na Iстоку pojavi kao ne samo spremna, nego i vojno osposobljena i po broju svojih jedinica i po dobićom i iskusnom rukovodstvu, da učestvuje aktivno i u ratu protiv Nemačkog vermahta u jugoistočnoj Evropi kao važan vojni činilac i saveznik zapadnih sila i Sovjetskog Saveza. Njihovi konzervativni protivnici, bilo u zemlji ili u inostranstvu, nisu za to bili sposobni.

Uspesi narodnooslobodilačkog pokreta u borbi protiv okupatora od 1941. do 1943. stvorili su povoljne uslove za preduzimanje širih društveno-političkih zahvata u organizaciji vlasti još pre oslobođenja zemlje. Sve je to dovelo do sazivanja II zasedanja AVNOJ-a, 29—30. novembra 1943. godine u Jajcu. U odlukama toga zasedanja u duhu Programa Komunističke partije Jugoslavije još pre rata unesene su dve odredbe: prva je — da se ne priznaje stara vlast države sa Petrom II Karađorđevićem na čelu. Buduća ustavotvorna skupština rešiće o konačnom republičkom ili monarhističkom uređenju države. Druga odredba je da se Jugoslavija uredi kao federalna država ravnopravnih naroda. Organizovana je savezna vlada i Nacionalni komitet narodnog oslobođenja — AVNOJ — koji je sa svojim organima vlasti proglašen kao jedini predstavnik Jugoslavije, do njenog oslobođenja i do odluka ustavotvorne skupštine. Odmah posle ovih odluka pristupilo se organizovanju republičkih vlada u pojedinim jugoslovenskim pokrajinama. To je bilo olakšano tim više što je i organizacija pokreta i vođstva narodnooslobodilačke borbe u tom smislu već bila izvršena.

*Narodnooslobodilački rat od Drugog zasedanja AVNOJ-a
do oslobođenja i pobede revolucije u Jugoslaviji 1943—1945.*

Razvoj unutrašnjopolitičkih i međunarodnopolitičkih odnosa u Jugoslaviji i u Evropi od jeseni 1943. do proleća 1945. godine išao je u korist programa i planova o budućem uređenju jugoslovenske države postavljenih na II zasedanju AVNOJ-a. Zato se u našoj istoriografiji opravdano uzima kao velika prekretnica u istoriji Jugoslavije u toku drugog svetskog rata.

Navedena činjenica ne znači da je dalji razvoj tekao mirno bez velikih kriza raznog značaja.

Istorijska istraživanja pokazuju važnu ulogu — koju je u ovim novim procesima razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih napora da svoje uspehe iskoristi, još u toku rata, da spremi revolucionarno preuređenje oslobođene države — koju je odigrao Josip Broz Tito. U njegovim političkim aktivnostima toga vremena zapaža se strategija i taktika darovitog političara koji pažljivo odmerava odnose snaga i zna izabrati vreme za nove poteze u svojoj politici. Pokazali smo u prethodnim izlaganjima ulogu Vrhovnog štaba i Tita kao vrhovnog komandanta u Narodnooslobodilačkoj vojsci, generalnog sekretara Komunističke partije i, od II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, kao predsednika Nacionalnog komiteta pri organizovanju kako vojnih, tako i civilnih vlasti na oslobođenim oblastima i u onim pod okupacijom. Poslovi su bili centralizovani, a on je pri tom vodio glavnu reč. Posle odluka AVNOJ-a pristupilo se decentralizaciji rukovođenja civilnih službi po republikama osnivanjem posebnih skupština i vlada u njima na načelima federalnog uređenja država u svetu uopšte.

Tito je lično davao inicijative za ovakvo prestrojavanje u državi. Međutim, i dalje je zadržao inicijative u vrhovnim rukovodstvima Partije na bazi demokratskog centralizma po pitanju rešavanja svih složenih pitanja opštег značaja, bilo vojnih ili civilnih kad se radilo o dalgjoj borbi protiv okupatora, obračunima sa raznim protivnicima sa desnice oko budućeg uređenja jugoslovenske države. Pri tom pokazuje i da je svoju upornost da postigne postavljene ciljeve oko budućeg uređenja jugoslovenske države. Zato je doba od II zasedanja AVNOJ-a do sastava njegove vlade 7. marta 1945. godine ispunjeno naporima i vođstva narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije i njega lično, da postupnim zasezanjem u preuzimanju vlasti u oslobođenoj državi spremi zemljište za sprovođenje njenog federativnog uređenja na bazi bratstva i jedinstva i ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i za preuređenje njenog društva, nje same, kao socijalističke društvene zajednice.

Razvoj u jugoslovenskim zemljama poslednjih godina drugog svetskog rata isao je u prilog prerastanja narodnooslobodilačkog rata u socijalističku revoluciju. U tom pravcu, razvoju Jugoslavije pomogli su puna snaga i značajan porast narodnooslobodilačkog pokreta kao vojno-političkog faktora u jugoistočnoj Evropi i prodori sovjetskih armija, 1944. i 1945, u pravcu zapada i jugozapada s ciljem da oslobole okupirane zemlje centralne i jugoistočne Evrope.

Iskrcavanje armija Zapadnih sila u proleće 1944. u Francusku došlo je dockan, a njihova napredovanja prema Rajni i kroz Italiju razvijala se tako sporo da nisu mogla odlučujuće delovati pri oslobođenju porobljenih zemalja centralne i jugoistočne Evrope, pa ni Italije i susedne Jugoslavije.

Uzalud se trudio predsednik britanske vlade Čerčil, kad nije uspeo sa svojim planovima o iskrcavanju na Balkan, da, putem pregovora sa Staljinom na konferencijama u Teheranu i Jalti i ličnim pregovorima o podeli interesnih sfera u jugoistočnoj Evropi, očuva uticaj Zapada i

starih društvenih poredaka u oslobođenim zemljama od Baltičkog mora na severu do Egejskog mora na jugu.

U onim zemljama u koje su ušle armije Sovjetskog Saveza, 1944/45, pobedio je socijalistički društveni poredak. Prilikom zaključenja mira ostalo je tako. Granice gde su se susrele armije Zapadnih sila i Sovjetskog Saveza 1945. postale su i granice dva suprotna društvena poretka — kapitalističkog i socijalističkog. Tako je oživelo staro načelo iz verskih ratova u Evropi XVI i XVII veka: *Cuius regio ilius religio* (čija vlast, onoga i vera).

U Jugoslaviji, zbog njenog geopolitičkog položaja i posebnog razvoja u drugom svetskom ratu, stvari se nešto drukčije razvijaju. Ona je ušla svojom voljom u rat protiv fašističkih sila u aprilu 1941. Mada brzo pregažena, oslobođilačkim ratom, organizovanim od Komunističke partije 1941, ona stalno dejstvuje svojim partizanskim borbama kao saveznik svetske koalicije protiv fašističkih sila. Od jeseni 1943. to priznaju i zapadni saveznici. Kad su se njihove armije pojatile u Italiji one su morale računati sa vojno-političkom snagom toga pokreta, mada je u suštini bio antikapitalistički i društveno revolucionaran. Britanska vlada, dobro obaveštena o značaju i strukturi oslobođilačkih pokreta u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji, pokušavala je da, s jedne strane, povezujući se s tim pokretima, s druge strane pregovarajući sa Sovjetskim Savezom, spreči širenje revolucija u tim zemljama posle njihovog oslobođenja. To je uspela u Grčkoj zahvaljujući samo sporazumu sa Moskvom zbog interesnih sfera i iskrčavanju tamo svoje vojske. Čerčilov pokušaj da to isto izvrši u Jugoslaviji, povezujući izbegličku vladu u Londonu sa Nacionalnim komitetom oslobođenja u Jugoslaviji, sporazumom Tito—Šubašić, nije uspeo.

Uloga maršala Tita u tome je bila izvanredno velika. On se pokažeao kao vešt pregovarač, prividno popuštajući, gde mora, ali pri tom pazeci da sačuva već stećene položaje u borbi oko zadobijanja vlasti u Jugoslaviji, spremajući zemljište za konačnu pobedu socijalističke revolucije u zemlji. Vrlo je zanimljivo pratiti strategiju i taktiku Titove politike 1944/45. U zemlji radi na širenju i jačanju vojnih snaga toliko važnih prilikom konačnog obračuna sa vojskama Trećeg Nemačkog Rajha i njegovih kvislinga, pre svega, u Hrvatskoj, Srbiji i na Kosovu i Metohiji. U tome uspeva. Pregовори sa Čerčilom omogućavaju mu slabljenje, mada ne neutralisanje, uticaja jednog dela konzervativne desnice pre svega kad se tiče vlade u Londonu i Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj. S druge strane, prodor sovjetskih armija u Mađarsku, Rumuniju, Bugarsku koncem leta i početkom jeseni 1944. godine dobro mu je došao za konačni obračun u samoj zemlji. Zato je u septembru 1944. i odleteo sa Visa, preko Krajove u Rumuniju, za Moskvu. Tamo se sporazumeo o strategiji i taktici, vojnoj i političkoj, za oslobođenje Jugoslavije. Bilo je to osetljivo pitanje zbog prodiranja armija Zapadnih sila kroz Italiju prema severu i granicama Jugoslavije.

Ulaskom sovjetskih armija septembra 1944. godine u Rumuniju i Bugarsku, istočne oblasti Jugoslavije, Srbija, Makedonija, Vojvodina —

ponovo su postale ratno poprište, sada između Trećeg Nemačkog Rajha i Sovjetskog Saveza. Od krupnog značaja je bilo i pitanje za oslobođenje Jugoslavije i za njeno konačno društveno uređenje posle rata, čije će vojske ući u Srbiju, Vojvodinu i Makedoniju, kad se iz njih povuku jedinice Nemačkog vermahta. O tome se razmišljalo već u proleće i leto 1944. u našoj Vrhovnoj komandi. I prema Srbiji su upućene odabране divizije Narodnooslobodilačke vojske. Zadatak im je bio da se nađu tamo kad Crvena armija, pregazivši Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku, izbjije na granice Srbije. To je bila osnova Titove strategije kad je sklapao sporazum sa Vrhovnom komandom u Moskvi. Sovjetske armije učeće, privremeno, u Srbiju da zaštite južno krilo svojih armija, koje već vode borbe u Mađarskoj, od udarca sa juga i odbace nemačku armiju, koja dolazi iz Grčke, ne dolinom Morave prema severu, nego preko Novopazarskog sandžaka i istočne Bosne prema severu.

Ova strategija postigla je potpun uspeh. Jer po sporazumu sovjetske armije, posle oslobođenja Srbije i Vojvodine, kad predu preko Dunava u Mađarsku prodirući prema Beču, front od Drave do Jadranskog mora prepusta se Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Tako se ona od jeseni 1944. pri koncu drugog svetskog rata, javlja kao jedina armija u Evropi koja ima svoj front prema armijama Trećeg Nemačkog Rajha između armija zapadnih sila u Italiji i armija Sovjetskog Saveza u srednjoj Evropi i srednjem Podunavlju. To će biti od odlučujućeg značaja za pobedu narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

U jesen 1944. godine sovjetske armije, II i III ukrajinski front, prelaze granice Rumunije i Bugarske i ulaze u Vojvodinu i Srbiju. Već na Timoku sačekale su ih divizije Narodnooslobodilačke vojske. U teškim borbama u oktobru te godine protiv snaga Vermahta i njihovih kvislinških saradnika Srbija je oslobođena, a 20. oktobra 1944. godine ušle su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i sovjetske armije u Beograd.

U osnovi posmatrano oslobođenje istočnih delova Jugoslavije bilo je u znaku ne samo oslobođenja njene cele teritorije, nego i konačne pobeđe revolucionarne levice. Ona je neminovno vodila socijalističkom uređenju oslobođene države. Pažljiv posmatrač mogao je to osetiti i videti već prvih dana, u samom Beogradu posle njegovog oslobođenja. Već prvih dana posle oslobođenja u Beograd su se smestili svi vrhovni organi narodnooslobodilačkog pokreta, počev od Vrhovnog štaba, Komiteta nacionalnog oslobođenja, Centralnog komiteta Komunističke partije, Narodnog fronta, do omladinske sindikalne organizacije. I organi vlasti, kako u Beogradu, tako u celoni istočnom delu Jugoslavije, oslobođenom od okupatora i njegovih kvislinga, dobijali su organizaciju uprave kakva se izgrađivala na oslobođenim teritorijama za vreme rata i kako je predviđeno zakonskim odredbama AVNOJ-a. I Josip Broz Tito se preseljava u Beograd, već nekoliko dana posle njegovog oslobođenja.

To je bila osnova za organizovanje konačnog obračuna, kako sa vojskom Nemačkog Rajha u drugom delu Jugoslavije, tako i sa njegovim

saradnicima i konzervativnim snagama koje su se okupljale oko kralja Petra II u emigraciji i u zemlji. Široke narodne mase oslobođenog dela države s oduševljenjem su pozdravile svoje oslobođenje od okupatora i na isti način primili novu vlast. To se moglo zapaziti već prvih dana oslobođenja u samom Beogradu u jesen 1944. Mada opustošena ratom i okupacijom, rastrzana unutrašnjim krizama, Srbija je, sa Beogradom, ne samo prihvatile novu vlast, nego se pokazala spremnom da uloži svoje poslednje snage kako bi se okupatorska vojska Trećeg Nemačkog Rajha sa njegovim saradnicima konačno potukla i proterala iz zemlje. U toku jesenjih meseci 1944. izvršena je mobilizacija. Već koncem 1944. i početkom 1945. godine nemačke jedinice na granicama prema Srbiji, na Drini, govore da protiv sebe imaju ne partizanske jedinice, nego redovnu srpsku vojsku. Po statistikama sama Srbija je dala 1944. i 1945. godine vojsku od 250.000 vojnika u redove Jugoslovenske narodne armije. Isto tako, masovni priliv bio je iz Vojvodine, Makedonije, Crne Gore, Hercegovine i svih drugih jugoslovenskih zemalja, kako su oslobođene od okupatora. Pri koncu drugog svetskog rata Jugoslovenska narodna armija je imala 800.000 vojnika pod oružjem.

Vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog rata, sa Titom na čelu, predviđalo je značaj ovih promena u krilu organizacije vojnih snaga i izvršilo brzu reorganizaciju organizujući Jugoslovensku narodnu armiju, počev od Generalštaba, pa nadalje, kako su bile organizovane vojske savremenih država. Zahvaljujući tome već početkom 1945. Jugoslovenska narodna armija sposobljena je za poljska vojna savremena ratovanja. Koliko-toliko naoružana, podeljena u 4 armije, preuzeila je na sebe front od Dunava, Drinom do Jadranskog mora. U roku od 4 meseca do konca drugog svetskog rata ona je prodrla — vodeći teške borbe kako protiv nemačkih armija, tako i protiv kontrarevolucionarnih snaga u Jugoslaviji — na granice države na severozapadu prema Italiji i Austriji.

Uspešne operacije Jugoslovenske narodne armije protiv Vermahta u toku drugog svetskog rata imale su: unutrašnji i spoljno-politički značaj. Unutrašnje-politički posmatrano ona, kao predstavnik revolucionarnih snaga u zemlji, nosila je sobom kako oslobođenje od okupatora, tako i pobedu nad konzervativnim društvenim snagama razne vrste, stvarajući osnovu za velike revolucionarne promene koje će slediti posle oslobođenja države.

Međunarodnopolitički posmatrano, pojava Jugoslovenske narodne armije pri koncu drugog svetskog rata, kao samostalnog činioca u oslobođenju svoje zemlje, delovala je na docnije odnose nove Jugoslavije kako prema Zapadnim silama, tako i prema Sovjetskom Savezu. Vlade kapitalističkog Zapada, pre svega Velike Britanije sa Čerčilom na čelu, uporno su se borile da i u Jugoslaviji, posle poraza fašističkih sila i oslobođenja centralne i jugoistočne Evrope, vrati starci društveni porедак. Međutim, pobjede Jugoslovenske narodne armije i njeni progori, pored savezničkih jedinica koje su se borile protiv Vermahta, bili su u znaku pobjede revolucije u Jugoslaviji. U budućim neprijateljskim blo-

kovima zasnovanim na suprotnim društvenim sistemima na Zapadu već se računalo na pobeđenu Italiju, kao svog budućeg saveznika. Revolucionarnoj Jugoslaviji se nije verovalo zato je britanska vlada u Londonu odustala od svog obećanja što je dala jugoslovenskoj emigrantskoj vladu za vreme drugog svetskog rata: da će posle pobeđe nad fašizmom pomoci Jugoslaviji da dobije granice na Soći. (Bile su u pitanju zapadna Slovenija, Istra sa Trstom i Rijekom okupiranim od Italije posle prvog svetskog rata.) Iz toga su se izrodili oštiri sukobi između Zapadnih sila i nove Jugoslavije koji su se produžili i posle drugog svetskog rata i završili time da je Trst ostao, na koncu, pod vlašću Republike Italije.

Cinjenica je da je Jugoslavija ušla 1941. u drugi svetski rat na strani saveznika samostalno i voljom svojih naroda. Da je nastavila i posle aprilskog sloma rat protiv fašističkih sila, rat u obliku narodno-oslobodilačkog pokreta koji će, stvarajući vlastiti front između Drave i Jadranskog mora i vlastitim snagama oslobođiti severozapadni deo svoje zemlje — stvarala je uslove za posebne odnose i sa vođstvom Sovjetskog Saveza, bili oni državno-politički ili partijski.

Oslobodenje i pobeda socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1945.

Prikazani promenjeni vojno-politički odnosi u Jugoslaviji pri koncu drugog svetskog rata odrazili su se i na borbu oko njenog budućeg društvenog uređenja. Po novom sporazumu Tito—Šubašić, u Beogradu 1. novembra 1944. godine, AVNOJ ostaje kao zakonodavno telo do izbora za Ustavotvornu skupštinu. Nju će sazvati jedinstvena vlada, koja će preneti svoja prava na Namesništvo imenovano uz saglasnost Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije. Ovim sporazumom, u stvari, priznata je već postojeća vlast u oslobođenom delu zemlje. Svi docnije dodati ustupci o građanskim slobodama itd. samo su omogućili da se oslabi otpor, kako domaćih konzervativnih snaga, tako i Zapadnih sila, novom organizovanom federativnom uređenju socijalističke Jugoslavije. S ovim su se složile savezničke sile na Konferenciji u Jalti. Na osnovu toga je i stvorena jedinstvena vlada Jugoslavije 7. marta 1945. godine, sa Josipom Brozom Titom, kao predsednikom, na čelu. Pod njenim vođstvom oslobođena je cela zemlja, završen drugi svetski rat i nastupilo je novo doba u istoriji jugoslovenskih naroda i njihove države.

Bio sam član Savezne vlade od 7. aprila 1945. do 7. aprila 1951. godine. Bio sam u stanju da pratim istorijska zbivanja u našoj državi tih godina i da steknem predstavu, već onda, o dubokim društveno-političkim promenama što ih je jugoslovenska zajednica doživljavala od proleća 1945. naovamo. Već u proleće i leto 1945. godine moglo se zapaziti da su revolucionarne snage, koje dejstvuju u pravcu socijalnog preobražaja društva i federativnog preuređenja države, bile u potpunoj prevlasti nad predstavnicima konzervativnih snaga, kako u Saveznoj vladu, tako i u javnom životu uopšte.

Komunistička partija Jugoslavije preuzeila je rukovodeću ulogu u oslobođenju zemlje, od vrhova vlasti koju su predstavljale skupštine i vlade, od federalnih do republičkih i pokrajinskih, do narodnooslobodilačkih odbora, koji posebno prerastaju u komune. Formalno je dozvoljen i život građanskih partija. One se javljaju u Beogradu preko svojih rukovodećih partijskih organa. Ali njihovo širenje i postojanje one mogućila je nova državna vlast. Zatim brojne društveno-političke promene u Jugoslaviji u toku drugog svetskog rata moćno su delovale na preorientisanje masa, naročito seljaka, od desnice prema levici.

Narodne mase su u toku 1945. godine bile organizovane u Narodni front, jedinstvenu opštepolitičku organizaciju.

Ona je obuhvatala, kako političke stranke sa Komunističkom partijom na čelu, tako i sve druge vrste društvenih organizacija, počev od omladinskih i sindikalnih do Antifašističkog fronta žena, kulturnih i profesionalnih udruženja. Narodnim frontom je rukovodila Komunistička partija i preko njega organizovala od 1945. godine celokupni politički i društveni život. U okviru Narodnog fronta vođena je borba za dobijanje većine u izborima za Ustavotvornu skupštinu 13. novembra 1945. godine. Preko njega se dobila apsolutna većina na izborima. Među izabranim poslanicima ogroman deo bili su članovi Komunističke partije. Dana 29. novembra 1945. godine proglašena je Republika, a 31. januara 1946. godine ona je organizovana kao Demokratska Federativna Republika Jugoslavija.

Sve ove političke promene u jugoslovenskim zemljama u toku 1945. godine bile su praćene i revolucionarnim promenama u privrednim odnosima zemlje. Raznim odredbama veliki deo privatnih preduzeća u industriji, rудarstvu, trgovini i novčarstvu prešao je u društvene ruke. U agrarnim odnosima zaseglo se najdublje. Pored eksproprijacije imanja, iz države proteranih nemačkih folksdojčera, kao izdajnika i saradnika Trećeg Nemačkog Rajha i domaćih izdajnika i okupatorovih saradnika Privremeno narodno predstavništvo — novi naziv za III zasjedanje AVNOJ-a, izglasalo je, koncem avgusta 1945. godine, Zakon o agrarnoj reformi. S tim Zakonom eksproprijsani su svi veliki posedi u privatnom svetovnom ili crkvenom vlasništvu. Seljački posedi su smanjeni na desetak hektara po porodici.

Ove duboko izvršene reforme sprovođene su pod rukovodstvom vlade od 7. marta 1945. godine. Konzervativna manjina u ovoj vladi sa Šubašićem, Grolom i Šutejem na čelu i njihove pristalice u Privrednom narodnom predstavništvu bili su u nemogućnosti da išta preduzmu protiv toga. Tokovi društveno-političkog razvoja oslobođene Jugoslavije išli su neminovno u pravcu revolucionarnih reformi koje su pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije vodile socijalizmu. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji je pobedila.

Istorijska istraživanja pokazuju značajnu ulogu Josipa Broza Tita u prikazanim društveno-političkim procesima, koje preživljava jugoslovenska država koncem drugog svetskog rata i u prvim mesecima posle njenog oslobođenja 1945. godine. On je na čelu Jugoslovenske narodne

armije koncem 1944. i početkom 1945. godine, kad ona prerasta u sastavnu redovnu vojsku. Rukovodio je njenim operacijama pri koncu rata kad je oslobođala severozapadne delove države. On upravlja teškom političkom igrom sa konzervativnim snagama u zemlji i inostranstvu, sa izbegličkom vladom u Londonu na čelu, u borbi oko budućeg uređenja oslobođene države. Veštim političkim potezima otupljuje oštricu otpora zapadnih kapitalističkih sila da se oslobođena Jugoslavija izgradi kao federativno uređena država ravnopravnih naroda i demokratsko socijalističko društvo slobodnih ljudi. Kao generalni sekretar Komunističke partije i predsednik vlade od 7. marta 1945. godine on ima svoju reč pri rešavanju svih ključnih pitanja od suštinske važnosti koja su rešavana u to vreme u toku udaranja osnova budućem državnom i društvenom uređenju zasnovanom na novim odredbama Ustava od 31. januara 1946. godine.

Već na izborima za Ustavotvornu skupštinu u jesen 1945. pokazalo se da je Komunistička partija Jugoslavije, s osloncem na Narodni front, dobila takvu apsolutnu većinu da je prilikom pisanja Ustava od 1946. nailazila na samo sporadične otpore predstavnika predratnih političkih stranaka u Jugoslaviji. Ustav je izglasан jednoglasno i time je Komunistička partija dobila konačnu prevlast u političkom životu jugoslovenske države. Od tada je mogla pristupiti raznim vrstama reformi koje će od nekadašnje kapitalističke, buržoaske države, kakva je bila Jugoslavija, izgraditi, tokom druge polovine XX veka, današnju socijalističku, federativnu, samoupravnu Republiku Jugoslaviju.

IZGRADNJA JUGOSLOVENSKOG SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA I DRŽAVE OD 1945. DO 1987.

Društveno-politički i privredni odnosi po ustavima od 1946. do 1963.

Izgradivanje Jugoslavije vršeno je pod uticajem raznih protivrečnih činilaca opšteg i posebnog značaja. Oni se tako ukrštaju, nekada se uskladjujući, a nekad suprotstavljajući se, da je vrlo teško, ne samo istoričaru, nego i sociologu i politikologu, da dade konačne sudove o razvitku naše zajednice. Sve je u toku, u razvoju, kako našeg društva, političke zajednice, tako i nas pojedinaca članova toga društva i te zajednice. Staro jugoslovensko građansko društvo slomilo se na nizu protivrečnosti u svome krilu, na sukobima neusklađenih interesa njegovih naroda i njegovih zemalja. Komunistička partija Jugoslavije je deo međunarodnog revolucionarnog pokreta izgrađenog na načelu i programu, što ih je postavio Vladimir Iljič Lenjin organizujući, još u toku prvog svetskog rata 1917. godine, oktobarsku socijalističku revoluciju u Rusiji. Oslanjajući se na taj program i na borbu za odbranu nezavisnosti Jugoslavije, Komunistička partija, posle pobjede nad fašističkim okupatorima i klasnim protivnicima u Jugoslaviji, pristupila je revolucionarnom preuređenju i društva i države koje je došlo do izraza u Ustavu od

1946. godine. Njegovim odredbama jugoslovenska demokratska Republika se organizuje kao zajednica ravnopravnih naroda, na federativnoj osnovi, podeljena na istorijske zemlje, republike. Odredbama o nadležnostima republika i federacije utvrđeni su odnosi kakvi se danas provode u državama federativnog uređenja u celom svetu. Odredbe o privrednim i društvenim odnosima imaju osnovne karakteristike socijalističke zajednice kad su u pitanju rukovanja kako privredom, tako i svim vrstama odnosa opštег i posebnog značaja u savremenom društvu.

Uska saradnja koja je počela još u toku drugog svetskog rata, po partijskoj liniji, i na vojno-političkom polju, između Komunističke partije Jugoslavije i partijskog i političkog rukovodstva Sovjetskog Saveza, nastavljena je i posle 1945. godine, prvih godina posle rata. To se odražavalo, ne samo na revolucionarne promene koje za to vreme dejstvuju u oslobođenoj zemlji, nego i na njeno društveno-političko uređenje, pa i na Ustav od 1946. godine. Međutim, mada je Jugoslavija, po svojoj različitoj etničkoj strukturi u tome bila najbliža Sovjetskom Savezu ipak su postojale velike razlike. Sovjetski Savez je izrastao oktobarskom revolucijom 1917. godine iz krupnih revolucionarnih društvenih i političkih promena koje su nekada centralistički rukovođenu monarhiju carske Rusije preobratile u federativno organizovanu zajednicu ravnopravnih naroda — Savez Socijalističkih Saveznih Republika.

Socijalistička Jugoslavija u drugoj polovini XX veka

Jugoslovenska revolucija je neminovno morala poći svojim tokom. Ona nije imala zadatak da kroz revoluciju preobrati nekad moćnu polufeudalnu centralistički upravljanu državu, kakva je bila Rusija do 1917. godine. Jugoslavija iz 1941. nikla je 1918. godine ne osvajanjem ili širenjem vlasti, kako se to dešavalo u Rusiji od XVI veka naovamo, nego slobodnom voljom svojih naroda. Ti narodi nisu toliko etnički različiti kao u Sovjetskom Savezu, oni su etnički srodni, zato su se dobrovoljno udružili 1918. To je bila i baza bratstvu i jedinstvu, koje je načito isticao Josip Broz Tito, kad je bilo u pitanju utvrđivanje etničke baze na kojoj se organizovala jugoslovenska država prilikom njenog preuređenja na federativnoj osnovi. Došlo je to do izraza i u Ustavu od 1946. godine.

Ali, u drugoj polovini XX veka, svuda u svetu, pa i kod nas,javljaju se protivrečnosti u krilu pojedinih društava. Bilo je vrlo teško uskladiti napore naše države u pravcu njenog razvoja kao zajednice ravnopravnih naroda i ljudi. Tome se težilo kroz socijalističku revoluciju.

Sve državne zajednice savremenog sveta imaju te probleme, a mi u Jugoslaviji pogotovu. Istoriski razvoj naših naroda i njihovih zemalja doveo je do niza protivrečnosti i raznih vrsta sukoba koji su doveli do sloma građanske Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. godine. Te vrste protivrečnosti ima i posle pobede revolucije u Jugoslaviji 1945. godine. Neminovno je da je moralno biti tako. To se može najbolje zapaziti kad

se proučavaju naporci Komunističke partije Jugoslavije u toku poslednjih 40—50 godina da sve nedostatke savlada, protivrečnosti ublaži i pronađe puteve i načine da od Jugoslavije načini naprednu, socijalističku zajednicu slobodnih naroda i ljudi na bazi njihove ravnopravnosti i izgrađivanja demokratskih odnosa kroz samoupravljanje. Žadatak budućih istoričara naše zajednice biće da utvrde tokove njenog razvoja od 1945. do danas. Na tome se već sada radi. Objavljaju se izvori, studije i veća dela. Traže se sinteze i, ponegde, daju. I ja ću ih ovde dati.

Svugde, pogotovo u poslednje vreme, više se ističu nepovoljni, kritički sudovi o našem razvitku poslednjih pedeset godina. Mislim da je to samo delimično tačno. Ja ću se truditi da izbegnem takve greške i dadem sudove o njemu bespristrasno, kritički dajući značaj i onim pojavama u razvoju našeg društva poslednjih pedeset godina koje su povoljne kao i onima koje su nepovoljne.

Dugo sam živeo, lično proživljavac sve tokove života naše zajednice od početka ovog veka do danas. Kao istoričar po struci, proučavao sam istoriju jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja vekovima unatrag sve do našeg doba. Uporedivao staro sa novim, povoljno sa nepovoljnim u njihovom razvitku, naročito u XIX i XX veku. Znam uzroke koji su doveli do sloma građanske Jugoslavije 1941. i do pobede revolucije u njoj posle narodnooslobodilačkog rata 1945. godine. Učestvovao sam i pratilo kao naučnik izgrađivanje jugoslovenske zajednice u okviru federalno uređene države i napore koje vrše narodi ove zemlje od 1945. do danas da se ubrzanim razvojem svoje privrede i kulture uopšte isčupaju iz zaostalosti, koju im je nanosila vekovna tuđinska vlast.

S ovog stanovišta posmatrano, jugoslovenski narodi su posle pobeđe revolucije 1945. napravili ogroman napor i postigli vrlo značajne uspehe izgrađujući privrednu i podižući materijalnu i duhovnu kulturu, prevazilazeći svoju zaostalost da bi se uključili u najnaprednije civilizovane zajednice u Evropi i svetu na koncu XX veka. Naš privredni i kulturni razvoj od 1945. do danas najbolje se može uočiti ako se upredi stanje u pojedinim našim zemljama do 1941. sa razvojem u jugoslovenskoj zajednici od 1945. do danas, posle pobeđe socijalističke revolucije.

Jugoslovenski narodi i njihove zemlje bili su 1918. godine sa zastalom privredom, zaostalom kulturom i društvenim uređenjem. Jugoslavija od 1918. do 1941. bila je agrarna država sa nerazvijenom privredom, sa industrijom tek u povojskim, a poljoprivredom zaostalom na srednjem i malom seljačkom posedu i sa vrlo niskim prinosima u njoj.

Osnovne industrijske grane imao je pod kontrolom strani kapital. Takvo stanje je zatećeno, još pogoršano ratnim pustošenjima 1941—1945. godine, kad se, posle pobeđe socijalističke revolucije u njoj, pristupilo njenom privrednom preobražaju kroz ubrzanu industrijalizaciju i izgrađivanje privrede uopšte prema savremenom načinu poslovanja. Razvoj pojedinih privrednih grana, sada potpuno pod društvenom kontrolom, prelaskom od privrednog kapitalističkog načina, na društveni — socijalistički način rada, zapaža se najbolje kroz statističke podatke o

rezultatima delovanja od početka pedesetih godina do danas.

Prve godine socijalističke vlasti, od 1945. naovamo, bile su ispunjene najpre preuzimanjem sredstava za proizvodnju iz ruku privatnog kapitala od strane društva i njegovih ustanova. To se, pre svega, odnosi na industriju, trgovinu, bankarstvo. Zatim, trebalo je popraviti ogromne štete koje je naneo našoj privredi drugi svetski rat sa svojim pustošenjima i okupatorskim eksploatacijama.

U to doba bio sam na položaju sa kojeg sam mogao da izbližam pritim moćnu revolucionarnu dinamiku s kojom se pristupilo obnovi porušene zemlje. Taj stvaralački polet narodnih masa u jugoslovenskim zemljama, već prvih godina posle pobede revolucije, nije nastao pod pritiskom vladajućih društveno-političkih snaga u zemlji, nego je bio odraz stvaralačkih nagona tih masa bez koga nema, niti je ikad bilo, prave društvene revolucije. Komunistička partija Jugoslavije je to zapožala i svestrano pomagala postavljujući pred našu zajednicu konstruktivne, stvaralačke planove i projekte.

U toj stvaralačkoj dinamici prvih godina posle pobede revolucije učestvovala je i Srpska akademija nauka. Mora se odati priznanje njenom predsedniku, Aleksandru Beliću, i njegovim saradnicima, zbog njenih napora da, kroz osnivanje mnogobrojnih instituta, uključe našu najveću naučnu ustanovu u nove tokove razvitka Republike Srbije. Bio je to dobar osnov za razvitak svih vrsta nauka i umetnosti u našoj zemlji i za njihovo uključivanje u razne vrste projekata u izgradnji savremenih industrija i poljoprivrede. U opštem društvenom razvitku u XX veku bez primene naučnih metoda nije se moglo ništa postići. Šteta je i za Republiku Srbiju i za Srpsku akademiju nauka i umetnosti da je veliki deo tih instituta odvojen, posle Belića, od Akademije.

Statistički podaci o privrednom razvitku naše zajednice dobijaju se tek od pedesetih godina ovoga veka. Naš Savezni zavod za statistiku poznat je, i kod nas i u svetu, po svojoj metodologiji obrađivanja statističkih podataka kao savremen i vrlo siguran. Podatke uzima iz *Statističkog godišnjaka Jugoslavije* iz 1986. godine.

Industrijski razvoj. Proizvodnja industrijskih sirovina: 1953—1985. godine ugalj od 11.247 miliona tona na 60.508 miliona tona; sirovi čelik od 515.000 tona na 4.480.000 tona; anodni bakar od 31.190 na 189.233 tone; aluminijum od 2.792 na 316.092 tona; prerađena nafta od 565.000 na 13.129.000 tone; cement od 1.281.000 na 9.027.000 tone. Elektroenergija u kilovat-časovima od 2.982.000 na 74.802.000 kilovata. Industrijska proizvodnja popela se od 1953. do 1985. godine od 14.206 miliona na 169.830 miliona dinara. Poljoprivredna proizvodnja u milionima i prema istoj ceni, od 25.029 na 52.924. Izvoz, računajući dolar 185,70 dinara, od 81.950 na 1.976.141 miliona dinara. Uvoz od 127.201.000 u 1958. penje se na 2.258.803 miliona u 1985. godine.

Prema tome, razvijale su se i druge grane privrede: saobraćaj, trgovina, promet, bankarstvo, povećao se broj zaposlenih i upadno porastao životni standard.

Kao što se iz ovih podataka vidi, naša država po svojoj proizvodnji prerasta od agrarne u industrijsko-agrarnu državu. To se odražava ne samo kroz porast industrijske proizvodnje, prometa i trgovine, nego i kroz duboke promene samog našeg društva. Seosko stanovništvo masovno prelazi u gradove, što ubrzava porast stanovništva po gradovima na račun ovoga u selima. To se vidi i po broju seoskog stanovništva. Godine 1953. na selu je živelo 10.316.000 stanovnika na 17.284.000 celokupnog broja stanovništva. Godine 1981. na selu živi 4.277.000 stanovnika na 22.471.000 ukupnog stanovništva.

Naročito velike promene se zapažaju u kulturnim odnosima, pre svega u prosveti. To se najbolje vidi iz *Statističkog godišnjaka Jugoslavije*.

Od 1945. do 1985. godine završili su osnovno obrazovanje 7.644.505 učenika, srednje obrazovanje 4.891.090 učenika, više obrazovanje 499.746, univerzitete i visoko obrazovanje 592.994 studenata.

Iz ovih podataka se vidi da je opšte obrazovanje obuhvatalo ogroman deo stanovništva Jugoslavije. Srednje obrazovanje zahvatilo je milione ljudi, a visoko preko 500.000. Po poseti studenata na univerzitetima, uzeto procentualno prema broju stanovnika, Jugoslavija se nalazi u vrhovima evropskih država. Sav taj napredak i obrazovanje obuhvatili su sve narode i sve republike i pokrajine Jugoslavije, počevši od Slovenije na severu do Kosova i Makedonije na jugu. Imalo je to, u periodu koji je prošao, sve većeg značaja za razvoj Jugoslavije, njenih zemalja i naroda, ne samo do 1985. godine, nego će imati još dalje za ubrzan razvitak koncem XX veka i u XXI veku.

Iz ovog kratkog statističkog pregleda se vidi da se Jugoslavija u toku druge polovine XX veka razvila od agrarne u industrijsko-agrarnu državu Evrope. Savladali smo osnovne prepreke u daljem usponu, masovno proširujući opšta i stručna znanja kroz ubrzani razvoj našeg školstva.

Naše privredne i kulturne veze proširile su se, u ovom periodu, do razmara o kakvim se nije moglo ni misliti između dva svetska rata. Dobro smo iskoristili savremena sredstva saobraćaja da se, masovno putujući u inostranstvo i primajući strance, povežemo, kako za kulturno-naučna, tako i za društvena stremljenja savremenog sveta u svima pravcima. Tome je mnogo doprineo i nesvrstani položaj naše države u savremenom svetu. To će dejstvovati u pravcu podizanja kulturnog nivoa pojedinih naroda naše zajednice. Opšta, svetska kulturna integracija postupno, ali neodoljivo deluje i na našu kulturnu integraciju. Polako blede i gube svoj značaj stare kulturne vrednosti u našoj sredini, toliko štetne zbog svojih suprotnosti za kulturne odnose među našim narodima.

Uprkos porastu naše materijalne i duhovne kulture u drugoj polovini XX veka, mi nismo zadovoljni postignutim. Uzroci naših nezadovoljstava su opšteg i posebnog značaja. Nekad imaju više političku nego stvarnu naučnu analizu i kritiku. Ja ću pokušati da primenim naučnu analizu i kritiku.

Uspeh prelazi od agrarnog na industrijski smer zavisi, u svim zemljama pa i kod nas, pre svega, od stepena civilizacije. Tome treba dodati i čitav niz osobina, povoljnih i nepovoljnih, koji su pojedini narodi tokom vekova stekli, a povoljno ili nepovoljno dejstvuju na njihovo uključivanje u industrijsku civilizaciju. Na primer, kod nas, iako smo pod istim uslovima počeli borbu za prelazak od agrarne na industrijsku civilizaciju, ne samo od 1945. godine nego još od 1918. godine mogla se zapaziti jedna pojava: brzina prodora industrializacije ovisila je od stepena razvoja civilizacije u pojedinim našim zemljama. Na primer, kad se prouči statistika privrednog razvoja naših republika od 1945. do 1985. godine, nepisan zakon je da stepen uspona zavisi od civilizacije naroda u pojedinim republikama. Najbrži razvoj, sa najvećim nacionalnim dohotkom, postigla je Slovenija, na severu; procenat se smanjuje prema jugu sve do Kosova i Makedonije, jer je tamo razvoj nacionalnog dohotka najmanji.

Kad smo kod ovog pitanja, rekao bih ovom prilikom nekoliko reči o zaostajanju srpskog naroda i zemalja gde on živi u razvoju industrializacije. O tome se sada mnogo raspravlja, ali, mislim, ne uvek bespričasno, naročito kritički. Kod naroda, kao i kod pojedinih ljudi, napisano je pravilo: bez stroge samokritike i proučavanja uzroka neuspeha ne može biti napretka ni u čemu, pa ni u privrednom izgrađivanju. Srpski narod pod turskom vlašću vekovima je bio kulturno izolovan od ostale Evrope i razvoja njene civilizacije u novom veku. U XVIII i XIX veku on se ponovo trudi da se poveže sa tokom razvoja evropske civilizacije i kulture, sve do početka XX veka, kad je vlast Turskog carstva konačno isčeza iz jugoslovenskih zemalja. To najbolje dokazuje Vukova kulturna revolucija, čiju 200-godišnjicu rođenja obeležavamo ove godine. I politički smo se brzo uklapali sledeći razvoj evropskog društva u XIX i XX veku. Dali smo veliki doprinos u izgradnji jugoslovenske države u ratovima 1912—1918. godine. Isto tako smo — sledeći nova revolucionarna strujanja u agrarnim društvima Evrope da ubrzaju svoj razvoj ka industrijskom društvu, čemu je na čelu stajala Rusija sa velikom oktobarskom revolucijom — vrlo mnogo doprineli narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945. da se Jugoslavija, nekad buržoaska, organizuje posle 1945. kao demokratska socijalistička samoupravna federalivna država ravnopravnih i slobodnih naroda i ljudi. Nas je zahvatio, posle 1945, talas industrializacije i u tom pravcu smo pošli. Analiza našeg privrednog, društvenog i kulturnog uspona sa sličnim usponima kod drugih naroda i drugim republikama u Jugoslaviji pokazuje da je privredni razvoj u Sloveniji i Hrvatskoj bio uspešniji nego kod nas. U poslednje vreme od toga je postalo posebno političko pitanje u državi.

Mislim da bi, pre svega, srpski naučni radnici morali kritički pročiti nedostatke kod nas da ubrzamo svoje uključivanje u pravce razvijanja savremenog sveta. To je po mom mišljenju jedan od prvih zadataka Srpske akademije nauka i umetnosti, kao najviše naučne ustanove u Srbiji, da preuzme inicijativu za proučavanje metoda primene naj-

savremenijih naučnih sredstava i dostignuća iz savremene tehnologije za ravnomernije i bolje izgrađivanje, kako cele jugoslovenske zajednice, tako, pre svega, Republike Srbije.

Metodi i način kako se stvarala industrijalizacija kod nas pokazuju niz nedostataka. Decentralizacija, koja jača kod nas posle 1951. godine, onemogućava planiranje, kako pravilno iskorišćavanje sirovina, tako i njihovu preradu. Nepreraćenje novih tehnoloških dostignuća u pojedinim industrijama i primenjivanje već zastarelih tehnologija, još pogoršavaju uslove za razvoj.

Navešću samo, kao primer, tešku industriju. Njenim problemima sam se bavio još pre rata kao član Instituta zemaljske odbrane. Bez kvalitetnog železa — čelika ne može se razvijati industrija u XX veku, kao što nije mogla ni u XIX veku. Doterale smo proizvodnju čelika do četiri miliona tona godišnje. To je malo i po količini i po ceni sa kojom naša teška industrija proizvodi čelik za potrebe drugih industrijai i građevinskih preduzeća. Evo zašto: mi oskudevamo u sirovinama za proizvodnju gvožđa i čelika. Imamo naslaga gvozdene rude u većim količinama u Bosni, ali nedovoljno za naše potrebe, posmatrano kroz budućnost. Nema-mo uglja za koks. Po prvim planovima za izgradnju teške industrije u Bosni kod Doboja, uz pomoć stručnjaka iz Sovjetskog Saveza, našim saveznim sredstvima, izgradila bi se teška industrija na osnovu sirovina gvozdene rude u Bosni, a antracit, za pravljenje koksa, uvozio bi se.

Posle sukoba sa Informbiroom i prekida veza sa Sovjetskim Savezom taj plan je napušten. Umesto toga podignuta je, na nepovoljnoj lokaciji, železara u Bosni — Zenica.

Izgrađivanje teških industrijai prešlo je u nadležnost pojedinih republika. Svaka od njih je gradila svoju železaru. Uložene su milijarde dinara, ali ne ekonomski. Dok smo mi izgrađivali usitnjenu železnu industriju po zastarem metodama zasnovanim na proizvodnji železa i čelika na bazi topljenja rude pomoću koksa u visokim pećima, dolazi do novih procesa u proizvodnji na bazi topljenja rude ne koksom nego gasom. Koncentrati železne rude dovoze se iz bogatih rudnika zemalja gde ima dovoljno te rude, a nafta i gas se vuku iz zemalja bogatih izvorima nafte i gasa. Proces pretapanja gvožđa u čelik, u isto vreme obrađen kao polusirovina ili gotov proizvod, vrši se jednostavnim procesom, automatizovano. Tako se smanjuje cena proizvodnje do tog stepena, u odnosu prema starim metodama teške metalurgije, da je doveo u pitanje njihov opstanak kao u Nemačkoj, Belgiji, Francuskoj, Velikoj Britaniji, tako i u Severnoameričkoj uniji. Naglo se uzdiže teška industrija u Japanu. Isto tako u Italiji, jer su se prebacili na nove tehnologije, mada su uvozili i sirovine i gorivo, mogli su proizvoditi jeftiniji čelik, nego stara teška industrija Evrope i Severnoamerička unija.

Ništa se kod nas to nije imalo u vidu, kad se izgrađivala teška industrija. Zato u mašinskoj industriji izdržavamo konkureniju na svetskom tržištu samo niskom nadnicom radnika u tim industrijama.

Izlaz se mora tražiti u stvaranju moderne teške industrije na bazi uvoza sirovina i goriva. Rezerve rude u Bosni ionako su male njenoj

industriji mogu poslužiti koju desetinu godina. Na ušću Neretve u Jadran sko more kod Kardeljeva najpovoljniji su uslovi da se izgradi moderna teška industrija kod nas. Ogroman zaliv što ga poluostrvo Pelješac čini sa kopnom, dubine oko 80 metara, može da primi brodove od milion tona. Barovita ravnica oko ušća Neretve, gde se sad proizvode mandarine i povrće, ima prostora za izgradnju industrije. Neretva donosi potrebne vode takvoj industriji. Železnica Kardeljevo—Sarajevo povezuje ostale krajeve sa tom industrijom, a more vodi svim lukama. I Japan i Italija su svoju novu tešku industriju podigli pored mora. U tom pravcu idu i neke druge industrijske države. Zahvaljujući tome Italija proizvodi sada oko 24 miliona tona čelika. To joj je baza za njenu ubrzalu industrijalizaciju posle 1945. godine. Zašto i mi to ne bismo radili!

Od drugog svetskog rata bojeni metali kao industrijska sirovina postaju sve jeftiniji. Kod nas se o tome nije vodilo računa. Pravili smo investicije, otvarali rudnike za preradu nikla, u Makedoniji i Kosovu. Koštaju nas stotine miliona dolara, ali se to nije isplatilo. Malo bolje stojimo sa proizvodnjom bakra, cinka, olova i aluminijuma. Sve veća upotreba veštačkih materija u mašinskoj industriji otvara nove probleme.

Prerađivačka industrija dobro nam je napredovala, ali rascepkana, bez saradnje i koordinacije, radi pod sve težim uslovima.

Najveći deo naših industrija, što izgrađujemo posle 1945, dejstvuje i proizvodi pomoću zastarelih tehnologija i još starije organizacije rada. Jer, upravo kad smo mi počeli ubrzani industrijalizaciju na starim tehnologijama, naglo se razvija, pod uticajem novih nauka i njihovih pronalazaka i bolje organizacije rada, treća industrijska revolucija u svetu. Od početka pedesetih godina ovoga veka ona tako temeljito i brzo zadire u savremenu proizvodnju svih vrsta, a pre svega industrije, da iz temelja menja proizvodne odnose u celom svetu. To daje podsticaje ubrzanom razvoju već industrijalizovanim zemljama, a otežava brži razvoj agrarnim ili industrijsko-agrarnim zemljama kao što je naša. Nedostaci su razne vrste, a pre svega nedovoljna iskustva, nesposobnost preuzimanja novih tehnologija u proizvodnji, kako zbog nedostatka kapitala, tako i zbog zaostalosti kadrova da brzo usvajaju nova dostignuća i da ih primene.

Kad se govori o kadrovima, treba imati u vidu pre svega one sa najvišom naučnom i stručnom spremom. U pitanju su univerziteti, gde se izgrađuju naučni kadrovi. Njima su potrebna nova naučna saznanja i nove naučne metode u organizaciji rada. Mislim da bi to bio glavni zadatak Srpske akademije nauka i umetnosti. Ona bi sa svojim kadrovima, povezana sa univerzitetima i visokim školama, morala iz temelja promeniti svoj način rada. Valja preneti težište na ulaganje napora za razvoj onih nauka, pre svega fundamentalnih i primenjenih, koje danas dejstvuju u pravcu razvitka savremene privrede u svim njenim granicama.

Kakvu je ulogu imao Josip Broz Tito u razvoju privrede u Jugoslaviji od 1945. godine? O njemu govorimo, pa je red da kažemo nešto i o tome.

Koliko sam ja mogao steći iskustva iz saradnje sa njim na tom pitanju od 1945. do 1951, privredni problemi su ga mnogo interesovali. Živo se interesovao za sva privredna pitanja, mada je inače Privredni savet bio koordinacioni organ. Koliko znam, Boris Kidrič, kao predsednik Privrednog saveta, o svemu ga je podrobno obaveštavao i tražio od njega odluke po ključnim pitanjima. Tito je uviđao značaj decentralizacije savremene proizvodnje, pre svega u industriji. Zato je pomagao razvoj tih industrija u svim republikama. Međutim, on je, kao i Kidrič, pravilno ocenjivao značaj izgradivanja jugoslovenske privrede, ne samo kroz njenu decentralizaciju, nego i kroz njeno plansko povezivanje pojedinih njenih grana u celoj državi. Mislim, u suštini posmatrano, toga se držao sve do svoje smrti 1980. godine.

Opšti zaključak o razvoju jugoslovenske privrede od 1945. do 1980. godine bio bi: izvršili smo prve korake u našoj industrijalizaciji i razvoju poljoprivrede i drugih privrednih grana dovoljno da imamo osnov za dalji razvitak. Stvorili smo potrebne kadrove da možemo iskoristiti savremena naučna i tehnološka dostignuća u izgradivanju svih vrsta proizvodnje, počevši od najfinije elektronike do savremene poljoprivredne proizvodnje. Samo, moraćemo preuređiti naše srednje i više školstvo, uložiti napore da povežemo nauku i proizvodnju neposredno preko naučnih ustanova i kadrova pri privrednim organizacijama i, posredno, preko naučnih ustanova i projekata pri univerzitetima i akademijama nauka i posebnim saveznim i republičkim institutima. To neće biti tako lako, ali nije nesavladivo. Naruku će nam ići već uspostavljena saradnja naših naučnih organizacija sa sličnim ustanovama i organizacijama u ostalom civilizovanom svetu. Te veze treba nastaviti i produbit. Pre svega sprečiti odlazak darovitih kadrova iz nauka u inostranstvo. Forsirati vlastitu tehnologiju, jer, prema statistikama, veliki deo sredstava dajemo inostranstvu, pored uvoza industrijskih sirovina, za uvoz stranih tehnologija. Toga se moramo oslobođiti, ako nećemo da u XXI veku postanemo opet strana kolonija upravo zaostajući u ovom razvitu.

Velike promene u drugoj polovini XX veka u našoj privredi ubrzanim industrijalizacijom dovele su do isto tako brzih pomeranja u sastavu društva. To se pre svega odnosi na selo i seljaštvo. Kao izrazito agrarno društvo sa pretežnim brojem seljačkog stanovništva, ušla je jugoslovenska zajednica 1941—1945. godine u rat i revoluciju. Industrijalizacijom zajednice i pod uticajem drugih činilaca opšteg i posebnog značaja nastaje tako brz prelaz seljaštva iz seoskih naselja u gradove, da je to iznenadilo, kako političare, tako i naučne radnike, sociologe, ekonomiste, politikologe, pa i istoričare.

Primena naučno-industrijskih metoda u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda u zapadnom, kapitalističkom svetu vodila je neminovno okrupnjavanju proizvodnje i iščezavanju klasičnog malog i srednjeg po-

ljoprivrednika. To se vidi kroz uporedne statistike u svim industrijskim zemljama Evrope i Severnoameričkoj uniji. Može se to zapaziti i u socijalističkim zemljama Evrope, počev od Sovjetskog Saveza. Okrupnjanje poseda i primena naučno-industrijskih metoda su oborili cene životnim namirnicama, pogotovo žitarica, da mali i srednji posed i u Jugoslaviji, koji smo zadržali i posle pobjede revolucije 1945., nije mogao izdržati konkureniju ponude životnih namirnica na svetskom tržištu. Mada smo sve činili, pa i sad činimo, da cene životnih namirnica održimo koliko-toliko na visini koja bi odgovarala osnovnim potrebama te vrste poljoprivrednih ekonomija, one to teško izdržavaju. Sve to vodi masovnom, stihijskom pokretu: jugoslovensko seljaštvo napušta svoja mala imanja i traži drugo zanimanje, bilo to u svom zavičaju, svojoj republici, ili u drugoj republici, pa i izvan Jugoslavije odlazeći kao ekonomski iseljenici u sve zemlje srednje i zapadne Evrope.

To je imalo krupnih posledica, kako za privredne tako i društvene odnose u Jugoslaviji, pa u neku ruku i za etnički sastav pojedinih republika i pokrajina. Proces je bez sumnje bio neminovan i progresivan. Kao što smo rekli u tom se smislu razvija i ostali civilizovani svet. Samo moramo uspešnije savladati sve privredne i društveno-političke posledice koja ovakva kretanja masa iz sela u grad izazivaju.

Od 9,5 miliona hektara obradive površine u našoj državi ostalo je u privatnom posedu malog i srednjeg seljaka 8 miliona. Broj seljačkih gazdinstava iznosio je 1953. godine 2.565.707 individualnih gazdinstava. Godine 1981. iznosio je 2.676.341 gazdinstvo. Za to vreme broj seljačkog stanovništva spao je od deset miliona na četiri miliona. Imanja su bila mala, usitnjena, bez radne snage, dobrim delom samo sa starim, za rad nesposobnim vlasnicima. Na takvim malim imanjima nemoguće je bilo organizovati uspešnu poljoprivrednu proizvodnju. Bogata smo poljoprivredna zemlja po svojim mogućnostima, a da ponekad moramo da uvozimo poljoprivredne proizvode, uzrok je u ovome što sam naveo.

Masovni prelazak seoskog stanovništva u gradove odrazio se kako na naglo uvećavanje tako i na društvenu strukturu i kulturni stepen gradova. Ponekad se kod nas sve to nema u vidu. Postavlja se pitanje, kod nas kao i u celom naprednom svetu, koliko je za društvenu zajednicu korisna ogromna akumulacija stanovništva u velikim gradovima. Savremena civilizacija postepeno briše razliku između grada i sela. I proces decentralizacije zahvata sve industrijske, civilizovane zemlje. Veliki gradovi se polako tope, industrije prelaze u manja naselja gde se industrija povezuje sa poljoprivrednom proizvodnjom. I mi ćemo morati poći u tom pravcu.

Od životnog pitanja je, i za nas, kao i za ceo civilizovani svet, demografski problem zajednice. Nekada je porodica patrijarhalnog tipa u selu i gradu, oslanjajući se na način proizvodnje na seoskom posedu i u zanatskoj radionici, bila i osnovica demografskog uspona stanovništva kroz uređenje patrijarhalne porodice. Razbijanje ove vrste porodice i masovno zapošljavanje žena izvan kuće, sve to spojeno dubokim

promenama u strukturi društva u urbanizovanim naseljima, dovodi do tako brzog opadanja stanovništva u drugoj polovini XX veka, da to već sad postaje postupno krupan društveni problem.

Ovo se naročito odnosi na etnički mešane zajednice, kakva je Jugoslavija. Svako pomeranje odnosa snaga u pojedinim našim republikama i pokrajinama etničkom promenom sastava stanovništva izaziva krupne državne političke probleme. To najbolje pokazuje odnos Srba i Albanaca na Kosovu. Demografska ekspanzija albanskog naroda, sa još očuvanim patrijarhalnim odnosima u krilu porodice, dolazi sama po sebi do izražaja. Kad se tome doda slab prištaj Srba i masovno preseljavanje našeg seljačkog stanovništva u susedne naše oblasti radi povoljnijih uslova za život, vidi se nepovoljan odraz ubrzane industrializacije. Taj se problem mora rešavati ne samo političkim, nego i privrednim merama.

Borba oko društvenog i državnog uređenja i Ustav 1974.

Vrlo teško je pitanje bilo, posle pobede socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, njeno političko organizovanje. Po Ustavu od 1946. godine ona je bila federalna država podeljena na republike sa nadležnostima između federalnih i republičkih organa vlasti, sličnim i drugim federalno uređenim državama, bilo socijalističkim, bilo kapitalističkim. Pri tom se dobrim delom ugledalo, do sukoba sa Informbiroom, na organizaciju vlasti u Sovjetskom Savezu. Na isti način izgrađena je organizacija Komunističke partije u Jugoslaviji na bazi demokratskog centralizma. Međutim, sukob sa Informbiroom doveo je i do unutrašnjih neslaganja u samoj Komunističkoj partiji Jugoslavije. Kad se to spoji sa moćnim težnjama u republikama i pokrajinama, kod pojedinih naroda, da se osamostale od centralnih organa federacije, počinje borba i oko uređenja države i oko organizacije Partije. Borba oko nadležnosti saveznih i republičkih organa javlja se već prvih godina posle objavljivanja Ustava od 1946. godine.

Tome se pridružuje i prodor ideja o samoupravljanju kao glavnom izrazu demokratskih odnosa u socijalističkim državama druge polovine XX veka. Nizom ustavnih amandmana i zakona od početka pedesetih godina menja se struktura vlasti u Jugoslaviji. Godine 1951. ukidaju se funkcionalna ministarstva, kako pri federalnoj vladi, tako i pri republikama. Veliki deo nadležnosti prenosi se na samoupravne organe i u privredi i van privrede.

Ustavom od 1963. samoupravljanje je dobilo svoj ustavni status. U podeli nadležnosti između Federacije i republika, posle teških unutrašnjih političkih borbi, zadržana je osnovna linija kakva je bila postavljena u Ustavu od 1946. godine.

Posle Ustava od 1963. godine unutrašnje borbe se još zaoštravaju. To posebno dolazi do izražaja šezdesetih i sedamdesetih godina u Hrvatskoj sa „masovnim pokretom”. On se odrazio, u borbi protiv centralne

vlasti u državi izraženim u nadležnostima federalne vlade, i oštrim kulturnim separatizmom, kao što je traženje razdvajanja hrvatskog i srpskog jezika. Takve krize u krilu našeg jugoslovenskog socijalističkog društva u borbi oko uređenja države dobijaju ponovo crte oživelog vereskog, nacionalnog i pokrajinskog malogradanskog separatizma.

Na žalost, ni organizacije Komunističke partije Jugoslavije nisu bile u stanju da se odbrane od takvih strujanja u našem društvu. Zato postupno bledi, kod njih, značaj bratstva i jedinstva kao baze za uređenje jugoslovenske države. Umesto toga ističu se posebnosti pojedinih naroda i pokrajina, posebno se stavlja iznad opšteg i traže se promene u organizaciji ne samo države, nego i Partije, gde će se odluke stvarati ne kolektivno, odlukom narodnih masa, nego razdvojeno putem delegatskog sistema republika i pokrajina. Ova struja polako počeće koncem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Nizom ustavnih amandmana prenose se nadležnosti federalnih vlasti na republike, pokrajine i komune. U Ustavu od 1974. godine sve je to ozakonjeno. Federativna socijalistička Republika Jugoslavija postala je federalna samoupravna socijalistička Republika Jugoslavija.

Odredbama koje se odnose na samoupravljanje išlo se u pravcu deetatizacije našeg društva. To znači, prenošenja čitavog niza nadležnosti sa državnih organa vlasti, bilo u Federaciji ili u republikama, na društvene samoupravne organe. Federalna vlada i republičke i pokrajinske vlade, počevši od njihovih skupština, zadržale su nadležnosti opštег usmeravanja, opšte kontrole, a ne rukovođenja, pre svega, privredom. Privreda je prešla u nadležnost ovih organizacija. Neposrednu kontrolu nad tim organizacijama, kao i nadzor nad samoupravnim vanprivrednim organizacijama i ustanovama, vrše komune.

Jugoslavija je prva socijalistička država u Evropi i svetu koja je samoupravljanje uzela kao osnovu svome društveno-političkom uređenju. Uzela je iz osnovnih postavki naučnog socijalizma, na kome treba da se organizuje buduće socijalističko društvo. Poslednjih godina, pre svega u Sovjetskom Savezu, počinje reorganizacija vlasti prenošenjem određenih nadležnosti sa državnih organa na samoupravne.

Demokratizacija vlasti uopšte u savremenom svetu, bilo socijalističke ili kapitalističke države, ide sve više u pravcu neposredne demokratije podržavana moćnim uticajem javnog mnjenja na vođenje države. U tom pravcu dejstvuje više činilaca. Porast obrazovanja u narodnim masama kroz srednje i visoke škole povećao je procenat visokoobrazovanog dela stanovništva u svim državama. Ta vrsta građana kritičnije se odnosi prema nosiocima vlasti i njihovo politici, nego nekad nepismeni i polupismeni građani starog agrarnog društva, pa i ranog industrijskog. Savremena sredstva za informaciju, preko štampe, radija i televizije, omogućavaju običnom građaninu praćenje zbivanja i kontrolu nad političkim postupcima svoga rukovodstva. Kad se tome doda neverovatan porast uticaja nauka svih grana i njihov kritički metod ocena, može se razumeti tako naglo pojačan uticaj javnog mnjenja svuda u svetu, pa i kod nas, na koncu ovoga veka.

S ovog stanovišta posmatrano, poslednjih godina u našim društvenim naukama vrše se ispitivanja razvoja našeg socijalističkog društva od 1945. naovamo. I mi iz istorijske nauke ozbiljno u tome učestvujemo. Dnevna i periodična štampa je puna povoljnih i nepovoljnih kritika. I sama Komunistička partija Jugoslavije kritički proučava svoja delovanja od 1945. naovamo, što se vidi iz njene štampe i izveštaja o radu partijskih organa počevši od kongresa, sednica Centralnog komiteta SKJ do njenih organa u komunama i mesnim zajednicama. Javljuju se suprotna gledišta, vode se oštре diskusije, ali daju i bespristrasne kritike i ukazuju putevi koji će nas voditi bržem usponu. Svuda se to danas radi u civilizovanom svetu, jer nove industrijske revolucije stvaraju tako raznovrsne, i od životne važnosti, probleme da se nameću da budu rešavani kao osnovni uslov daljega razvoja i materijalne i duhovne kulture u pojedinim zajednicama. To se nameće i nama u Jugoslaviji.

Istoričar po struci i uvek zainteresovan, u isto vreme, za sve šta se zbiva u mojoj zemlji, stvarao sam, i stvaram, svoje kritičke sudove o njenom razvitku do danas sa izgrađivanjem gledišta kojim putevima da se ide dalje. S ovog stanovišta gledano treba da se ocenjuju moja lična shvatanja i o istoriji naše zajednice dosad i o tokovima njenog izgrađivanja u budućnosti.

Krise što se javljaju u krilu socijalističkog društva povodom pitanja federalnog, socijalističkog samoupravnog uređenja države, pre svega su odraz stremljenja i težnji kako njenih naroda, tako i njenog društva kao celine. Sastavljena pretežno od etnički srodnih naroda, ali sa raznim kulturama i istorijskim tradicijama, i kod nje se, kao i u većini etnički mešanih država u Evropi, javljaju suprotnosti između opštег i posebnog. Pod uticajem tih društvenih snaga javljaju se negde veće, negde manje težnje što većeg osamostaljivanja federalnih jedinica — republika u odnosu na nadležnosti i prava federalne zajednice izražene kroz savezne narodne skupštine i vlade. Tome ide naruku i decentralizacija privrede, pa preko jakih privrednih centara jačaju i posebni kulturno-politički centri. Težnje takvih središta izgrađenih u okviru federalnih jedinica, republika, po prirodi stvari vodi sve većem osamostaljivanju od centra moći koje predstavljaju sa svojim nadležnostima federalne skupštine i vlade. Te se pojave javljaju u etnički mešanim zajednicama, bilo one kapitalističke ili socijalističke, pa i kod nas u Jugoslaviji. Kad se tome dodaju reforme u pravcu demokratizacije i samoupravne organizacije društva i njegove države, ne treba se čuditi broju i veličini protivrečnosti kod nas od 1945. do danas.

To se odražavalo u oživljavanju političkih i kulturnih sukoba među narodima, verskim zajednicama i pokrajinama, ponekad napuštajući osnovnu bazu: bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda i trudeći se da organizovanjem republika, ne kao federalnih jedinica u okviru jugoslovenske državne zajednice, nego kao suverenih država sa svim nadležnostima počevši od rukovođenja privredom do izgrađivanja svojih posebnih kultura.

Pri tom se ispušтало из вида да је велики део наših republika етнички и културно пomešan. Zato takva politička organizacija ide na štetu jugoslovenske zajednice i njena dva najveća naroda: Srba i Hrvata. Ovim su oni najviše oštećeni, jer žive izmešani u više republika. Njihovo se jedinstvo ostvaruje samo kroz jugoslovensku državnu zajednicu. Razvoj njihove privrede i kulture uslovljavaju se međusobno. Zato je u njihovom životnom interesu da se sve to mora imati u vidu kad se organizuje njihova zajednička država.

Nova jugoslovenska država kao zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda mora svojim uređenjem da pokaže da je takva zajednica. Pri podeli nadležnosti između federalnih organa vlasti, republičkih i pokrajinskih, treba imati u vidu činjenicu da se princip ravnopravnosti ne doveđe u pitanje ne samo u okviru Federacije, nego i u okviru republika i pokrajina. To se pokazalo, pre svega, u odnosima Albanaca i Srba na Kosovu. Tih problema ima i po drugim republikama i pokrajinama. Bojim se da se to dovoljno nije imalo u vidu prilikom stvaranja ustavnih odredaba o uređenju Jugoslavije kao federativne države ravnopravnih i slobodnih naroda.

Kad istoričar proučava istoriju uređenja federativnih država od XVIII veka naovamo, počev od Severnoameričke unije, gde je to uređenje prvi put zavedeno koncem tog veka, može lepo da prati kretanje u podeli nadležnosti između federalnih vlasti, republičkih, pokrajinskih i mesnih. Osnovne postavke privrednog i društvenog razvoja u XIX i XX veku, njihovo povezivanje, usklađivanje i kontrolisanje delovanja spadaju u nadležnost federalnih skupština i njenih vlada. Nadležnosti republičkih organa vlasti imaju pri sebi izvršenje zakonskih odluka o najvećem delu pojedinih grana u društvenom i političkom životu zajednice. Pruža im se mogućnost podele vlasti, ne samo da kontrolišu dejstva federalnih organa, nego i da raznim odredbama utiču na organizovanje te vlasti i kontrolu nad njenim funkcionisanjem. To se naročito tiče nadležnosti Federacije i njenih organa u organizaciji privrednih odnosa.

Čini mi se da se to nije imalo dovoljno u vidu prilikom donošenja ustavnih odredaba u Ustavu od 1974. godine. Formalno, nizom tih odredbi federalni organi imaju nadležnost u određivanju smernica razvoja privrede u državi kao celini. Ali druge odredbe o organizaciji federalnih vlasti, ne kroz opšte pravo glasa na izborima, nego putem delegacija iz komuna i republika i pokrajina pružaju mogućnost da odlučujuće deluju na sastav tih organa i na uivrđivanje njihove državne politike. A ta politika se izgrađuje, ne sa stanovišta interesa cele zajednice, nego usko posmatrano, prema gledištima pojedinih rukovodstava republičkih i pokrajinskih. Tako pobediće u izgrađivanju državne politike posebno nad opštim. To je dovelo do takvih disproporcija u našem privrednom razvitku da je usporilo taj razvitak i nabacilo nam današnju inflaciju.

Bez sumnje da je samoupravljanje u današnjem socijalističkom društvu, i kod nas i u svetu, osnovni uslov za demokratizaciju. Isto tako,

decentralizacija vlasti i jačanje nadležnosti komuna na račun republičkih i federalnih vlasti. Sve to podstiče najšire narodne slojeve na vlastite inicijative u pravcu svoga privrednog i kulturnog uzdizanja. U tom pravcu ići će socijalistički svet. To se vidi poslednjih godina u reformama Sovjetskog Saveza i Narodne Republike Kine. Međutim, prepustati inicijativu samoupravnim organima u privredi i društvu i staviti to, uglavnom, pod kontrolu komuna, opština, mislim da je pod današnjim uslovima bilo prerano i nama je više škodilo nego koristilo. Trebaće dugo vremena dok se naše socijalističko društvo toliko razvije svojom civilizacijom, svešću, disciplinom i osećanjem odgovornosti. Tada će moći, bez društvene kontrole i prinude, samo sobom upravljati. To se najbolje vidi danas posle stečenih iskustava. Egocentrizam je u prirodi ljudskoj, bilo pojedinca ili uže i šire zajednice. Funkcionisanje pojedinih grana društvenog života mora se ubuduće izgrađivati na način samoupravljanja. Ali i država je u suštini društvena zajednica. Klasno organizovana, ona je bila, i danas je, ako je takva, nenarodna. Socijalističko društvo organizovano u državu ravnopravnih i slobodnih naroda i pojedinaca, prema današnjim uslovima, mora neminovno imati i dobro organizovanu demokratsku vlast. Njoj se moraju dati one nadležnosti, bilo u republikama ili Federaciji, sa izgrađenim stručnim aparatom pomoću koga će se moći usmeravati, objedinjavati, pa i kontrolišati funkcionisanje samoupravnih organa, bilo u privredi bilo van privrede.

Mnogo je teže davati sudove o ulozi Josipa Broza Tita u razvoju socijalističke revolucije u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine, nego o njegovoj ulozi u spremanju, organizovanju i tokovima revolucije 1937—1945. godine. Razumljivo da je tako. Mnogo je teže organizovati jednu revolucionarnu vlast posle pobede revolucije, nego organizovati, u suštini gledano, samu revolucionarnu promenu. Iskustva buržoaskih revolucija u Velikoj Britaniji u XVII veku i francuskih, koncem XVIII i u XIX veku, to najbolje pokazuju. To se vidi i iz istorije i iskustva oktobarske revolucije 1917. god. u Sovjetskom Savezu.

U Jugoslaviji je to bilo tim teže što su, još u toku borbe oko pobede revolucije, mogle da se zapaze određene društvene i političko-kulturne snage, koje nije bilo moguće uništiti i koje će dejstvovati u svom smeru na razne načine prilikom organizacije društva i države posle 1945. godine. Morala se tražiti osnova na kojoj je postala država i povezati to sa novim društvenim stremljenjima jugoslovenskog društva izraženog kroz težnju radničke klase, seljaštva i napredne inteligencije. Na toj osnovi je pobedila socijalistička revolucija u Rusiji 1917. godine i socijalistička revolucija u Jugoslaviji 1945. godine.

Te linije se držao Josip Broz Tito u borbi za pobedu revolucije i uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao zajednice ravnopravnih naroda i ljudi. Pri tom je pazio da u uređenju nove socijalističke Jugoslavije uvede načelo ravnopravnosti naroda i njihovih zemalja, da se do maksimuma zadovolje njihove istorijske težnje. Stalno je imao u vidu da se zajednica izgrađuje na osnovu njihove etničke

srodnosti, kulturne povezanosti i uzajamnosti i osnovnih njihovih interesa. Njihova državna zajednica da bude svojom životnom snagom jemstvo, kako svoga razvoja i opstanka, tako i kao jemstvo i zalog slobodnog razvoja pojedinih naroda i zemalja Jugoslavije u njenom sklopu. Pri tom je, pre svega imao u vidu Sibe i Hrvate, dva najveća naroda Jugoslavije, etnički izmešana, kulturno srodnata.

S ovog stanovišta, koliko sam ja mogao zapaziti, Josip Broz Tito je posmatrao probleme buduće jugoslovenske države posle 1945. godine. Imao je u vidu posebna htjenja pojedinih naroda i potrebe Jugoslavije. Njegova uloga u njenom izgrađivanju od 1945. do 1980. godine sad je u punom istraživanju. Po mojim saznanjima što se više ulazi u pojedinosti u ovim istraživanjima o razvoju političkih odnosa kod nas u to doba, sve se više zapaža da je on u gore prikazanom smislu imao, pre svega, u vidu čvrsto povezani zajednicu naroda i narodnosti Jugoslavije, kao mesto njihovog vlastitog slobodnog razvoja. Ukoliko je odstupao od tih načela, radio je to pod pritiskom nesavladivih prepreka raznih vrsta i moćnih protivstruja raznog značaja koje nije mogao savladati. Mogao ih je savladati da je primenio u jugoslovenskoj revoluciji staljinističke metode nametanja svojih shvatanja organizacije države i vlasti putem sile i terora. U suštini posmatrano, kao partijski i politički rukovodilac Tito je bio pravi učenik Lenjina i u krilu Partije i u krilu države. Prilikom upravljanja držao se principa demokratskog centralizma u Partiji, a načela dogovaranja i sporazumevanja prilikom organizacije vlasti. Zato je usvojio samoupravljanje i prvi dao inicijativu za federalno uređenje buduće socijalističke Jugoslavije na osnovi ravnopravnih naroda i zemalja. Uporno se do smrti borio da tako uređenoj zajednici očuva nadležnost federalne vlasti kao jemstva njene snage i jedinstva. To dokazuje njegovo držanje prilikom izrade Ustava od 1946. i 1963. godine. Iz raznih razloga popušta od 1965. do 1980. ali uvek pri tom stalno daje na znanje kakav značaj pridaje zajednici naroda i narodnosti Jugoslavije sa njenim uređenjem — društvenim, državnim i političkim — kao dobro organizovane federalivne države sa pravilno podeljenim nadležnostima.

Spoljna politika Jugoslavije u drugoj polovini XX veka

Geopolitički položaj Jugoslavije odrazio se u njenim spoljnopolitičkim odnosima posle prvog svetskog rata, kao što je došao do izražaja u toku toga rata. Posle drugog svetskog rata iz temelja su se izmениli odnosi snaga kako u Evropi, tako i celom svetu. Moć i položaj velikih sila gube u Evropi nekad sile te viste, ne samo pobedene Nemačka i Italija u drugom svetskom ratu, nego i njihove pobednice Velika Britanija i Francuska. Još u toku drugog svetskog rata Sovjetski Savez i Severnoamerička unija imaju odlučujuće uloge u porazu fašističkih sila u Evropi: Trećeg Nemačkog Rajha i Italije, i u Aziji Japana. One to ostaju od 1945. do danas, zahvaljujući svojoj privrednoj i ratnoj moći.

Oslobodilački pokreti naroda u svetu proširili su se posle drugog svetskog rata iz Evrope na ostale kontinente. To je dovelo do rasula kolonijalne moći ne samo poraženog Japana, Nemačke i Italije, nego pobedničke Velike Britanije i Francuske. Moćna privredna i kulturna integracija koja zahvata ceo svet odražava se na međunarodne odnose. Ujedinjene nacije, stvorene u San Francisku u proleće 1945. godine, dejstvuju uspešnije kao zajednica naroda nego što je nekad uspevala Liga naroda. Uticaj novih nauka i tehnologija na sve vrste proizvodnje, saobraćaja, informatike, tako je veliki da treća industrijska revolucija u drugoj polovini XX veka menja iz temelja ne samo privredne, društvene i kulturne odnose kod naroda i njihovih država, nego i svetske odnose među kulturama i civilizacijama svih kontinenata koje obuhvata naša planeta.

Ovakvom razvoju savremenog sveta nije mogla stati na put ni blokovska podela na bazi raznih društvenih uređenja. Ona se formira već prvih godina posle drugog svetskog rata, kad su pobedničke zapadne sile: Severnoamerička unija, Velika Britanija i Francuska, neposredno posle završetka drugog svetskog rata, počele izgrađivati svetski blok kapitalističkih sila u borbi protiv širenja socijalnih preobrazaja, pa i revolucija, kako u Evropi, tako i na drugim kontinentima. Glavni protivnik se našao u Sovjetskom Savezu, kao moćnoj svetskoj revolucionarnoj velikoj sili. S druge strane, pobeda socijalističke revolucije u zemljama srednje i jugoistočne Evrope, koje je oslobođila Crvena armija u toku drugog svetskog rata i pobeda socijalističke revolucije u velikoj azijskoj zemlji Kini, udruženo sa društvenim previranjima u nerazvijenim zemljama, kako Evrope, tako i ostalih kontinenata, dovelo je u pitanje moć vodećih kapitalističkih sila u svetu. To je sve zaoštavalo odnose između socijalističkih i kapitalističkih država, najpre ideološki, a onda i politički. U vrtlog tih odnosa bila je uvučena i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Položaj Jugoslavije između dva suprotna ideološka bloka doveo je u vrlo osetljiv položaj prema i jednom i drugom bloku. To se oseća po strategiji i taktici našeg spoljnopolitičkog rukovodstva. Mislim da je tu maršal Tito, sve do svoje smrti, vodio glavnu reč i davao liniju kojom će se kretati spoljna politika Jugoslavije, imajući u vidu njen delikatan geopolitički položaj.

Ono što je pokazao još u toku narodnooslobodilačkog rata, još jasnije će istaći posle oslobođenja i ponovnog ujedinjenja jugoslovenske države. Uporno je ostao pri načelu pune nezavisnosti Jugoslavije i njenog prava da sama odlučuje o načinu utvrđivanja odnosa prema drugim narodima, prema drugim državama, ma kako one bile velike. Izvodo je to na svoj način i davao na znanje predstavnicima najjačih država, Čerčilu u Velikoj Britaniji, Trumanu u Severnoameričkoj uniji ili Staljinu u Sovjetskom Savezu, kad je bila u pitanju zaštita interesa zemlje. Kao primer navodim sukob sa zapadnim silama oko razgraničenja sa Italijom i odbranu nezavisnosti odlučivanja Saveza komunista Jugoslavije u okviru Kominterne prema sistemu centralističkog ruko-

vođenja međunarodnog radničkog pokreta i zajednice socijalističkih država, što se okupljaju oko Sovjetskog Saveza, nametanom silom i nasiljem od strane Staljina i Komunističke partije Sovjetskog Saveza.

Da odbrani nezavisnost svoje države i svoje Partije, bilo prema kapitalističkom Zapadu, ili socijalističkom Istoku posle sukoba sa Informbiroom 1948. godine, on je morao tražiti oslonca kod drugih država i društvenih pokreta naroda u svetu, koji nisu bili vezani za ideološke blokove, a imali su i privrednih i društveno-političkih razloga da se brane, pre svega, od neokolonističke politike velikih kapitalističkih država objedinjenih oko Severnoameričke unije. Tito, indijski predsednik vlade Nehru i vođa revolucionarnog preporoda arapskih naroda i predsednik vlade u Egiptu Naser — na sastanku na Brionima 1. do 6. IX 1951. godine osnovali su pokret nesvrstanih zemalja u svetu. U početku je taj pokret na Zapadu potcenjivan, ali pošto mu je prilazilo sve više država, i svojim brojem i uticajem dolazi sve više do izražaja u Ujedinjenim nacijama i svetskoj politici i Jugoslavija u njemu nalazi međunarodnopolitički oslonac da osigura svoju nezavisnu spoljnu politiku između dva svetska bloka, koji je opkoljavaju.

Tito je bio ne samo jedan od inicijatora stvaranja pokreta nesvrstanih država nego vrlo značajan ideolog i organizator nesvrstanih u svetu. On je u tome pravcu stalno radio putujući po Africi, Aziji, Srednjoj i Južnoj Americi. Pri tom je produbljivao i stvarao privredne i kulturno-političke veze Jugoslavije i njenih naroda sa tim državama i njihovim narodima. Držao se osnovnih načela da mora i u drugim zemljama pomagati izgradnju njihove nezavisnosti, demokratskog uređenja, sve povezano sa razvojem osećanja uzajamnosti među državama i njihovim narodima. U tome je uspevao i tako je postao, pored Nehrua i Nasera, glavni predstavnik i lider međunarodnog nesvrstanog pokreta. To je vrlo mnogo povećalo ugled Jugoslavije u svetu, koji se izražavao na razne načine, ali kroz to i pomogao njoj samoj da se uzdiže i izgrađuje kao nezavisna socijalistička samoupravna zajednica.

Pri izgrađivanju svoje spoljne politike Tito je pokazao umešnost i veštinu koje su svojstvene samo vrlo darovitim političkim ljudima. Imao je jasne predstave o međunarodnim odnosima, pre svega kad su bili u pitanju predstavnici velikih sila prema predstavnicima slabijih država i zato se trudio da izbegava, gde god može, sukobe sa njima. Poštao je kad je morao, ali kad bi došli u pitanje životni interesи njegove zemlje i njena nezavisnost, kao i nezavisnost njegove Partije u okviru međunarodnog radničkog pokreta, Kominterne, on je postajao tvrd, nepopustljiv, spremjan na borbu i sa većim od sebe. Čim bi osetio da pritisak slab, tražio je sporazume i popuštao, gde je mogao. U ličnim izjavama, mada često bezobzirno vređan, pazio je da ne vređa i da vodi uvek takvu politiku da i posle prekida pregovora ostavi „vratašca” kroz koja će se moći ponovo obnoviti ti pregovori i tražiti rešenja. Nekad je morao dugo da čeka, pa je često i dočekao.

Prema susednim državama Jugoslavije, mada je većina od njih bila u toku drugog svetskog rata, počev od Italije, u neprijateljskom

taboru, Tito se u obnovi odnosa sa njima držao dvaju načela. Prvo, u životnom je interesu Jugoslavije da preduzme sve mere za sređivanje, na prijateljski način, odnosa sa susednim državama oko sebe. Drugo, to se može postići samo pojačavanjem privrednih, kulturnih, pa i političkih odnosa na bazi poštovanja nezavisnosti i integriteta granica. Nekad se planiralo, u toku rata, pa i neposredno posle svršetka rata, stvaranje užih zajednica u srednjem Podunavlju i na Balkanu, kroz vezivanje njihovih država privredno, saobraćajno i politički u Balkanski savez ili Savez podunavskih država. Formiranje suprotnih blokova pobedničkih sila posle sloma Trećeg Nemačkog Rajha na ideoološkoj osnovi, kao što smo već rekli, onemogučilo je stvaranje ovih saveza. Ipak su se iz Jugoslavije nastavili napori za njihovo međusobno približavanje. Josip Broz Tito i tu je dao osnovicu i liniju razvoja u tome pravcu.

Kad je Tito umro 1980. godine ostavio je državu čiju spoljnju politiku je on vodio od 1945. do 1980. godine, sa sređenim međunarodnim odnosima, bilo da su u pitanju svetski blokovi i velike sile, iza njih, i države u njima, ili izvan blokova, pre svega u vanevropskim kontinentima. Mislim da mu za to treba odati priznanje.

OPŠTI SUD O RAZVITKU SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI OD 1937. DO 1987.

U celini posmatrano, razvitak jugoslovenske države od 1937. do 1987. godine bio je prepun kriza, međunarodnih i društveno-političkih, u krilu jugoslovenskih naroda i njihove države. Ipak su one savladane. U aprilskom ratu pobeđena i podeljena građanska Jugoslavija izrasla je, kroz narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju. Od 1941. do 1945. godine, oslobođena, opet ujedinjena, iz temelja je preuređena socijalističkom revolucijom koja u njoj pobeđuje 1945. godine. Od te godine do danas izgrađuje se kao socijalistička, samoupravna, federalna republika ravноправnih naroda i ljudi, pored svih unutrašnjih suprotnosti, ubrzanom industrijalizacijom. Od zaostale agrarne zemlje na Balkanu razvija se u industrijsku na koncu XX veka. Time je stvorena zdrava ekonomski osnova za njen dalji uspon u pravcu izgrađivanja socijalističkog industrijskog društva. Razvojem savremenih nauka i tehnologija u njenoj sredini i primeni njihovih metoda u razvoju svih grana privrednog i društvenog života, omogućće se razvitak ove vrste o kome govorimo. U tom pravcu razvija se društvo i privreda Evrope i celog sveta. Novi revolucionarni prođor nauka i tehnologija u privredni život neminovno nameće i demokratizaciju odnosa ne samo među ljudima, nego i među narodima i državama.

Mi smo poslednjih pedeset godina stvorili kod sebe uslove da se prilagodimo integracionim procesima koje treća industrijska revolucija donosi svetu u drugoj polovini XX veka.

Nisu to mali rezultati što smo ih kroz neverovatno teške uslove postizali u drugoj polovini XX veka. Socijalistička revolucija ne samo

što je privrednim i društvenim reformama istrgla našu zajednicu iz agrarne zaostalosti, nego joj je stvorila osnovu i ukazala put daljeg razvoja. Da je to tako, treba odati priznanje Titu i onom revolucionarnom naraštaju koji je u okviru Komunističke partije Jugoslavije organizovao, najpre, otpor protiv fašističkog okupatora, da bi se zemlja oslobođila i ujedinila, zatim, kroz socijalističku revoluciju naporima ulaganim poslednjih četrdeset godina, jugoslovensku zajednicu kako ona danas izgleda.

Time se završava prvi stepen razvitička socijalističkog društva i socijalističke samoupravne jugoslovenske zajednice, organizovane u federativnoj državi. Drugi stepen razvitička na pomolu je i kod nas, kao i u ostalim socijalističkim državama u svetu. To najbolje pokazuju prerestrojka u Sovjetskom Savezu i velike reforme u Narodnoj Republici Kini. Iz temelja se menja struktura kapitalističkih država pod uticajem primena novih nauka i tehnologija u proizvodnji i privredi uopšte. Po svoj prilici, konac XX veka biće u tom znaku. Mi moramo toga biti svesni. Moraćemo se još brže, nego što to radimo, prilagođavati novim metodologijama u organizaciji svih vrsta privrednog i društvenog delovanja. Srpski narod samokritički je ocenio uzroke sloma stare građanske Jugoslavije 1941, pa je, kroz narodnooslobodilački rat sa drugim narodima poveo borbu kako bi se oslobođena država preuredila na novim osnovama kao napredna, socijalistička zajednica slobodnih naroda i ljudi.

Iskustva poslednjih četrdeset godina pokazuju, baš kod nas Srba, da dobra volja nije dovoljna za organizovanje industrijskog naprednog društva i napredne državne zajednice, Jugoslavije kakvu mi želimo. Istorijskim razvojem pod tuđom vlašću nismo mogli steći one osobine koje traži industrijsko društvo XX veka, bilo kapitalističko, bilo socijalističko. To smo pokazali i poslednjih četrdeset godina pri izgrađivanju naše socijalističke zajednice. Treba nam, kao i ostalim jugoslovenskim narodima, više smislijenosti, znanja i discipline u organizovanju i izvođenju poslova razne vrste. Više samokritike nego što je pokazujemo, više primene naučnih metoda u rešavanju svih vrsta problema koji su pred nama. Zato sam duboko uveren da u našoj nauci leži koren kako našeg napretka, tako i zaostajanja našeg društva i naše civilizacije.

Drago mi je što sam ovakva samokritička gledanja na zadatke nauka zapazio ne samo u redovima naše Akademije, nego još više na univerzitetima i drugim naučnim ustanovama, kako u Srbiji, tako i u celoj Jugoslaviji. Zato sam duboko uveren da će drugi stepen razvitička jugoslovenske revolucije biti u znaku prodora nauke i njenih metoda u daljem razvoju jugoslovenske socijalističke zajednice, u pravcu njenog uključivanja u svetske procese ove vrste dosad neviđenih razmera i kvaliteta.

Pri koncu referata ponavljam: razvitak naše države i njenog socijalističkog društva bio je u usponu. To imamo da zahvalimo revolucionarnim promenama, koje kod nas nastaju posle 1945. godine, a na

čelu tih promena bio je revolucionarni pokret sa Josipom Brozom Tитом na čelu.

Imajući sve to u vidu, pedesetogodišnjica njegovog preuzimanja rukovodstva Komunističkom partijom zasljužuje da se obeleži i kao doba velikih istorijskih zbivanja u našoj zajednici i zato, opravданo posmatrano, kao važan istorijski dan.

Vasa ČUBRILOVIĆ

SUMMARY

THE MAINSTREAM AND THE DEVELOPMENT OF THE SOCIALIST REVOLUTION IN YUGOSLAVIA

The author's treatise has as its main topic the social and political changes in Yugoslavia during the period of 50 years, and the role of Josip Broz in the creation and the development of the socialist revolution. The following historical periods are being dealt with: the civil society in Yugoslavia between the two world wars; Yugoslavia in World War II; the building of the Yugoslav socialist society and country from 1945—1987; socio-political and economic relations by the 1946 and 1963 constitutions; the fight over the social and state order and the 1974 constitution; big social and economic changes and the external politics of Yugoslavia in the second half of the 20th century. Following historical changes, the author also tried to show the role of Josip Broz as Party organizer, army commander, statesman and diplomat, in short — as one of the most prominent historic personages of that time. The author stresses that there existed certain difficulties in giving opinions on Tito for the 1945—1980 period, because that historic period has not been fully researched, especially the time following the 1974 constitution.

DUŠAN LUKAĆ

Naučni savetnik Balkanološkog instituta SANU
Beograd, Knez Mihailova 35.

DENACIONALIZACIJA, ISELJAVANJE I GENOCID NA BALKANU U TOKU DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

341.485
325.254

Balkan, zajedno sa susednim područjima Panonsko-karpatskog bazena koji se u novije vreme označavaju i terminom jugoistočna Evropa, preživeo je u toku drugog svetskog rata veoma burne migracione — uglavnom nasilne — procese koji su doveli do jačih etničkih pomerenja i demografskih promena u bogatom mozaiku balkanskih naroda.

Svakako da su ove neuobičajene i silovite promene izazivali i podsticali zaoštreni odnosi na jugoistoku Europe u svim oblastima života i delovanja ovih naroda unutar svoga prostora i u njihovim odnosima sa ostalim svetom, posebno sa velikim silama — dotadašnjim tutorima ili pretendentima na tu ulogu na ovim prostorima. Međutim, osnovu za pojavu i za bujanje nasilja nad ovim narodima davali su i neki drugi podsticajni činioci, posebno geopolitičko značenje ovoga dela Europe i njegovo negativno istorijsko nasleđe.

U geografsko-klimatskom pogledu jugoistok Evrope je bio „obecana“ zemlja odvajkada. Podesni sveukupni prirodni uslovi za opskrbu čoveka i na nižim stepenima razvoja i u svim godišnjim i vremenskim dobima — šume pogodne i za primitivna lovišta; široke mogućnosti za razvoj stočarstva i voćarstva; ravnice i rečne doline podesne za sve oblike poljoprivredne proizvodnje; razuđena morska obala, blaga primorja i velike reke podesne za ribolov, moreplovstvo, trampu i trgovinu i lako prohodni putevi dolinama velikih reka mamilili su došljake, putnike i namernike — od onih koji su pokušavali da ovde osiguraju bolji i sigurniji opstanak svojih porodica do onih silnih i moćnih koji su pohitili ovamo da nature svoju volju narodima koje su tu zaticali, da ih odnarode a u mnogo prilika da ih i fizički unište.

O privlačnosti ovoga regiona govori i činjenica da se na ovom području pojavilo prvo stanište čoveka u Evropi, oko 200.000 godine pre pojave „hajdelberškog čoveka“. ¹ U vreme velike seobe ovde su se

¹ Petar Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta, „Vuk Karadžić“* Beograd 1984, str. pred. XXVI

sustizali novi talasi naroda, i onih koji su tražili bolja staništa za stalni boravak, i onih koji su pokušavali da se domognu bogatstva i robija. U delima iz demografije i etnologije spominju se imena preko stotinu etničkih skupina i naroda koji su se doselili na prostore jugoistočne Evrope, tu ostali, spojili se s drugim narodima ili prosto nestali.² U ciklusima su se ponavljali sudari između starosedelaca, onih koji su nedavno došli i novih došljaka; prvi su tek počinjali da dograđuju svoja staništa, da uokviruju svoje prostore sa željom da završe otpočete procese sopstvenog uspona a stizali su novi, i najčešće zaustavljeni ili čak rušili zgradu prethodnih — otvarajući svoj hod koji će uskoro ponremetiti i zaustaviti novi talas došljaka.

Oni brojniji i delotvorniji uspevali su da načine duge korake, tako su na ovom prostoru nicale i cvetale civilizacije i imperije: među njima neponovljiva antička Grčka i po prostorima neprevaziđena Carevina Alekšandra Makedonskog; preko ovih prostora tekli su najuspešniji osvajački pohodi Rimskog imperija, ovde je rođeno hrišćansko Vizantsko carstvo, na Balkanu su, svaka u svoje vreme, zasejale srednjovekovne kraljevine i carevine Hrvatska, Srbija, Bugarska i Makedonska; sa ovih prostora su crpile životne sokove svoga postojanja i procvata velike imperije Austrija, Turska i Austro-Ugarska; preko ovih prostora su vekovima povlačile, najčešće krvave, granice svojih uticaja velike svetske religije i njihove druženice, feudalne imperije.

Osamnaesti i devetnaesti vek, koji su doneli svetu velike integracione procese u etnički daleko raznorodnijim regionima Evrope i omogućili stvaranje velikih nacija i zemalja, nisu doneli krupnije preokrete i na balkanskom prostoru.

1. Vreme arbitraža

U vreme uspona i srove ekspanzije tridesetih godina našega veka najmračnijih društvenih snaga koje su se ikad pojavile na zemlji — nacionalnog socijalizma i fašizma — na prostoru Jugoistoka je egzistiralo 7 nesložnih država koje su iznutra razdirale klasne i mnoge druge protivurečnosti. U njima je živilo dvadesetak srodnih nacija — u čijim žilama je tekla izmešana krv i onih mnogih desetina naroda od kojih je ostalo samo ime — ali koji su bili surovo razdeljeni barijerama religioznih, tradicionalnih i drugih istorijski nastalih negativnih nasledja i uticaja.

Bujan mozaik naroda, religija, kultura, uticaja i međa, što mnogi smatraju bogatstvom Balkana, postao je u uslovima najsurovije oku-

² Ibid. Šire o ovom pitanju; *Enciklopedija ljudstva sveta*, Mladinska knjiga, I-VI, Ljubljana 1979—1980; Nikola Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Matica Srpska i Balkanološki institut SANU, Novi Sad — Beograd 1983; Milutin Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd 1973; *Prahistorija jugoslovenskih zemalja*, tom III, (N. Tasić, S. Dimitrijević i B. Jovanović) Sarajevo 1979, i *The Atlas of Mankind*, London 1982.

paciјe nemačkih nacista i italijanskih fašista i nasilja njihovih saradnika — domaćih kvislinga, teško i krvavo breme svih naroda ovog dela Evrope, posebno onih koji su živeli u nacionalno izmešanim regionima i onih koji su bili u celini od snaga „novog“ poretka stavljeni van zakona — Srbi, Jevreji i Cigani.

Gradeći svoj program o dominaciji u Evropi na rasno-političkoj podlozi okupatori su već od ulaska u pojedine zemlje jugoistočne Evrope vešt ikoristavali teško unutarnje stanje u ovim zemljama, posvećujući posebnu pažnju ikoristavanju međunarodne nesloge u mešovito nastanjениh regionima ovoga dela Evrope.

U takozvanoj drugoj Bečkoj arbitraži 30. juna 1940. Hitler je izvršio novu preraspodelu sporne, mešovito nastanjene teritorije u Transilvaniji, kojom su Mađari dobili 42.350 kvadratnih kilometara gde je uz oko 1.000.000 Mađara živelo i oko 1.166.000 Rumuna.³ Pod pritiscima iz Berlina usledilo je u septembru 1940. vraćanje Bugarskoj južne Dobrudže, a zatim i ugovor o razmeni i preseljavanju manjina iz mešovito nastanjениh pograničnih područja — oko 110.000 Rumuna i oko 65.000 Bugara.⁴

Ove transakcije sa stanovništvom iz mešovito nastanjениh područja podstakle su jačanje političke i vojne ekspanzije Rajha prema Juгоistoku, ali su istovremeno uticale i na pogoršavanje odnosa među sa-mim satelitskim zemljama i dovodile do sve većih zapleta na granica-ma, posebno između Mađarske i Rumunije. Ovo iskustvo je uticalo na nešto smišljeniju politiku Sila osovine prema drugoj grupi južnoevropskih država, u vreme aprilskog rata na Balkanu i prilikom podele teritorija Jugoslavije i Grčke na konferenciji u Beču krajem aprila 1941. godine.⁵ Uporedo sa gestom popuštanja prema satelitskim zemljama pooštravana je rasno ekspanzionistička politika Berlina, naročito prema vojnički savladanim balkanskim zemljama, Jugoslaviji i Grčkoj. Očekujući uskoro pohod na istok, brzu pobedu i osvajanje ogromnih prostranstava, Berlin je ispunio većinu zahteva svoje saveznice Italije i satelitskih režima u Budimpešti i Sofiji upućenih na račun Jugoslavije i Grčke. Uz obezbeđenje sirovina iz većeg dela Jugoslavije putem ugovora sa Italijom i satelitskim vladama, Berlin je anektirao severni deo Slovenije — Gorenjsku i Slovensku Štajersku, a suženu Srbiju sa delom Metohije i Banatom privremeno stavio pod svoju okupacionu up-

³ Public Record Office London (skraćeno, PRO) Foreign Office (skraćeno, FO) 371/24431, C-10623/21, *Izveštaj o Transilvaniji posle njene podele u duhu Bečke arbitraže, 30. septembra 1940.*

⁴ Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford 1975, str. 27—31. Takođe, Hans-Joachim Hoppe, *Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik*, Stuttgart 1979, str. 89.

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (skraćeno Zb. NOR) II/2, str. 543—547 i 559—561; XII/2, str. 58—60, 72—75 i 141. Takođe, Akten zur deutschen auswärtigen Politik, (skraćeno ADAP) Seria D XII/2, str. 520, 524 i 335—341.

ravu.⁶ U Grčkoj je zadržao pod svojom vojnom upravom privredno i strategijski najznačajnije regije u Egejskoj Makedoniji, srednjoj i južnoj Grčkoj i delovima otoka.⁷

2. *Nasilna iseljavanja — prva mera rasnog pročišćavanja naroda Jugoistoka*

Uvereni u uspeh očekivanog „blickriga” na istoku, okupatori, a posebno nemački nacisti, odmah posle kapitulacije Jugoslavije i Grčke počeli su da zavode niz denacionalizatorskih i genocidnih mera koje će postati uzor satelitskim i kvislinškim režimima u borbi protiv onih koji su odbijali saradnju sa „novim” poretkom i isto tako i mera protiv diskriminisanih naroda i od ranije označenih protivnika i neprijatelja Rajha; Slovenaca, Srba, Jevreja i Roma. Primjenjivane su najraznovrsnije mere denacionalizacije i uništavanja tih naroda, uz usmeravanje težišta ove akcije na tri masovna genocidna oblika:

1. Denacionalizacija dela stanovništva koji se mogao pridobiti za asimilaciju putem političke indoktrinacije; zvaničnim uvršćivanjem u naciju okupatora ili satelita; prevođenjem na njegovu religiju i prihvatanjem njegove tradicije i kulture;

2. Proterivanje i iseljavanje naroda stavljenog van zakona „novog” porekla uz njegovo potpuno posedovno obespravljanje i ogoljavanje;

3. Fizičkom likvidacijom celih naroda.

Postupak široko organizovane denacionalizacije i istovremeno iseljavanja dela stanovništva nemački nacisti su otvorili u Sloveniji i tako pružili uzor satelitima i kvislinzima.

Ispunjavajući Hitlerovu direktivu izrečenu prilikom njegove posete Mariboru 26. aprila 1941. godine: „Učinite mi ovu pokrajину opet nemačkom”, nacisti su odmah pristupili merama denacionalizacije oko 798.700 Slovenaca koja je vršena poznatim metodima nacističke rasne provere celog slovenačkog stanovništva.⁸

Nailazeći na otpor ovakvoj politici u slovenačkom narodu, nacisti su došli do zaključka da će morati deo stanovništva iseliti iz Slovenije. Uporedo sa sazrevanjem odluke da Slovenci budu iseljeni u Srbiju, doš-

⁶ Tone Ferenc, *Nacistička Raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor 1968, str. 131—173; Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, IDN, Beograd 1963, str. 15—41.

⁷ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, VIZ, Beograd 1970, str. 587—582; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (skraćeno PA) Büro St. S. Griechenland, April 1941 — März 1942. Bd. 2, Telegram Altenburga iz Atine, nr. 238 od 19. maja 1941; ADAP, D XII/2, str. 623—624 i 664. Takođe, Klaus Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland vom März bis Juli 1941*, Stuttgart 1973, str. 235.

⁸ Tone Ferenc, o.c. str. 141—151.

lo se do procene da bi trebalo iseliti oko 260.000 Slovenaca koji nisu podobni za asimilaciju.⁹

Zbog nemira i otpora okupatoru koji su se javljali u Srbiji već od okupacije i opasnosti da pridošli Slovenci ne podstaknu još više taj otpor, nemačka predstavnštva u Beogradu su nastojala da ometu ova masovna preseljavanja u Srbiju. Masovni ustanak srpskog naroda početkom jula 1941. podsticao je upornost nemačkih predstavnštava u Beogradu u nastojanjima da ometu masovno useljavanje Slovenaca u Srbiju.

Pošto nisu uspeli da dobiju pristanak vlada Italije i Bugarske da deo Slovenaca isele u anektirana područja koja su Bugarska i Italija prigrabile od Jugoslavije, Berlin je potražio izlaz i mogućnosti da deo Slovenaca iseli u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.¹⁰

Oberučke prihvatajući mere proterivanja i uništavanja diskriminiranih naroda, ustaška vlada u NDH na čelu sa Pavelićem obećala je da će prihvatiti deo Slovenaca uz najavu programa masovnog isterivanja ostalih diskriminiranih naroda sa svoga područja, u datom slučaju Srba.¹¹ Ustaše su počele sa zvaničnim iseljavanjem srpskog življa iz NDH, upućujući transporte na istok i još masovnijim, nasilnim isterivanjem stanovništva preko granice prema Srbiji, u oba slučaja privredno uništenog i razvlašćenog, primenjujući oprobani sistem pljačke do gole kože.¹²

Sistem iseljavanja proširen je u proleće 1941. na sva mešovito nastanjena područja Jugoslavije. Mađari su, iseljavajući pojedine grupe srpskog stanovništva iz Bačke i Baranje, nameravali da upute u Srbiju oko 150.000 Srba iz ovih krajeva.¹³

Pod pritiscima okupatorske i kvislinške vlasti srpsko stanovništvo se počelo, organizovano ili spontano bežeći preko granice, iseljavati i iz Makedonije koja je bila anektirana od Bugarske, Kosova i Metohije pod protektoratom Italije a u sastavu kvislinške Albanije i iz Banata pod nemačkom upravom.¹⁴

O nasilnom iseljavanju Slovenaca i Srba, koje je najintenzivnije vršeno u proleće i leto 1941, postoje samo približni podaci, kako za to rano razdoblje tako i za preostalo vreme drugog svetskog rata jer je, uz približno tačne cifre organizovano iseljavanih, nemoguće utvrditi

⁹ Slobodan Milošević *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. godine*, ISI Beograd 1981, str. 27. Takođe, Zb. NOR, VI/1, str. 309.

¹⁰ Tone Ferenc, o.c. str. 225—238; Slobodan Milošević, o.c. str. 29—33.

¹¹ Slobodan Milošević, o.c. str. 33

¹² Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (A VII) fond NDH kutija 170, r. br. 2/12, 4/12, 5/12, 24/12 i 28/12, Ustaška uputstva iz juna i jula 1941. o iseljavanju stanovništva u NDH, oduzimanju imovine, smještaju u sabirne logore i dr. Takođe, Vasa Kuzmanović, *NDH u svetu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua 1941—1944*, Nova knjiga, Beograd 1987, str. 116—117.

¹³ A VII, NAV, T-120, Rol-200, sn. 153360, telegram Benclera — RAM Berlin upućen 27. augusta 1941.

¹⁴ Slobodan Milošević, o.c. str. 45—51 i 82—106.

cifre ilegalno prebacivanih preko granice. Zato se, bar za sada, mogu navesti samo neki pokazatelji na temelju kojih se može naslutiti širina egzodusa srpskog i slovenačkog naroda u nastupu ere „novog” poretka na Balkanu.

Od ogromnog broja slovenačkih žitelja koji su pokrenuti sa svojih ognjišta u izbegličke kolone i sabirne logore, zbog otpora stanovništva a onda i masovnih ustanaka, manji broj je dospeo u planirana iseljenička staništa: u takozvanom prvom talasu u junu i julu u Srbiju je stiglo samo oko 7.000 građana.¹⁵ U NDH su u prvo vreme računali sa velikim brojem useljenika iz Slovenije, koji bi došli na mesta iseljenih Srba — čak na oko 2.500 po svakom srezu što je premašivalo broj planiranih Slovenaca za iseljenje. Međutim, problemi oko iseljavanja u Srbiju i sve intenzivniji otpor u narodu splašnjavali su ovaj zanos pa se čak i broj planiranih rapidno smanjivao. Strahovalo se i od useljenika Slovenaca zbog realne mogućnosti da se pridruže ostatku Srba u tim srezovima i Hrvatima i Muslimanima koji su odbili saradnju sa ustašama i tako ojačaju tabor protivnika ustaškog režima. Sve je to uticalo da je preseljavanje Slovenaca u NDH počelo kasnije, tek u drugoj polovini jula i to uglavnom u Bosnu i delove Banije, Korduna i Like a u augustu i u delove Slovenije i u Srem. Do 1. oktobra 1941. ukupno je useljeno u NDH oko 8.600 žitelja¹⁶ od kojih znatniji deo u Bosnu — oko 4.870 lica.¹⁷ Pošto je u Bosni u srezovima gde su živeli Srbi a u koje su useljavani Slovenci došlo uskoro do masovnog narodnog ustanka, od 30. augusta do 3. novembra njih oko 1.400 je ponovo selilo, sada iz Bosne u Slavoniju i Srem.¹⁸ S obzirom da je iseljavanje Slovenaca na području NDH nailazilo na sve teže probleme, Nemci su bili prisiljeni da deo stanovništva koje je bilo prikupljeno u sabirne logore upute u Nemačku gde će ih koristiti kao radnu snagu. Od 24. oktobra do 17. novembra 1941. u 34 transporta upućeno je u Rajh blizu 22.800 osoba.¹⁹ U nešto manjem obimu su nastavljene deportacije u Rajh do početka 1942. u kom vremenu je ukupno iseljeno u Srbiju, Hrvatsku, Bosnu i Rajh oko 54.000 Slovenaca.²⁰ U daljem toku rata, uz stalni uspon NOP i NOB, na teritoriji Slovenije vršene su deportacije pojedinača i porodica koje su bile uhvaćene kao borci ili pripadnici NOP.

O iseljavanju iz anektiranih područja pod upravom satelitskih i kvislinških režima sačuvani su slabiji podaci čemu je doprinisalo i ilegalno prebegavanje iz ovih teritorija u Srbiju. Iz delova Vojvodine koje je anektirala Mađarska iseljeno je u Srbiju do početka juna oko

¹⁵ Tone Ferenc, o.c. str. 436; Arhiv Srbije, fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina, kutija 17. Izveštaj komesara za izbeglice i preseljenike, Maksimovića — predsedniku kvislinške vlade Nediću.

¹⁶ Tone Ferenc, o.c. str. 436—451.

¹⁷ Rafael Brčić, *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine*, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, god. IX/1, Sarajevo 1973, str. 309.

¹⁸ Tone Ferenc, o.c. str. 448—451.

¹⁹ Ibid. 311.

²⁰ Ibid. 332.

25.000 Srba.²¹ Iseljavanje je nastavljeno i kasnije, ali ne postoje pouzdane cifre o tome koliko je žitelja još iselilo.

Slično je stanje sa brojnim podacima o iseljavanju Srba iz područja koje je anektirala Bugarska. Već po osvajanju ovih područja bugarska vlada je naredila iseljavanje svih Srba, odnosno Makedonaca koji su se deklarisali kao Srbici. Pouzdaniji podaci postoje samo za Skopsku oblast, koja je do rata brojala oko 811.300 stanovnika od kojih se već do početka augusta 1941. iselilo u Srbiju oko 45.000 Srba.²²

Sa Kosova je prema jednim podacima od maja 1941. do aprila 1944. iseljeno u Srbiju oko 40.000 osoba²³, a po drugim samo sa italijanskog okupacionog područja oko 70.000.²⁴

Najmasovnije iseljavanje Srba vršeno je u toku celog rata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali su i ovde cifre veoma nesigurne zbog ilegalnog prebegavanja preko granice NDH u Srbiju. Prema nemackim podacima do polovine augusta 1941. iz NDH je prešlo legalno i ilegalno oko 105.000 žitelja.²⁵ Očigledno da je ovaj broj bio i veći jer je u 1942. samo u Beogradu registrovano preko 51.000 izbeglica a u Užicu oko 20.000.²⁶ Za dan 16. augusta 1944. zabeleženo je da je u Srbiji smešteno ukupno preko 241.000 izbeglica, ali s obzirom da mnogi nisu evidentirani, sami Nemci tada procenjuju njihov ukupni broj u Srbiji na oko 400.000.²⁷

Srbi sa područja NDH iseljavali su se i u italijansku okupacionu zonu i na teritoriju Crne Gore. Samo u rejonu oko Splita i Šibenika početkom jula 1941. njihov broj se ceni na oko 18.000, a u Crnu Goru ih je u toku rata prebeglo oko 25-30.000.²⁸

Sumirajući pominjane cifre, smatramo da je na teritoriji Jugoslavije bilo oko 650 do 700 hiljada iseljenika, najvećim delom Srba.

Jedan od vidova, ređe dobrovoljnog a češće nasilnog, odvođenja stanovništva sa Jugoistoka bilo je prikupljanje radnika za Rajh. Samo sa područja NDH je od 1. maja 1941. do novembra 1943, uglavnom silom, prema jednim podacima odvedeno oko 150.000 radnika a prema drugim oko 200.000.²⁹

²¹ Slobodan Milošević, o.c. str. 57—82.

²² Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1971, str. 65. Takođe Slobodan Milošević, o.c. str. 89—92.

²³ Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941—1945*, Beograd 1973, str. 305.

²⁴ Radoje Pajević, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941—1945*, Titograd 1977, str. 42; Slobodan Milošević, o.c. str. 105.

²⁵ Bjelić Miodrag, *Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941*, Zbornik historijskog instituta Slavonije, br. 5 od 1975. str. 206.

²⁶ A VII, fond NDH, kut. 88, red. br. 12/3-1, takođe Ned. arhiva, kut. 29, red. br. 55/2-2.

²⁷ Zb. NOR, XII/2, str. 1132; XII/3, str. 773; A VII, Nemačka arh. kut 27, red. br. 1/5, Zapisnik sa saslušanja F. Nojhauzena održano 16. septembra 1947.

²⁸ Slobodan Milošević, o.c. str. 106.

²⁹ Antun Miletić, *Prilog proučavanju eksploracije prirodnog i privrednog potencijala Bosne i Hercegovine od strane Trećeg Rajha, AVNOJ i Narodnooslo-*

Pomeranja su vršena i doseljavanjem Hrvata iz drugih jugoslovenskih oblasti koje nisu bile potpale pod NDH, posebno iz Srbije, Makedonije i Crne Gore. Zabeleženo je da je već 1941. preseljeno iz Makedonije oko 600 hrvatskih porodica³⁰, dok se prema ustaškim dokumentima očekivalo povratak oko 20.000 Hrvata iz Srbije.³¹

Takođe demografskim pomeranjima stanovništva na teritoriji NDH doprinosila su unutarnja preseljavanja koja su vršile ustaše, naseljavajući porodice svojih pristalica na imanja oteranih ili poubijanih srpskih porodica. Računa se da je ovakvih preseljenika u NDH bilo oko 50.000.³²

Uz ova vremenski trajnija proterivanja stanovništva iz njihovi domova postojao je i niz drugih vidova prisilnih pomeranja stanovništva iz njihovih stalnih obitavališta. Jedan od masovnijih vidova bilo je izvlačenje stanovništva, uglavnom ustaničkog, iz sela ili naselja koja su se nalazila u blizini okupatorskih ili kvislinških garnizona, uporišta i komunikacija, u prvoj fazi rata, uglavnom sela nastanjenih srpskim, slovenačkim, jevrejskim i romskim stanovništvom. U ovakva pomeranja spadaju i masovna bežanja muslimanskog stanovništva u delovima Sandžaka, Bosne i Hercegovine ispred četnika Draže Mihailovića. Ova druga vrsta pomeranja karakteristična su po tome što je izbeglištvo trajalo dok opasnost koja ili je uslovila nije prošla. Takođe, ona su se dešavala masovno i sukcesivno kroz čitav tok rata u svim rejonima gde su se odvijale vojne operacije. Ispred okupatorskih i kvislinških kaznenih ekspedicija, pohoda, krupnih operacija čišćenja i svih situacija kada je pretila opasnost zarobljavanja, stanovništvo je bežalo dublje u oslobođenu teritoriju ili u planine. Ovakva pomeranja su bila naročito intenzivna u 1941. — u Srbiji i Crnoj Gori i u delovima Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, zatim u 1942. — u delovima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, a u poslednjim godinama rata — u svim područjima Jugoistoka gde su izvođene krupne operacije i kuda je prolazila linija fronta. Intenzivna pomeranja stanovništva odvijala su se od 1942. do oslobođenja na celom području Grčke i Albanije gde su oslobođilačke vojske ovih dveju zemalja vodile borbe protiv okupatora. Posebno su bila intenzivna u vreme formiranja, prikupljanja i koncentracije nemačke grupe armije „E“ u toku 1943. i u vreme izvlačenja oko 350.000 vojnika iz ovog sastava u jesen 1944. godine.³³

Najslabija pomeranja stanovništva na Jugoistoku u toku rata vršena su na teritoriji Bugarske u kojoj su u toku rata stacionirale ma-

bodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Institut za istoriju, Sarajevo, Beograd 1974, str. 264; Zb. NOR, XII/3, str. 671.

³⁰ A VII, fond SUP Zagreb, mikrofilm, Rol. 1, sn. 271.

³¹ Slobodan Milošević, o.c. p. 319.

³² Arhiv Jugoslavije Beograd, fond Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. Kutija br. 5233, fasc. 2618. Izveštaji zavoda za kolonizaciju u Zagrebu, od 13. aprila 1943. i drugi.

³³ Šire, Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III (1941—1945)* str. 671—726.

Ilobrojne nemačke trupe a front Crvene armije je prešao delovima ove zemlje, u stvari, bez borbi i pomeranja stanovništva.

Takođe, intenzivnija pomeranja su vršena u mešovito nastanjениim područjima oko mađarsko-rumunske granice u Transilvaniji. Nemački, rumunski i mađarski izveštaji donose podatke da je do jeseni 1942. bilo prebeglo mađarsko-rumunsku granicu u Transilvaniji oko 300.000 građana, što je s obzirom na stalnu zaoštrenost odnosa između dve zemlje na području arbitražne granice i svakodnevnih nesporazuma i incidenata sa jedne i sa druge strane moglo da se dogodi.³⁴

U vreme jašisko-kišinjevske operacije i brzog povlačenja armija Vermahta na zapad u letu i jesen 1944. došlo je i do masovnog pomeranja i izbegavanja od linije fronta rumunskog i mađarskog stanovništva.

Pored ovih povlačenja i selenja pod pritiscima okupacionih i kvislinških oružanih snaga i ispred linija frontova u toku drugog svetskog rata vršila su se i druga specifična povlačenja i bežanja žiteljstva koje je sarađivalo sa okupacionom silom i režimima. Takva su bila bežanja porodica, iz kojih su regrutovani vojnici Vermahta i kvislinških formacija, u gradove pod vlašću okupatora, u opkoljena uporišta ili u garnizone. Rukovodilac SS i žandarmerije u NDH SS general Kamerhofer u svom izveštaju od 11. januara 1944. o stanju u NDH, navodi oko 210.000 izbeglica koji su se povukli iz svojih sela i mesta u uporišta i gradove koje drže Vermaht i kvislinzi ukazujući da među njima ima 80.000 članova porodica — pripadnika SS jedinica i policije.³⁵

3. Iseljavanja folksdojčera sa Jugoistoka

Pobešnjeli talasi sveopštег egzodus-a na okupiranim zemljama, delom i u priključenim državama, morali su zahvatiti i pobednički narod — Nemce. Bumerang koji su bacili na svoje susede počeo je da se vraća prema njima. Od oko 1,900.000 folksdojčera³⁶ na Jugoistoku jedan njihov dio bio je zaveden nacističkom propagandom i stavio se u službu okupatoru. Između Nemaca i drugih naroda počeo je da se širi jaz. Ovo je bilo najintenzivnije u ustaničkim krajevima u Bosni i u Hrvatskoj gde je nemačka manjina svojim služenjem Rajhu i ustaškoj NDH izazvala protivudare partizanskih jedinica. Pojavio se strah od „komunista“ odnosno partizana i uporedo s njim je otvorena kampanja izvlačenja ugrozenih Nemaca. Ranije se to učinilo samo sa delom folksdojčera iz predela prema granici SSSR i posebno prema onim zemljama koje su Rumuni trebalo da vrate Sovjetima — Besarabiji i Bukovini. Odavde je, po nalogu Berlina, počelo iseljavanje folksdojčera u leto

³⁴ PA, Büro St. S. Rumänien, Bd. 10, ADH, izveštaj od 2. oktobra 1942, str. 320—351; ADAP, E/III, str. 11.

³⁵ Zb. NOR, XII/4, str. 69.

³⁶ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope I, (1933—1936)* VIZ, 1982, str. 131—133.

1940, pre ulaska sovjetskih trupa u ove oblasti i nastavljeno je posle početka pohoda na SSSR 22. juna 1941. godine, da bi do kraja 1942. bilo završeno. Od oko 93.000 folksdojčera u Besarabiji do kraja 1942. iseljeno je u Rajh 82.330, a od oko 95.680 u Bukovini nešto manje — oko 53.456 nemačkih građana. U istom vremenu iz severne Dobrudže, koju je Rumunija vratila Bugarskoj, od oko 15.400 folksdojčera u Rajh je iseljeno 5.491.³⁷

Iseljavanje sa okupiranih područja imalo je sasvim druge motive. Da bi spasili svoje sunarodnike u Bosni i Hercegovini koji su se kao saradnici nacizma našli u direktnom sudaru sa narodnooslobodilačkim pokretom, Nemci su bili prisiljeni da ih već od ustanka 1941. iseljavaju. Do jeseni 1942. od oko 25.000 svojih sunarodnika izvukli su direktno iz borbe u Bosni i Hercegovini oko 18.360.³⁸ U toku 1943. nastavljena su iseljavanja, ali ne više u Rajh već samo pomeranja folksdojčerskih porodica iz ugroženijih područja i njihovo okupljanje u mestima veće sigurnosti, na primer u gradovima sa jačim garnizonima ili u regionima gde su već bile brojnije folksdojčerske koncentracije kakav je bio Srem, grad Beograd itd.³⁹

No, sve je to bilo samo uvod u egzodus i nemačkog žiteljstva na jugoistoku Evrope. Posle neuspela Nemaca da zaustave Crvenu armiju na Bugu i Prutu i teškog poraza u jašisko-kišnjevsкоj operaciji, uz brzo povlaчење oružanih snaga Rajha, naređeno je izvlačenje folksdojčera. Međutim, silina udara Crvene armije i brzina bežanja snaga Vermahta onemogućili su čak i delimično ispunjavanje ovoga zadatka — od oko 530.000 folksdojčera u Rumuniji uspelo se, na primer, prebaciti na zapad samo oko 100.000.⁴⁰

Brzi tempo prodiranja Crvene armije nastavljen je u septembru i u oktobru i dalje preko jugoslovensko-rumunske i mađarsko-rumunske granice. Iz jugoslovenskog dela Banata, zbog brzine prodora i udara Crvene armije i jedinica NOV i POJ, uspelo se prebaciti preko Tise na zapad samo oko 35.000 folksdojčera.⁴¹ Iz istočnih delova Mađarske evakuirano je na vreme prema zapadu samo nešto oko 15% folksdojčera.⁴² Ni u centralnim i zapadnim delovima Mađarske plan o evakuaciji svih folksdojčera nije uspio, jer, zbog slabijeg angažovanja znatnog dela ma-

³⁷ Bundesarchiv Koblenz (skraćeno BA) R-49, Bd. 85, izveštaj „Die Ostumssiedlung“ od 1. januara 1943. Takođe, R-59/405, fol. 1. Schlussbericht über die Umsiedlung der Mittellisen Volksdeutschen aus Bulgarien, od 23. decembra 1941; R-69/210, fol. 1-20, Abschlussbericht od 5. aprila 1942.

³⁸ BA, NS, 19, Bd. 41, izveštaj Lorenca — Himleru nr 193, od 10 decembra 1942, sa tabelom. Takođe, Arhiv Jugoslavije, NAV, T-81, Rol. 307, sn. 434783-793 i 435063-65 izveštaji o iseljavanju iz Bosne.

³⁹ BA, R-49, Bd. 85, izveštaj o iseljavanju folksdojčera iz Jugoslavije od 1. juna, i policijski izveštaj o teškoćama u iseljavanju od 23. juna 1943.

⁴⁰ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III ... str. 723—733.*

⁴¹ A VII, NAV, T-120, Rol. 1757, sn. 297379-81. Izveštaj šefa inostranogodeljenja II u AA, Vagnera, od 16. oktobra 1944.

⁴² ADAP, E/VIII, str. 498.

đarskih Nemaca na strani nemačkog nacizma nisu postojali jaki razlozi za njihov odlazak iz zemlje i u novu neizvesnost. Od oko 620.000 folksdojčera u Mađarskoj u izbeglištvo preko granice do oslobođenja je krenulo samo nešto oko 200.000.⁴³ Zahvaljujući iskustvima iz evakuacije iz istočnih delova, iseljavanje iz Bačke je bilo nešto uspešnije, svakako i zbog toga što je veći broj ovih Nemaca bio angažovan u službi Trećeg Rajha. Iz Bačke je uz oko 40.000 koji su ranije bili uključeni u oružane snage Rajha ili pre odselili kao građani Rajha, uspelo da se povuče još oko 60—70.000, dok je isto toliki broj ostao, uglavnom zbog toga što to stanovništvo nije bilo raspoloženo da ide u novu neizvesnost.⁴⁴

Zahvaljujući iskustvima iz Bačke i formirajući odbrane u Sremu, iz Slavonije i drugih zapadnijih delova Jugoslavije evakuacija je najorganizovanije i najuspešnije obavljena. Do januara 1945. registrovano je oko 110.000 iseljenika iz ovih delova Jugoslavije.⁴⁵ Do kraja rata iz Jugoslavije je od oko 500.000 folksdojčera bilo evakuisano, uključujući tu i one koji su ranije po raznim osnovama otišli u Rajh, oko dve trećine.⁴⁶

Tako je na celom Jugoistoku znatniji deo stanovništva u toku drugog svetskog rata nasilno preseljavan, isterivan ili na kraće ili duže vreme pomeran iz svog zavičaja ili mesta boravka. Ova vrsta demografskih pomeranja stanovništva bila je najmasovnija i najsurovija na tlu Jugoslavije. Tačan broj proterivanih sa svog ognjišta na kraće ili duže vreme teško da će se ikada ustanoviti, ali se pouzdano zna da je na jugoslovenskom području teško naći i porodicu koja je imala sreću da preživi rat bez stradanja i patnji ove vrste.

4. Primena dugoročnih mera denacionalizacije

U spletu mera i konkretnih akcija koje je poduzimao okupator radi denacionalizacije diskriminisanih naroda — vođenih na dva paralelna koloseka; prvi, formalna, administrativna provera stanovništva u duhu niza rasnih zakona i propisa i njihovo prevođenje iz niže nepriznate nacije u višu u satelitskom režimu, i drugi, konkretno i sistemsко odnarođivanje putem niza nasilnih mera kao što su — gušenje nacionalne kulture i tradicije, prevođenje na novu religiju i nasilno brišanje svih oblika tradicije. Ove mere su najmasovnije i najrigoroznije provođene u Makedoniji, Sloveniji i NDH.

⁴³ Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad, 1974, str. 330—331; Lorant Tilkovsky, *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“ 1938—1945*, Budapest 1981, 338 i 347; G. C. Paikert, *The Danube Swabians*, The Hague 1967, str. 146—172.

⁴⁴ A VII, Nemačka dok. K-5, izveštaj druge oklopne armije o iseljavanju iz Srema, nr. 006 od 6. januara 1945. godine; Josip Mirnić, o.c. str. 330—332.

⁴⁵ ADAP, E/VIII, str. 623; Zb. NOR, XII/4, str. 784—789; A VII, Nemačka dok. K-5, izveštaj 2. oklopne armije, nr. 110 od 14. oktobra 1944. o evakuaciji iz Srema.

⁴⁶ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III ...* str. 734—735.

Na celom području Makedonije, koja je anektirana satelitskoj Bugarskoj, proces prevođenja u naciju okupatora izvršen je ad hoc i grubo administrativnim merama posle čega su sledile višestruke svakodnevne praktične aktivnosti „prevođenja“ Makedonaca u Bugare.

U delovima Slovenije koji je anektiran Nemačkoj ovaj proces je provođen nešto laganjim administrativnim tempom uz najgrublje oblike odnarodnjavanja većeg dela Slovenaca. Od oko 799.000 Slovenaca u Koruškoj i južnoj Štajerskoj više od dve trećine „moguće podobnih“ trebalo je prevesti u nemačku rasu dok je za ostale, njih oko 220.000 „nepodobnih“, predviđano iseljavanje.

Proces administrativnog prevođenja Slovenaca u „germansku rasu“ uz paralelno iseljavanje nepodobnih otpočet je odmah, ali kako smo videli zbog narodnog otpora a zatim i ustanka u čitavoj Jugoslaviji ova akcija je prvo usporena a onda potpuno obustavljena.⁴⁷

Najperfidniji oblik ovakvog odnarodnjavanja inkriminisanih naroda pokušale su uz široku podršku i direktno angažovanje jednog dela rimokatoličke crkve i katoličkog klera da primene ustaše u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ostajući do kraja verni poznatom radikalnom konzervativizmu, povampirenoj inkviziciji i zločinu, nacionalisti u NDH su vaskrsavali surove međuverske raskole i krvave obraćune iz vekova robovanja stranim imperijama. U cilju ostvarenja plana likvidacije inkriminisanog ali i dosta brojnog srpskog stanovništva koje je tada brojalo u NDH 1.900.000 duša, oživljena je srednjovekovna metoda nasilja koju je rimokatolička crkva kroz vekove primenjivala — prevođenje srpskog življa na katoličku veru. Neposredno posle dolaska ustaša na vlast uz pomoć osovinskih armija, donešena je 3. maja 1941. Odredba o prelasku sa jedne vere na drugu, pri čemu se imalo na umu isključivo prevođenje, ustaškim zakonima nepriznatog, srpskog pravoslavnog žiteljstva na rimokatoličku veru.⁴⁸ Iako su Muslimani već u doba proglašenja NDH smatrani „cvetom Hrvatske“ nikad od ove odredbe pa daљe kroz čitav rat ustaški režim nije propagirao niti u praksi podsticao prelaz pravoslavaca na islamsku veroispovest.

U toku leta 1941. usledilo je niz uredbi ustaškog režima o pokrštanju dela srpskog življa, svakako onoga „podobnjeg“ za vraćanje u redove po porijeklu ne više slavenskog već germanskog, hrvatskog naroda iz koga je kroz istoriju pod uticajem „divljeg“ istoka otpao, a to se trebalo ostvariti njegovim vraćanjem i u katoličku veru. Akcija najkonzervativnijih snaga u istoriji hrvatskog naroda — ustaša naišla je u praksi, zahvaljujući činjenici da je jedan broj hrvatskog rimokatoličkog sveštenstva prihvatao ustašku mračnu ideologiju i aktivno delovao na njenom ostvarenju, na povoljne uslove za svoje ostvarivanje.⁴⁹

⁴⁷Tone Ferenc, o.c. str. 429—473.

⁴⁸Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola veka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb—Beograd 1984, str. 599—804

⁴⁹Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti*, Rad, Beograd 1987. str. 97—139, 167—182, 453—544. Viktor Novak, o.c. strana 619—713.

Od tri udarna načina rešavanja pitanja Srba u NDH koji su smatrali najvećim neprijateljem hrvatskog naroda: isterivanje iz zemlje (iseljavanje), denacionalizacija (pokrštavanje, odnosno po ustaškoj teoriji vraćanje „vjeri otaca“) i fizička likvidacija, najprivlačniji metod bio je pokrštavanje, odnosno vraćanje u krilo hrvatskog naroda, jer je on izgledao najprovedljiviji i mogao je da izazove najmanje otpora diskriminisanog srpskog naroda. Ovaj sistem je najviše cenila i crkva koja je putem njega trebalo da uveća svoje verničko stado a uz to su sledile i druge dobiti dugoročne prirode pa je on primenjivan, naročito u prvim godinama postojanja ustaške državne tvorevine, svagde gde je to bilo moguće učiniti. Ipak, njegovu primenu je uslovjavalo demografsko i konfesionalno stanje na terenu najviše je primenjivan u područjima gde je bilo manje pravoslavnog življa ili tamo gde je ono bilo jače izmešano sa rimokatoličkim. U krajevima gde je bilo kompaktno nastanjeni srpsko stanovništvo pokrštavanje je bilo ređe primenjivano iz niza razloga, posebno zbog toga što je tamo bilo otežano angažovanje crkvenih službenika i što su brojnije mase pravoslavnog stanovništva manje bile podložne strahu od ustaša i bile spremnije za borbu nego lažno priklanjanje drugoj veri.

Već sada se može posigurno zaključiti da nikada neće moći biti tačno utvrđeno koliko je stanovnika NDH pravoslavne vere prevedeno na silu na rimokatoličku veru u toku postojanja ove okupatorske tvorevine, ponajviše zbog toga što su pisani izvori o toj sramotnoj raboti sistematski uništavani od njihovih stvaraoca, odmah po sagledavanju istine o neminovnoj propasti „atalitarnih sila i nacionalističkog i rasičkog sna o hiljadugodišnjem carstvu „novog“ poretku. Zatiranju pisanih tragova o pokrštavanju doprinelo je i nejedinstvo ustaša po ovom pitanju već od samog početka. Deo radikalnih ustaških starešina nije prihvatao kao put „oslobodenja“ od Srba pokrštavanje, tražeći samo jedan način rešavanja tog pitanja — njihovo fizičko uništavanje. Oni su na mnogim mestima okupljano žiteljstvo za pokrštavanje u pravoslavnim crkvama nemilosrdno ubijali a crkve uništavali. Tako se desilo da je na desetine pravoslavnih bogomolja uništeno zajedno sa kulturnim tekovinama sabiranim kroz vekove u tim zdanjima pošteđivanim i od Osmanlija.⁵⁰

Da je broj pokrštenih u NDH bio veliki potvrđuje činjenica da su u mnogim mestima, naročito tamo gde nije došlo odmah do masovnog ustanka i gde je bila prisutna opasnost fizičkog uništenja, prelaženja bila masovna. Postoje podaci da je na primer franjevac dr Petar Berković u Voćinu, Čačincima i Ceralijama u Slavoniji preveo na katoličanstvo oko 6.000 Srba.⁵¹

⁵⁰ Viktor Novak, o.c. str. 685—713, Vladimir Dedijer, o.c. str. 485—487.

⁵¹ Slobodan D. Milošević, *O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka ISI, 1985, br. 2, Beograd 1985, str. 71—92. Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946, str. 59.

Ipak postoje neki pobliži pokazatelji o broju pokrštenih Srba u NDH za prve dve godine postojanja ustaškog režima. Tako jedan od osnovnih stubova klerofašizma u NDH, zagrebački nadbiskup dr Alojzije Stepinac, u svom memorandumu papi Piju XII, kao jednu od tekovina ustaške vlasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, navodi oko 240.000 pokrštenih Srba.⁵²

Kao poseban vid akcije ustaša na denacionalizaciji Srba putem pokrštavanja i kulturnog odrođavanja od sopstvene istorije i tradicije bila je u 1942. akcija ustaških vođa za formiranje hrvatske pravoslavne crkve.⁵³ Da bi se popravili loši rezultati u nastojanjima „rešavanja“ srpskog pitanja učinjen je dijametralno protivrečan korak dotadašnjoj kleroustaškoj politici — delu podobnih pravoslavaca priznata je „Hrvatska pravoslavna crkva“, što je u perspektivi trebalo voditi gubljenju i srpskog imena toga naroda. Međutim, ova nova akcija hrvatskih klerofašista, zbog loše podrške hrvatskog naroda i njegove sve masovnije orientacije za NOP, a isto tako i nikakvog odziva Srba u Hrvatskoj da se priklone novoj „ustaškoj“ pravoslavnoj crkvi, već od početka je bila osuđena na propast.

Zbog potpunog izostajanja propagande i političke podrške i praktične aktivnosti na terenu, prelaženja pravoslavaca na islam u Bosni i Hercegovini bila su ređa i uglavnom pojedinačna. Ovome je doprinosio i rigorozan odnos organa ustaške vlasti prema retkim prelaznicima sa pravoslavne na islamsku veroispovest, koje su sledovale optužbe za komunističku delatnost, progoni i ubistva.⁵⁴

5. Ubijanja, kao put „oslobađanja“ od nepodobnih naroda. Koncentracioni logori.

Iseljavanje i organizovanja denacionalizacija putem rasne provere, pokrštavanja i niza mera kulturnog odnarodnjavanja, kao metodi „rešavanja“ pitanja diskriminiranih naroda bile su samo sporedne i dodatne mere okupatora i njegovih saradnika. Glavni posao u rešavanju toga „krupnog“ pitanja totalitarnih sistema trebalo je da odigra masovno fizičko istrebljivanje naroda koji su kao „istorijski“ neprijatelji bili osuđeni na uništenje.

U izboru naroda koji su stavljeni van zakona i trebali biti sistematski potiskivani i uništavani vodeću ulogu su igrali u krugu okupatora i njihovih satelita nemački nacisti. Uz klasno-političke protivnike Rajha u koje su ubrajani komunisti i svi drugi demokratski opredeljeni slojevi koji su pružali otpor „novom“ poretku bili i rasno diskriminirani narodi, Srbi, Jevreji i Romi.

⁵² Slobodan Milošević, o prekrštavanju... st. 86. Viktor Novak, o.c. st. XV

⁵³ Vladimir Dedijer, str. 487—489.

⁵⁴ Arhiv instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, NG, in. br. 1805, telegram Mesica — Artukoviću.

I u metodima uništavanja ovih protivnika „novog” poretku ko-rištena su, uglavnom, iskustva nemačkih nacista. U vreme dobro organizovanih racija i prepada — ljudi su ubijani na licu mesta ili su odvođeni u zatvore i logore gde bi, iskoristavani kao radna snaga na najtežim poslovima, brzo umirali ili bili ubijani. Satelitski i kvislinški egzekutori u svim zemljama jugoistočne Evrope u obračunu sa protivnicima u sopstvenom narodu koristili su najčešće iskustva okupatora. Oblici genocida bili su slični ali broj izloženih genocidu bio je veoma različit — svakako najmasovniji i najbestijalniji na tlu Jugoslavije.

Prema zvanično utvrđenim i objavljenim podacima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Jugoslaviji, ukupne žrtve naroda Jugoslavije su utvrđene na oko 1,700.000, od kojih su 1,275.000 civilne žrtve ili više nego u svim ostalim zemljama ovog dela Evrope — Grčkoj, Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj.⁵⁵

Poznata sporost i neorganizovanost u stvaranju evidencije i u prikupljanju podataka o žrtvama u čemu mnogo zaostajemo za ostalim svetom, doveli su do sumnji u ove cifre, van zemlje ali i u zemlji, pa čak i od strane naučnih radnika. Jedan deo njih smatra da su umanjene, a drugi da su uvećane.⁵⁶

Na temelju dosadašnjih istraživanja dolazi se do procene da su najmasovnije civilne žrtve pale na teritoriji NDH i to uglavnom kao žrtve ustaškog genocida.

Istorijska nauka nije do sada ponudila potpunije odgovore zašto je došlo do ovakve razorne i destruktivne pojave na tlu Jugoslavije posebno kada su u pitanju žrtve nacionalističke i verske zaslepljenosti. Bez sumnje da su ovom doprinijele osobujnosti tokova i odnosa na ovom području u toku drugog svetskog rata. Nigde na prostorima okupirane Evrope nije došlo do tako snažne korelacije između okupatorskog germanskog rasizma i kvislinškog nacionalizma kako se to dogodilo na tlu Jugoslavije posle njene okupacije, u genocidnim udarima nacista i ustaša protiv van zakona stavljenih naroda Srba, Jevreja i Roma. Pokretačku snagu udara protiv najbrojnijeg od tih naroda — Srba, pružala je radikalna i moćna srbofobija vođa, Hitlera i Pavelića, podržavani od svojih saradnika, naročito onog dela koji je nosio mržnju prema Srbiji još iz vremena kolapsa Austro-Ugarske imperije.

Uz političko-klasni genocid koji su okupatori i kvislinzi provodili u svim zemljama Jugoistoka, u Jugoslaviji je sproveden specifičan genocid na etničkim i konfesionalnim osnovama. Ovome su doprineli na prvom mestu negativni nanosi istorijskog nasleđa jugoslovenskog podneblja. Na njenoj teritoriji najsnažnije i najdugotrajnije su se sudarali i lomili međusobno konfrontirani uticaji velikih imperija, svetskih re-

⁵⁵ Jugoslavija za pobedu i slobodu, Beograd 1986, str. 119—120. Takođe, Bogoljub Kočović, Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji, Naše delo, London 1984, str. 35—49.

⁵⁶ Najdokumentovanije analize o ovom problemu dao je Bogoljub Kočović u citiranoj knjizi, str. 21—128.

ligija, različitih kultura i uticaja i niz drugih nedaća i lomova. Preko jugoslovenskih zemalja vekovima su se pomerale i sukobljavale granice, vođeni su ratovi, tekle nemirne i krvave godine. U sukobima stranih imperija i armija boračku snagu su uvek činili srođni i bliski narodi ovoga podneblja, ali nesložni i razbijeni najbremenitijom-konfesionalnom podelom. Ustaše su odmah po dolasku u Hrvatsku oživljavale sve negativne tekovine minulih vekova u cilju izazivanja mržnje protiv diskriminiranog srpskog življa.

Prve uzore i u ovom obliku uništavanja srpskog življa dali su nemački nacisti. U toku aprilskega rata svaki otpor rigorozno je kažnjan. Već 21. aprila 1941. zbog otpora seljaka spaljeno je selo Dobrić kod Lesnice.⁵⁷ Samo tri sedmice posle kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije došlo je kod Sanskog Mosta do prvog jačeg otpora srpskog življa u kome su Nemci morali upotrebiti i artiljeriju. Surovo nasilje ustaša u selu Sjenokosima 6. maja 1941. izazvalo je otpor srpskih seljaka i kad su se ustaše našle u škripcu, došao im je u pomoć odred nemačke vojske i ugušio pobunu. U cilju provođenja odmazde Nemci su ubili 30 seljaka i obesili ih u Sanskom Mostu i ostavili da vise nekoliko dana.⁵⁸ Pridržavajući se uzora ustaše su krajem aprila počeli sa masovnim zločinima nad srpskim življem. U selu Budinci kod Bjelovara poklali su 27. aprila 1941. godine 137 nevinih srpskih seljaka. Dosledno su koristili nacističke metode izazivanja i podgrejavanja međunacionalne mržnje i histerije. U selu Blagaju kod Slunja inscenirale su ubistvo hrvatske porodice i onda u ime „osvete“ izvršile zverski pokolj 580 Srba 6. i 7. maja 1941. U jednom pitomom kraju gde su pripadnici hrvatske i srpske nacionalnosti — najčešće istih prezimena i mnogih zajedničkih osobina i navika, (posebno ako se ne računa ono što im je kroz vekove nametao okupator — jednima sa zapada a drugima sa istoka, i dve istoimene ali najčešće zavađene svetske religije), dotada živeli mirno i u prijateljstvu, zametnuto je seme opasnog bratoubilačkog rata.⁵⁹

U drugoj polovini maja vršena su ubijanja bez posebnih priprema i prikrivanja od stanovništva. Primjenjivan je metod hvatanja i odvođenja Srba u postojeće zatvore bez ikakvog povoda, a onda su ih odgonili u prirodno podesna mesta za masovne zločine i tamо ubijali. Tako je krajem maja 1941. odvedena velika grupa povezanih Srba — ljudi žena i dece, iz mesnog zatvora u Gospicu, mrcvarena i prebijana na očigled zaprepašćenih građana, prema prirodnoj vrtoči Jadovno gde su uz najstrašnija mučenja poubijani.⁶⁰ Do koje mere je ova vrsta uništavanja nedužnih ljudi bila masovna vidi se samo po jednom podatku: iz malog

⁵⁷ Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Rad, Beograd 1970, str. 24—35.

⁵⁸ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini 1941*, VIZ, Beograd 1966. str. 61—62.

⁵⁹ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, VIZ, Beograd 1970, str. 9.

⁶⁰ Ibid. str. 309—312.

selu Ivanjske (bosansko-krupski srez), sa oko 900 žitelja, početkom jula 1941, uz prevaru da se ide na rad, odvedena su 42 mlađa čoveka (starosti od 16 do 40 godina), i na najzverškiji način umorena u Jadovnom.⁶¹

U prvoj polovini juna, podstaknut rezultatima prve posete Pavelića Hitleru 7. juna 1941, usledio je pojačani talas nasilja nad Srbima. Jedno od ključnih pitanja ovoga susreta bilo je rešavanje srpskog pitanja, mračne opsesije ove dvojice bolesnih srbofoba. Puna saglasnost sa postignutim rezultatima hajke na Srbe i odlučnost da se ide dalje i još brže i bezobzirnije u gašenju pomena o Srbima dala je podsticaj poglavniku po povratku u Zagreb da nastavi sa sveopštom hajkom na ovaj narod.⁶² Istovremeno provođene su slične mere prema Jevrejima, Romima i svim vrstama političkih protivnika, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Od početka rata na Iстоку posebna pažnja će se posvetiti merama za uništavanje komunista, onih koji su u zatvorima preuzeti od Kraljevine Jugoslavije i novih zatvorenika, u svim zemljama jugoistočne Evrope pa i u jugoslovenskim, ali uz to neće slabiti aktivnost usmerena prema „neprijateljima” na rasno-etničkoj osnovi: Srbima, Jevrejima, Slovincima i Romima.

Uz masovno sakupljanje „neprijatelja”, u logore za uništavanje na rasno-etničkoj osnovi, od 22. juna to se istovremeno čini i na političko-klasnoj osnovi. Uz Lepoglavu, Kerestinac i Krušćicu koje je NDH nasledila od režima Kraljevine Jugoslavije, u kojima su bili zatvoreni uglavnom komunisti, niče niz logora za uništavanje „neprijatelja” ustaškog režima, Srba, Jevreja, Slovenaca, Roma i svih protivnika novog poretka bez obzira na nacionalnost.

Jedan od prvih logora koje je osnovala ustaška vlast bio je kod Koprivnice nazvan „Danica”, koji je pretežno služio kao tranzitni logor iz koga su uhapšenici ili iseljenici upućivani u Srbiju ili u druge logore i stratišta gde su ubijani. Broj prošlih ili stradalih u ovom logoru još nije utvrđen, ali s obzirom da je u njemu moglo da se trenutno smesti i do 6.500 ljudi ovaj broj nije bio mali, iako je logor ispraznen već februara 1942.⁶³

Logor u Gospiću, osnovan u zgradbi starog zatvora, služio je za prikupljanje uglavnog Srba i Jevreja od kraja maja do polovine augusta 1941. odakle su slani u stratište u Jadovnom ili u druge koncentracione logore. Procene o broju umorenih pretežno Srba i Jevreja u Jadovnu su veoma različite i kreću se od 7.500 do oko 35.000.⁶⁴

⁶¹ Rajko Jovičić, *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Bosanska Krupa 1969, str. 57—58; Takođe sečanje pukovnika u penziji Mladena Oljače o odvođenju ljudi iz Ivanjske u Gospić i o njihovom ubijanju, primerak kod autora

⁶² Vasa Kazimirović, *NDH u svetu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenaua*, Nova knjiga, Beograd 1987, str. 106—111. Takođe, Ferdo Čulinović, o.c. str. 333.

⁶³ Slobodan Milošević, o.c. str. 145.

⁶⁴ Ibid. str. 145. Takođe, Ferdo Čulinović, o.c. str. 316.

U logoru na ostrvu Pagu, u uvali Slano, osnovanom u junu do premani su Srbi i Jevreji iz gospičkog zatvora i iz drugih zatvora i logora NDH. Procenjuje se da je ovde ubijeno oko 6.500 osoba.⁶⁵

U toku maja formiran je logor u Jastrebarskom — Jasici koji je od jula 1941. pretvoren u dečiji logor. O broju žrtava u ovom logoru ne postoje podaci, ali postoje spiskovi za 3.336 dece koja su prošla kroz njega.⁶⁶ Takođe u maju 1941. je zatvor u Staroj Gradišci pretvoren u logor u koji će uz diskriminisane narode već od početka biti masovno zatvarani pripadnici NOP koji su pali u ropstvo okupatora i kvislinga. Broj žrtava u ovom logoru se procenjuje na oko 80.000. Zna se da je kroz njega samo posle kozarske ofanzive u letu 1942. prošlo oko 20.000, pretežno žena i dece.⁶⁷

U toku jula i augusta, u vreme završetka priprema za ustank i oticanje ustanka naroda protiv okupatora i njegovih saradnika, osnovano je više koncentracionih logora na području NDH. Od jula do novembra 1941. postojao je sabirni logor iseljenika u Slavonskoj Požegi, zatim od jula do septembra sabirni logor u Capragu kod Siska. O tome koliko je ljudi prošlo kroz ove logore ne postoje tačni podaci.⁶⁸

U augustu osnovani su logor u Jablanici u Hercegovini i u Sisku u okviru kojeg je bio i dječiji logor. Nema tačnih podataka o broju nestradalih u njima, ali se procenjuje da je samo kroz dečiji logor u Sisku prošlo do januara 1943. oko 7.000 srpske i jevrejske dece.⁶⁹

Do kraja 1941. formirani su na teritoriji NDH novi logori: u Lumboru Gradu u Hrvatskom zagorju, u Đakovu kod Osijeka, logor Tenje kod Osijeka i Dečiji logor u Gornjoj Reci kod Križevaca.⁷⁰

U drugom delu 1941. formiran je najveći „Sabirni i radni logor“ u NDH u Jasenovcu, jedan od najvećih u Evropi u toku drugog svetskog rata koji je objedinjavao pet logorskih kompleksa: Krapje, Bračica, Ciglana, Kožara i Stara Gradiška. Osnovan je zvanično u augustu, a prve logorske barake sagradili su u njemu oko 5.000 logoraša koji su posle likvidacije logora u Jadovnom i na Pagu prebačeni u Jasenovac.⁷¹

Poznata praksa da se uništavaju tragovi žrtvama fašističkog terora u svim okupiranim zemljama Evrope, naročito od vremena kada je i

⁶⁵ A VII, fond NDH. kut. 30, nr. 122-123. Podaci o koncentracionim logorima u NDH.

⁶⁶ Slobodan Milošević, o.c. str. 146.

⁶⁷ *Otpor u Žicama, sjećanja zatočenika, knjiga prva*, Beograd 1968, str. 525—588. Takođe, članak u *Vjesniku*, glasilu Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, od 20. novembra 1943, objavljen i u *Zborniku, Vjesnik ... izbor*, tom I, Zagreb 1970, str. 683.

⁶⁸ Slobodan Milošević, o.c. str. 146—147.

⁶⁹ A VII, fond NDH, kut. 238, red. br. 47/3, takođe fond SUP-Hrvatska rolna 39, sn. 135.

⁷⁰ A VII, fond SUP-a Bosne i Hercegovine, rol. 2, sn. 500.

⁷¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945, I—III*, Narodna knjiga Beograd, Spomen područje Jasenovac 1986—1987. O osnivanju logora, str. 15—46. Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac, „Rad“* Beograd, 1987, str. 337—452.

među fašistima sazrevalo saznanje da će totalitarne sile biti poražene, sa posebnom upornošću je sprovođena već od osnivanja ovog logora pa do njegovog oslobođenja 22. aprila 1945. Ovaj logor bio je stecište najvećih zločinaca na tlu Jugoslavije koji su umorili i po 10.000 žrtava i u njemu je izvršena ekzekucija nad oko polovinom civilnih žrtava Jugoslavije u drugom svetskom ratu.

I po primeni na stotine starih i novih monstruoznih načina ubijanja ljudi ovaj bi logor zauzeo jedno od vodećih mesta među svim „fabrikama smrti novog poretka”⁷² kao i po brisanju tragova zločina — od uništavanja popisnih i prevoznih lista, kartoteka i spiskova o prijemu i boravku do bacanja leševa u reku i uništavanja pepela spaljenih logoraša, što je otežalo otkrivanje istine.

Posledica svega ovoga su veoma teški putevi stvaranja objektivne slike o ovom ljudskom mučilištu i naročito problemi oko utvrđivanja broja umorenih u jasenovačkom logoru za vreme njegovog skoro četvorogodišnjeg postojanja. Ove poteskoće su iskoristili i koriste nacionalisti svih vrsta u dva protivurečna smera, jedni u cilju zataškavanja ustaških zločina, nastojeći da enormno umanje broj umorenih, svodeći ga na nekoliko desetina hiljada, a drugi enormno povećavajući taj broj u cilju što većeg „terecenja” Hrvata i Muslimana iz čijih su redova bili tvorci NDH pa i logora u Jasenovcu. Interesantno je da umanjene cifre nisu davali izvršioci zločina-ustaše i nemački nacisti, koji su u mnogo prilika istakli cifre od više stotina hiljada. Tek posle rata, uz pojedine ličnosti iz rimokatoličke crkve (uz čiju je pomoć i njegu glavni zločinac, kad su u pitanju i jasenovačke žrtve, Ante Pavelić, doživio „mirnu” starost i blagosloven od predstavnika te crkve umro uz verske počasti), pojavili su se naučni radnici ne samo vani već i u zemlji koji su nastojali da što više smanje cifre koje su priznavali njihovi izvršioci u toku rata.⁷³

Navećemo neke cifre glavnih izvršilaca genocida u NDH i u Jasenovcu i njihovih nacističkih pokrovitelja koji su u toku rata imali najverodostojnije podatke o poginulim i u glavnom stratištu jugoslovenskih rodoljuba u celoj Jugoslaviji. Pouzdano se zna da su nacisti dobijali svakodnevno sveže podatke i od svojih obaveštajnih službi koje su i u Jasenovcu imali svoje moćne oslonce, na primer GESTAPO u jednom od najvećih zveri-zlikovaca, Maksu Luburiću.

Opunomoćeni general Rajha u Zagrebu Glez Horstenau (Glaise-Horstenau von Edmund) koji je preko svojih službi mogao svakog časa da pribavi kakav želi podatak o stanju u ustaškom režimu, kritikujući isfabrikovane podatke ustaške vlade da je od strane Srba ubijeno u NDH do februara 1942. oko 250.000 Hrvata odnosno „u cilju odbrane NDH od srpske opasnosti” 200.000 Srba, stavlja pod veliku sumnju po-

⁷² Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti, „Oslobođenje“* s.a. str. 24—101.

⁷³ U umanjuvanju broja jasenovačkih žrtava među najupornijim su bili Franjo Tuđman, Ivan Supek, Stjepan Đureković i Franjo Kuharić.

datke o poginulim Hrvatima i smatra da je broj ubijenih Srba veći, prihvaćajući kao najverodostojniju cifru oko 300.000.⁷⁴

General-pukovnik Aleksander Ler (Alexander Löhr), jedan od najangažovanijih Hitlerovih komandanata na Jugoistoku koji je imao sve uslove da dobije i podatke o Jasenovcu, aprila 1943. navodi da je u NDH ubijeno oko 400.000 Srba.

Takođe istaknuti Hitlerov SS-general Ernst Fik (Fick) izveštava svoje pretpostavljene u Berlinu 16. marta 1944. da su ustaše u logorima poklali („na balkanski način”) između 600.000 i 700.000 Srba.⁷⁵

Jedan od najangažovanijih zločinaca i u isto vreme organizatora u izvođenju genocida u Jasenovcu, Maks Luburić, kao komandant logora, govorio je da je u NDH ubijeno u toku rata oko 500.000 Srba.⁷⁶

Jedan od priznatih privrednika i intelektualaca Trećeg Rajha koji je rat proveo, uglavnom, na Jugoistoku, ing. Herman Nojbaher (Herman Neubacher) dao je na saslušanju u centrali Američke vojnoobaveštajne službe u Beču podatak da je sam Luburić svojom rukom usmratio oko 10.000 Srba a da ih je u Jasenovcu umorenih više od 225.000.⁷⁷ Ovakvih zlikovaca koje su logoraši prozvali „zvijer zlikovcima” bilo je na desetine.

Sačuvane zabilješke umrlih logoraša a i onih retkih koji su preživeli strahote Jasenovca daju podatke o visokim žrtvama u tom logoru. Bolno prodire u dušu svakog normalnog čoveka pisano svedočenje nepoznatog jasenovačkog logoraša s kraja 1944. Očigledno je da je bio hrvatski patriota jer žrtve naziva Hrvatima svih vjera. Izvanredno opisuje ponorni pad sa lestvice čovječijeg roda zveri — zlikovca Maksa Luburića. „Ime ovoga najvećeg zlikovca možda u povijesti, već je poznato javnosti. Bit će vremena kada će se o ovom zvjer-čovjeku moći napisati cijele knjige” Opisuje izgled i mračno delo tih zvijer ljudi:

„Omogućujući bogatu pljačku i druge pogodnosti, ova zlikovačka banda uspela je sakupiti oko sebe preko tri hiljade najokorjelijih kriminalaca, robijaša i probisvjeta, te izvjestan broj prostih i nepuštenih seljaka iz Hercegovine, koji su predstavljali oružanu snagu Ustaške odbrane, tzv. I ustaški odbrambeni zdrug, kojemu je povjerenovo čuvanje i osiguranje logora. Za ovu vojnu formaciju može se bez pretjerivanja reći da je to skup najokorjelijih zlikovaca na svijetu. Svaki od njih ubijao je koga je i kako htjeo, a da radi toga, ne samo da nije nikome morao polagati račune, nego je ‘za hrabrost’ dobivao nagrade, pohvale, odlikovanja i činove”. Otkrivajući atmosferu danteovskog pakla u ovoj velikoj klanici i beskrajne mogućnosti ne baš malog broja zlikovaca koji su taj posao surovo upražnjavali punе četiri godine, ova buduća

⁷⁴ Vladimir Dedijer, o.c. str. 664.

⁷⁵ Ibid. str. 644, 659.

⁷⁶ Ibid. str. 659.

⁷⁷ Ibid. str. 647.

žrtva ustaškog noža tvrdi da je u tom surovom vrtlogu patnji i smrti umoreno između 600 i 700 hiljada ljudi.⁷⁸

Hrvatski borac i patriota koji je preživeo pakao Jasenovca, dr Nikola Nikolić, na temelju svojih dugih i teških dana provedenih u ovom logoru u svojim izvanrednim sećanjima došao je do cifre da je u Jasenovcu usmrćeno oko 700.000 ljudi.⁷⁹

Približne cifre o broju žrtava u Jasenovcu koje su dali sami izvršioci potkrepljene sa procenama koje su davali logoraši, dopunjaju se i po treći put, rezultatima niza komisija narodne vlasti i Saveza boraca NOR-a. Popis žrtava fašističkog terora na Baniji, Lici, Kordunu u Slavoniji i drugim ustaničkim regionima koje je vršila Zemaljska komisija za ratne zločine obavljen, preko narodnooslobodilačkih odbora u 1944. godini, došao je do cifre od oko 400.000 žrtava u Jasenovcu.⁸⁰

Oslanljajući se na ranije rezultate i nove podatke, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača rađeći na licu mesta u Jasenovcu utvrdila je da je u tom logoru umoreno od 500—600 hiljada logoraša i o tome je obavestila međunarodni sud u Nurnbergu. Isti broj je saopšten posle novih istraživanja u izvodu izveštaja Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina od 15. novembra 1945. godine.⁸¹

Komisije Saveza boraca iz okolnih srezova oko Jasenovca utvrđivale su u toku 1961. uz dopunska istraživanja na terenu broj žrtava jasenovačkog logora. Istražen je deo stratišta na Gradini, oko 120 masovnih grobnica i prenoseći to na čitav teren na kome su raspoređene masovne grobnice (još oko 924 hektara) došle do moguće cifre da je tu umoreno i sahranjeno oko 500.000 žrtava.⁸²

Očekivanja jasenovačkih žrtava da će generacije koje su dočekale krah fašizma i kraj rata obelodaniti njihova stradanja, kao opomenu novim naraštajima, samo su se delimično ispunila. Neki izvori otkrivaju nastojanja da se obelodanjivanje istine odloži, kako se ne bi išlo na rizik da se dozvoli „vaspitanje naše dece na ustaškim zločinima“.⁸³

Kad je vreme umanjilo mogućnosti da se dokumentarno istraži ono što je ostalo posle rigoroznih uništavanja koje su proveli nacisti i ustaše, pristupilo se tek 1966. (11 godina posle rata) jugoslovenskoj akciji prikupljanja podataka o žrtvama Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Loše vođen postupak, uz neproverene metode, dao je podatke koji su obarali sve dotadašnje procene o žrtvama koje su davali izvršioci zločina, njihovi zaštitnici, same žrtve ustaškog pakla u Jasenovcu i sve komisije koje su u ratu i deset godina posle rata radili na njima. Rezultati istraživanja koje je službeno vodio Savezni zavod za statistiku i

⁷⁸ Ibid. str. 653—655.

⁷⁹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti...* str. 190—192.

⁸⁰ Ferdo Čulinović, o.c. str. 319.

⁸¹ Arhiv Jugoslavije, Fond državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača.

⁸² Vladimir Dedijer, o.c. str. 620 i 626—634.

⁸³ Ibid. str. 667.

koji su namenjeni za internu upotrebu u letu 1966. proglašeni su netačnim posle čega je materijal povučen. Međutim, do toga materijala su došli ljudi koji se nisu mogli oslobođiti bremena nacionalizma, iako su neki od njih bili učesnici u NOP, i počeli su ih koristiti sa ciljem da obore sva dotadašnja istraživanja podataka o žrtvama fašističkog terora u Jugoslaviji. Najviše manipulacija je bilo usmereno prema najvećoj grobnici žrtava fašističkog terora — Jasenovcu. Bilo je realno očekivati da će se među prvima pojaviti neko iz redova Katoličke crkve kao što je to učinio zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić koji je objavio reviziju do tada i zvanično priznate cifre spustivši je na oko 40.000 žrtava u Jasenovcu. Uz Kuharića su pošli i pojedini naučni radnici, među kojima i profesori koji su u Jugoslaviji objavili niz knjiga — Ivan Supek i Franjo Tuđman nudeći kao pouzdano tačan broj od oko 50.000 žrtava jasenovačkog logora, iako nijedan od njih nije izvršio dodatnu dokumentovanu analizu, niti dao bilo kakve nove podatke, što je jedini put u prezentiranju novih činjenica.⁸⁴ Samo da su uzeli poznate činjenice: kada je grupa ustaša Friganović, Brzica, Bonco, Šipka, Maričić, Cupić i Zrinušić za jednu noć 29. VIII 1942. poklala preko 3.000 logoraša, da je po podacima Nemaca samo Maks Luburić ubio oko 10.000 logoraša, te da je ovakvih „zver-ljudi“ među tri hiljade jasenovačkih koljača moralno biti više, ne bi rigorozno odbacivali sve dotada utvrđene cifre o žrtvama, a da svoj podatak nisu potkrepili novim činjenicama.⁸⁵

U drugoj polovini 1941. i dalje kroz tok rat uporedno sa jačanjem ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji i pokreta otpora u ostalim zemljama jugoistočne Evrope širila se mreža zatvora i logora.

U Sloveniji je u nekoliko većih logora i u niz zatvora ubijeno oko 50.000 pripadnika NOP.⁸⁶ U logoru u Begunju u Gorenjskoj zatvoreno je bilo 12.098 saradnika NOP od kojih 1.265 lica umoreno, najčešće spašljivanjem.⁸⁷ Kroz logor u starom zatvoru u Celju prošlo je oko 16.000 stanovnika, dok se broj ubijenih nije mogao tačno utvrditi.⁸⁸ U logoru Goranis u pokrajini Furlandija u severnoj Italiji gde su zatvarani uglavnom slovenački borci i patrioti, broj logoraša dosezao je i do 4.000 ali nisu mogli biti utvrđeni tačni podaci o žrtvama u tom logoru u toku rata.⁸⁹

U Srbiji je pored niza zatvora u koje su dogonjeni, uglavnom, protivnici okupatora, počelo u julu 1941. formiranje i koncentracionih logora. Jedan od prvih je bio na Banjici kroz koji je prema sačuvanoj

⁸⁴ Ibid. str. 651, 664 i 665.

⁸⁵ Nedo Zec, „Radi ti, dijete, svoj posao!“ *Otpor u žicama, sjećanja zatočenika*, knjiga prva, Beograd 1969, str. 62 i 63; Nikola Nikolić, o.c. str. 369.

⁸⁶ Vladimir Dedić, o.c. str. 620.

⁸⁷ Martin Prešern, Begunje, *Otpor u žicama, sjećanja zatočenih*, knjiga prva, str. 286—287.

⁸⁸ Stane Terčak, *Logor Celje — Stari pisak*, ibid. str. 591—592.

⁸⁹ Miroslav Luštek, *Logor Gonaris, Otpor u Žicama*, 2. str. 413—418.

evidenciji prošlo 23.697 zatvorenika⁹⁰, ali je kroz njega prošao veći broj onih koji nisu uvođeni u knjige već odmah upućivani na stratište u Jasincima i na druga mesta. Samo na ovom stratištu ubijeno je oko 20.000 žrtava.⁹¹

Već od aprilskog rata u zatvor u Nišu su svakodnevno dovođeni taoci. U vreme ustanka u julu broj taoca je bio sve veći, pa su Nemci na Crvenom krstu formirali logor. Najveći deo arhive i podataka okupator je uništio, ali je prema sačuvanoj građi utvrđeno da je kroz logor prošlo preko 30.000 boraca i saradnika NOP-a od kojih je oko 10.000 ubijeno. Znatan broj zatvorenika je oteran u druge logore smrti i tamo umoren.⁹²

Jedan od najvećih koncentracionih logora pod upravom Nemaca, po žrtvama odmah iza Jasenovca, bio je smešten na ušću Save u Dunav (Staro sajmište) na samom izlazu glavnim mostom iz Beograda za Zemun. U osnivanju u proleće i leto 1941. služio je za sabirni logor za Jevreje, a posle likvidacije Jevreja za pripadnike NOP. I njegova arhiva je planski uništена, ali se na temelju sačuvanih materijala procenjuje da je ovde stradalih oko 100.000 ljudi, dok je veći broj bio transportovan u druge logore u Rajhu i Norveškoj. U ovom logoru su masovno ubijani zarobljeni partizani, jevrejska deca i narod sa Kozare kojih je ovde posle kozarske ofanzive dovedeno, ceni se, oko 14.000.⁹³

U vreme jesenjih operacija Vermahta protiv partizanskih snaga i oslobođenja teritorije u zapadnoj Srbiji, u kontekstu nacističkih razmišljanja da formiraju logore u kojima bi pristupili uništavanju stanovaštva Srbije,⁹⁴ u Šapcu su formirani sabirni logori na dve lokacije: na Senjaku i na desnoj obali Save pored starog grada u koje su dovođeni zarobljeni partizani i pol hvatani narod prvo iz Srbije a kasnije u toku rata i iz drugih krajeva zemlje. Kroz logor je prošlo oko 30.000 ljudi, dok se broj nastradalih nije mogao utvrditi. Posle rata otkopano je iz zajedničkih grobnica 2.926 leševa, ali su zatvorenici odvođeni i ubijani na drugim stratištima.⁹⁵

U julu 1942. osnovan je logor za omladinu u Smederevskoj Palanci u koji su prvo zatvarani omladinci osumnjičeni da rade za NOP a kasnije su ovde dovođeni i drugi borci i saradnici NOP. Broj logoraša i žrtava u njemu nije mogao biti utvrđen.

⁹⁰ Sima Begović i Miodrag Milić, *Koncentracioni logor Banjica, Otpor u žicama...* knjiga 2, str. 85—87.

⁹¹ Vladimir Dedijer, o.c. str. 620.

⁹² Zoran Milentijević, *Logor u Nišu, Otpor u žicama...* knj. 1, str. 481—488.

⁹³ Lazar Ivanović i Mladen Vukomanović, *Otpor u žicama...* knjiga 2, *Logor Sajmište*, str. 7—16.

⁹⁴ Zb. NOR. XII/1, str. 456—457, 465—468 i 486—487; Venceslav Glišić, *Concentration Camps in Serbia, The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945*, Belgrade 1977, str. 708—711; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 249—250.

⁹⁵ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu, Otpor u žicama...* knjiga 2, str. 77—89.

U toku leta 1942, kada je povećan priliv logoraša u logor na Sajmištu, deo ljudi, uglavnom zarobljenih partizana, prebacivan je na privremeni logorski prostor na Ostrovačkoj adi, sedamdeset kilometara nizvodno na Dunavu između Kostolca i Kovina gde je samo svaki deseti logoraš uspeo da preživi. Broj nastrandalih u ovim logorima nije mogao biti utvrđen.⁹⁶

U italijanskoj zoni, južno od demarkacione linije, formirano je u toku rata na teritoriji Crne Gore nekoliko logora koje su prvo držali Italijani, neke zajedno sa četnicima, a posle kapitulacije Italije Nemci; u Baru, jedan od brojnijih i većih u kome je bilo u pojedinim razdobljima i oko 7.000 ljudi, u Zabjelu kod Podgorice, u Kolašinu u kome su u uništavanju i ubijanju logoraša najaktivnije učestvovali četnici, u Nikšiću, zatim, logor u staroj tvrđavi Mamula koji je bio dio logora na susednom poluostrvu Prevlaci i na Cetinju. Broj žrtava u ovim logorima nije do sada utvrđen.⁹⁷ I na albanskom području Italijani su, uz postojeće zatvore, organizovali niz manjih koncentracionih logora u koje su zatvarali uz albanske patriote i crnogorske partizane i saradnike NOP. Takvi logori su bili: Kavaja, Klos, Tepa, Bureli, Preza, German, Porto Romano blizu Drača i drugi. O broju logoraša i žrtava u ovim logorima nisu ustanovljeni tačni podaci.⁹⁸

U vreme letnjih operacija italijanske vojske protiv snaga NOV i POJ u Sloveniji 1942. formiran je koncentracioni logor na ostrvu Rabu kroz koji je prošlo oko 15.000 patriota i boraca NOV i POJ uglavnom iz Slovenije i primorskih delova Hrvatske od kojih je 4.000 ubijeno.⁹⁹

Progone i zatvaranja patriota i pripadnika NOP u anektiranim Bačkoj i Baranji obavljala je vojska i policija satelitske Mađarske. Inače, u Mađarskoj su stvarani sabirni logori samo za Jevreje iz kojih su oni transportovani u koncentracione logore u Rajh, dok su pripadnici drugih diskriminiranih naroda i antifašistički borci stavljani u postojeće zatvore. Tako su na hiljade patriota zatvarane u četiri velika stara zatvora u Budimpešti: Margitkeretu, Kebanji, Konti i Tolonchazu, zatim u zatvorima u zemlji, Vacu, Kalociju, Mariji Nostri, Segedinu, Šatoralja-ujhelju, Sombathelju, Komaromu i drugim, među kojima je bilo i oko 1.900 Jugoslovena.¹⁰⁰

Slično je bilo i na teritoriji Rumunije, gde su logori u toku rata bili formirani samo za sabiranje Jevreja, dok su antifašisti zatvarani i kažnjavani u postojećim civilnim i vojnim zatvorima. Makedonski i delom grčki partizani odvođeni su uglavnom u logore u Skoplju i Bitolju.

⁹⁶ Milan Spasojević, *Ostrovačka ada, Otpor u žicama...* knjiga 2, str. 65—69.

⁹⁷ Zoran Lakić i Petar Šuković, *Logor Kolašin, Otpor u žicama...* knj. 2, str. 441—450; Gojko Vukmanović, *Logor Bar*, ibid. str. 479—490; Vlado Vujović Gavroš, *Logor u Nikšiću, Otpor u žicama*, ibid. str. 517—529.

⁹⁸ Otpor u žicama..., knjiga 2, str. 479.

⁹⁹ France Šušterčić, *Logor na Rabu, Otpor u žicama...* knjiga 1, str. 395—397.

¹⁰⁰ Otpor u žicama..., knjiga 2, str. 171—210, 361—394 i 663—684.

U anektiranim delu severne Grčke nalazio se i najveći bugarski koncentracioni logor kod grada Ksantija na reci Mesti koji je imao više naziva („Krstopolje”, „Stavropolis”, „Eni Čoj” i „Selište”) kroz koji je prošlo oko 2.500 zatvorenika od kojih su bili oko 250 Jugoslovena.¹⁰¹ U Bugarskoj su uz postojeće zatvore osnovana i dva logora: „Gonda voda” u Rodopskim planinama desetak kilometara južno od Asenovgrada i ženski koncentracioni logor „Sveti Nikola” takođe nedaleko od Asenovgrada.¹⁰² Na temelju pristupačnih materijala nije se mogao utvrditi broj žrtava u ovim logorima a ni broj stradalih Jugoslovena u njima.

U Grčkoj, gde je stanovništvo bilo jedinstveno i u ogromnom broju privrženo oslobođilačkom pokretu, bilo je veoma malo aktivnih saradnika okupatora što je smanjivalo mogućnosti okupacionog i kvislinškog sistema. Pripadnici NOP u Grčkoj su stavljani uglavnom u postojeće zatvore i u nekoliko logora kao što su bili u nemačkoj zoni nedaleko od Soluna „Harnaki” i „Pavlomela”, u kojima je uz grčke antifašiste bilo zatvoreno i nekoliko hiljada boraca NOV i POJ iz Makedonije i Srbije.¹⁰³ Nemamo podatke o broju logoraša u koncentracionim logorima u Grčkoj niti broj nastradalih Jugoslovena u njima.

Hiljade jugoslovenskih antifašista odvedeno je u logore: Osvjenčim (Aušvic), Buhenvald, Nojengame, Mauthauzen, Dahau, Ravensbrik i u manje logore u Norveškoj, Italiji i u druge zemlje koje su se našle pod vlašću snaga „novog” poretka.

Žrtve u ovim logorima i te kako su uticale na demografske promene na jugoistoku Evrope, ali na žalost još uvek za veliki broj tih stratišta u kojima su umirale stotine hiljada ljudi nemamo ni približno prverene podatke.

6. Masovne likvidacije stanovništva van logora

Koncentracioni logori su bili samo deo izolovane i zatvorene nacističke pozornice smrti na kojoj su uništavani ljudi. Drugi njen deo odvijao se na svim drugim mestima gde su okupatori i njihovi saradnici nailazili na oružani i bilo kakav drugi otpor naroda. I ovaj drugi dio pozornice uništavanja ljudi na Balkanu, bio je najprisutniji i najmasovniji na tlu razbijene Jugoslavije.

U vreme osnivanja prvih koncentracionih logora u junu, julu i avgustu 1941. uz svakodnevna pojedinačna ubijanja, počela su i ubijanja grupa od po nekoliko stotina pa i hiljada, pripadnika NOP, i diskriminiranih naroda. Pojavljuju se mnoga stratišta kojima se teško nalaze uzori u mračnom srednjem veku kada su ovuda, takođe, harale horde okupatora. U letnjim danima 1941. najsurovije je divljao genocidni talas u Bosanskoj krajini i susednim oblastima u Hrvatskoj, u Hercego-

¹⁰¹ Ibid. knjiga 1, str. 720—722.

¹⁰² Ibid. str. 703—728.

¹⁰³ Ibid. str. 685—700.

vini i delovima istočne Bosne prema Srbiji — u područjima kroz koja su najduže prolazile granice između okupatorskih imperija, verskih i drugih upliva i uticaja.

Divljanja klerofašista u NDH naročito su jačala u junu posle povratak Pavelića od Hitlera, usmerena prema tradicionalno poznatim regionima iz buna protiv stranih zavojevača. Posebna energija je trošena u naporima da se zavede i pridobije muslimansko stanovništvo u ovim regionima. U Pounju, koje je isticano kao središte istorije Hrvatske, bio je angažovan znatan dio vodećih ustaških kadrova i ustaških emigrantskih jedinica. Uz propagandnu aktivnost ovi su bili direktno uključeni u praktičnoj obuci ustaša kako da se sa što manje napora ubije što više Srba. U ovoj akciji nikla je na Garevicama u Bihaću grobnica od preko 10.000 ubijenih Srba iz grada i okolnih naselja.¹⁰⁴ Zavođenje jednog broja politički neobrazovanih muslimanskih seljaka protiv suseda Srba omogućavalo je širenje ustaškog divljanja protiv stanovništva. Sledе masovna stratišta u Sokolskom domu i nad Crnim Jezerom kod Krupe, u Sanskom Mostu, Bosanskom Novom, naseljima na Suhoj međi prema Baniji, u Ključu i Prijedoru. Sličan talas bratoubilačkog genocida širi se u Hercegovini, na Kordunu i u Lici. Jugoslovenski komunisti bili su jedina politička snaga u razbijenoj zemlji koja je verovala da se pokretanjem i učvršćivanjem ustanka mogu zaustaviti pretnje bratoubilačkog rata koji su raspirivali fašisti. Borba jugoslovenskih komunista protiv međunacionalnih sukoba a za razumevanje i zajednički život svih naroda naišla je na udružene protivakcije nacionalista svih boja. Destruktivno delovanje okupatora i kvislinga protiv bratstva i jedinstva osjećati će se sve do uništavanja tih mračnih sila. Već u ustanku prilikom proterivanja ustaša iz Kulen Vakufa početkom septembra 1941. četnici i nacionalisti uvučeni u redove srpskih ustanika poklali su po jednim izvorima oko 900 a po drugim oko 1300 nevinih Muslimana.¹⁰⁵

U vreme jesenjih operacija 1941. protiv „Užičke republike“ nemacki nacisti su u cilju zastrašivanja naroda koji je masovno ustao u borbu, počeli u oktobru egzemplarna streljanja, 100 Srba za jednog Nemača. Narednih dana pune se grobnice u Kragujevcu, oko 3.000 streljanih među njima i maloletnika učenika i u Kraljevu oko 5.000 streljanih.¹⁰⁶ U vreme zimskih i prolećnih operacija u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori padaju nove desetine hiljada civilnih žrtava. U leto 1942. niču

¹⁰⁴ Milan Vukmanović, *Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine*, Bihać u novoj istoriji 1918—1945, tom I, Institut za istoriju, Banja Luka 1987. str. 275—279. Isti autor, *Ustaški zločini na području Bihaća u ljetu 1941. godine*, Bihać u novoj istoriji, II, str. 95—134.

¹⁰⁵ Viktor Novak, o.c. str. 862. Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, III deo VIZ Beograd 1987, str.

¹⁰⁶ Zb. NOR. XII/1, str. 519—521, 523—525, 527—528, 538—539; Venceslav Glišić, *Teror i zločini okupatora u Srbiji...* s. 64—79

nova masovna stratišta i brojne civilne žrtve — samo na Kozari u junu i julu oko 20.000, u Sremu oko 10.000.¹⁰⁷

U jesen 1941. okupatori, uz ustaše, dobijaju novu vojsku kvislinga, koja svoju politiku gradi na najmračnijem nacionalizmu — četnike Draže Mihailovića. Oni od novembra 1941. uspostavljaju saradnju sa okupatorima a u decembru 1941. donose svoj program, uništavanja nesrpskih naroda, razume se i Srba koji su za oslobođilačku borbu a protiv nacionalističkog mračnjaštva.¹⁰⁸ U srpskim naseljima u kojima su ostvarili privremeno svoju dominaciju zavode najrigoroznije mere protiv svih onih koji ne podržavaju njihovu besciljnu i bratoubilačku borbu; u Srbiji osnivaju mrežu crnih trojki za noćne likvidacije svih pristalica NOP. Vaskrsava iz mraka srednjeg veka i usavršava se ritualno usmrćivanje žrtava nožem. Sa jednakom mržnjom kolju komuniste Srbe i Muslimane, koje je u duhu programa o velikoj i etnički čistoj Srbiji prve trebalo fizički uništiti.¹⁰⁹ Od leta 1942. do januara 1943. četnički koljači po istočnoj Bosni i Sandžaku grade nove masovne grobnice; u Foči, Rogatici, Vlasenici, Čajniču, Bjelom Polju i drugim mestima, oko 20.000 ubijenih Muslimana.¹¹⁰

U neprekidnom nizu krupnih operacija od zimskih operacija — Vajs I i II, poznatih kao bitka na Neretvi, operacije „Švarc”, poznate kao bitka na Sutjesci, pa do završne operacije za oslobođenje zemlje 15. maja 1945. okupator i kvislinzi svih boja su, pored vojnih žrtava, činili civilne žrtve, ili žrtve fašističkog terora u kojima su ginule desetine hiljada nevine dece, žena i staraca.

U drugim zemljama, uključujući tu i Albaniju i Grčku, osim vojnih žrtava i žrtava Jevreja stradao je neuporedivo manji broj civila nego je to bio slučaj u Jugoslaviji.

Pored mnogih drugih činilaca na ovo su uticali, ponajviše, širina, masovnost i žestina narodnooslobodilačkog rata u svim zemljama Jugoslavije. Ovo je uz neke druge razloge dovelo do poteškoća u utvrđivanju približnih cifara žrtava fašističkog terora, a naročito da se dođe do tačnije slike njihovog rasprostiranja u vremenu i po prostoru.

7. Progoni i ubijanje Jevreja u zemljama jugoistočne Evrope

Najverodostojniji i najprovereniji podaci o žrtvama na Jugoistoku prikupljeni su i obrađeni za Jevreje, narod koji je procentualno i

¹⁰⁷ Dušan Lukač, o.c. str. 226, 239.

¹⁰⁸ Zb. NOR, XIV/1, str. 1—10.

¹⁰⁹ Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knjiga I, Beograd 1945, str. 503; Zb. NOR, II/2, dok. br. 129 i 138, XII/, dok. br. 33, 158 i 162; XIV/, nr. 8; ADAP, E/II, dok. br. 277, E/IV, dok. br. 25, 46 i 66; Nikola Milovanović, *Poraz, Slovo Ljubave*, Beograd 1983, str. 151—164.

¹¹⁰ Arhiv Muzeja revolucije u Sarajevu, Fond UNS-a, nesređeno, nemački izveštaj o četničkom pokretu od 27. januara 1943. i o saradnji četnika i Italijana, broj. dok. 1324 od 18. februara 1943. Šire o ovoj tematiki; Jozo Tomasevich, *Čet-*

na ovom prostoru najviše nastradao u surovim čistkama okupatora usmerenim protiv diskriminisanih naroda i političkih protivnika. Od oko 1,350.000, koliko je bilo Jevreja na Jugoistoku, dve trećine je uništeno u nacističkim zatvorima i logorima smrti.¹¹¹

Planu fizičke likvidacije Jevreja na Jugoistoku nacisti i njihovi saradnici najranije su pristupili u okupiranoj Srbiji. Mere odmazde zbog otpora naroda već od proleća 1941, uz komuniste u Srbiji, najrigoroznije su primenjivane prema Jevrejima. Do novembra 1941. bilo je u ovim progonima uništeno skoro sve odraslo muško stanovništvo a u narednih nekoliko meseci i njihova deca i žene; od ukupno oko 21.000 Jevreja koji su u to vreme živeli u okupiranom delu Srbije uništeno je oko 17.000, a ostali su u životu oko 4.000, uglavnom oni koji su izbašli na partizansku teritoriju ili prešli u ilegalnost. Tako je Srbija bila prvi region jugoistočne Evrope odakle su nacistički izveštaci mogli u proleće 1942. obavestiti Berlin da je u duhu programskih načela nemačkog nacizma „jevrejsko pitanje“ na tlu Srbije potpuno rešeno.¹¹²

Sličan proces se odvijao i na teritoriji NDH, do demarkacione linije prema italijanskoj zoni, gde su uz nemačke naciste u uništavanju Jevreja najrevnosnije učestvovale ustaše. Od oko 39.000 Jevreja koji su se u aprilu zatekli na ovoj teritoriji, do proleća 1943. bilo je ubijeno oko 34.000 ljudi, žena i dece od kojih oko 20.000 u koncentracionom logoru u Jasenovcu, dok se oko 5.000 uspelo spasiti izlaskom na oslobođenu teritoriju, uključivanjem u NOP, prelaskom u ilegalnost ili prebacivanjem u italijansku okupacionu zonu preko demarkacione linije¹¹³, od kojih će znatniji broj posle kapitulacije Italije biti uhvaćen od nacista i ustaša i ubijen.

Treći korak potpunog uništavanja Jevreja učinili su nacisti u jugoslovenskom delu Makedonije odakle su u martu 1943. pokupili 7.800 Jevreja i transportovali ih u koncentracioni logor Treblinka gde su uništeni. Oslobođenje u ovom delu Makedonije je dočekalo samo 196 Jevreja koji su bili u jedinicama NOV i POJ ili uključeni u ilegalni NOP.¹¹⁴

nici u drugom svetskom ratu 1941—1945 (prevod s engleskog) Zagreb 1979, str. 233, Branko Latas i Milovan Dželebdžić, Četnički pokret Draže Mihailovića 1941—1945, Beograd 1979, str. 185—188, Bogdan Krizman Ustaše i Treći Reich, 1, Globus Zagreb, 1983, str. 9—13.

¹¹¹ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, deo III... str. 630—656.

¹¹² Slobodan Milošević, o.c. str. 222—226; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, str. 86; Gerald Reitlinger, *Die Endlösung Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945*, (prevedeno s engleskog) šesto izdanje, Collodium Verlag, Berlin 1983, str. 407—420.

¹¹³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaška nezavisna država Hrvatska*, Zagreb 1977, str. 179—186; Jaša Romano, o.c. str. 101—105 i 303; Slobodan Milošević, o.c. str. 226—236; ADAP, E/III, str. 224 i 399; E/IV, str. 120, 142, 196 i 351; E/V, str. 580—581.

¹¹⁴ Aleksandar Matkovski, *A History of the Jews in Macedonia, Macedonian Review*, Skopje 1982, str. 95—156; Aaron Assa, *Makedonija i evrejska narod*, Ierusalim 1972, str. 5—110; Jaša Romano, o.c. str. 90 i 303, Slobodan Milošević, o.c. str. 233—235.

U međuvremenu je vršeno čišćenje Jevreja u Sloveniji, na Kosovu, Crnoj Gori i drugim krajevima gde ih je bilo malo, nešto oko 2.600 od kojih je rat preživelo samo oko 700.¹¹⁵

Poslednji talas „čišćenja“ jevrejskog življa na tlu Jugoslavije nacisti su izveli na područjima koja su bila anektirana Mađarskoj, u Bačkoj i Baranji, odakle je posle okupacije Mađarske u proleće 1944. od oko ukupno 16.000 odvedeno u logore smrti 13.500, dok je rat preživelo, angažovano u NOP, oko 2.500 Jevreja.¹¹⁶

Tako je jugoslovenska teritorija bila jedna od prvih, odmah iza zemalja koje su ulazile u takozvane jezgro „velikog germanskog carstva“ u Evropi, gde je bila najrigoroznije provedena rasistička politika nemačkih nacista o uništavanju Jevreja. Od ukupno oko 82.000 Jevreja, uračunavajući tu i one koji su prebegli od nacista iz susednih zemalja koje su ranije potpale pod Rajh, uništeno je oko 74.000, dok je samo oko 8.000 uspelo da dočeka propast nacizma, uglavnom onih koji su bili aktivno uključeni u oružanu borbu protiv totalitarnih sila.¹¹⁷

Nije slučajno što je Grčka bila druga zemlja na jugoistoku po oštini mera uperenih protiv egzistencije Jevreja, jer je i u ovoj zemlji narodnooslobodilački pokret bio veoma masovan i jedinstven i u njegovim redovima se našao veliki broj grčkih Jevreja. U ovoj zemlji u vremenu od proleća 1943. do jeseni te godine odvedeno je u sabirne logore i transportovano u logore smrti u Rajhu ili umorenje pri prikupljanju i putu oko 57.000 Jevreja. Od oko 67.000 Jevreja koliko ih je bilo u Grčkoj u to vreme preživeo je rat samo oko 10.000 i to uglavnom onih koji su učestvovali u grčkom partizanskom pokretu, u ilegalnom radu i oni koji su uspeli na razne načine da prebegnu u Tursku i u druge neutralne zemlje.¹¹⁸

Sateliti naciističke Nemačke u Bugarskoj trudili su da antisemitizam pred svojim naciističkim tutorima ispolje i pokažu u surovom uništavanju Jevreja u anektiranim područjima. Istovremeno svoje simpatije prema zapadnim saveznicima, i eventualno očekivanje njihove pobeđe, pokazivali su kroz zaštitu i čuvanje Jevreja koji su živeli na teritoriji Bugarske. Nudeći Nemcima Jevreje iz Makedonije i Trakije bugarski fašisti, među njima i kralj Boris, pozivajući se na potrebe radne snage na prugama, u preduzećima i na poljima gde se radilo i proizvodilo ponajviše za potrebe Nemaca, molili su da se odgodí kup-

¹¹⁵ Slobodan Milošević, o.c. str. 221; Jaša Romano, o.c. str. 151—155, 165, 182, 201 i 303.

¹¹⁶ Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad, 1974, str. 288—294; Slobodan Milošević, o.c. str. 230—231; Jaša Romano, o.c. str. 151—165 i 303.

¹¹⁷ Jaša Romano, o.c. str. 151—165, 182, 201 i 303; Gerald Reitlinger, o.c. str. 406 i 573.

¹¹⁸ ADAP, E/I, str. 267—275; E/III, str. 232, 454; E/IV, str. 456; E/V, str. 131, 283, 456, 461; E/VII, str. 103, 189, 371 i 603. Takođe, Gerald Reitlinger, o.c. str. 105, 420—430 i 573; Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940—1944*, University of Pittsburgh Press, str. 195; Jenő Levai, *Eichmann in Hungary*, Panonia Press Budapest 1961, str. 42—43.

ljenje u logore bugarskih Jevreja. U isto vreme u Bugarskoj je postojao snažan otpor građana i pokreta otpora protiv politike izdavanja i odvođenja Jevreja. Tako su u Bugarskoj aktivnosti dveju međusobno suprotstavljenih snaga i različitih po svome cilju i sadržaju doprinele sretnom ishodu da je najveći broj bugarskih Jevreja ostao i preživeo na radovima u Bugarskoj. Od oko 48.000 Jevreja u Bugarskoj u toku rata manji broj je nastradao na teškim radovima pod rigoroznim političkim i radnim merama dok je takođe jedan broj uspio da prebegne u Tursku, SSSR i druge zemlje.¹¹⁹

Sličnu politiku prema Jevrejima su provodili i rumunski fašisti na čelu sa diktatorom Jonom Antoneskuom (Ion Antonescu). Fašistička vrhuška nije nimalo zaostajala od nemačkih nacista u svom antisemitizmu kad je bio u pitanju odnos prema Jevrejima u zemljama koje su prigrabljene od SSSR i prema jevrejskoj sirotinji u Rumuniji. Sve do potpunog preokreta na velikim frontovima na istoku i u Africi krajem 1943. i početkom 1944, rumunski nacisti su ispunjavali nemačke zahteve u pogledu mera uperenih protiv Jevreja. Od velikog preokreta i sam satelitski vrh u Bukureštu počinje da menja praksu i na svaki način pokušava da spasi deo jevrejskog življa čime je želeo da se osigura više razumevanja kod zapadnih saveznika u trenutku pobede i krojenja nove karte Evrope. Plan Ajhmana da jednim brzim zahvatom koji je pokazao uspehe u susednoj Mađarskoj posle njene okupacije u martu 1944., prenese i na Rumuniju, omele su velike pobede Crvene armije na Prutu i masovan ustank rumunskog naroda protiv nemačkih nacista u augustu 1944. godine. I pored svih antijevrejskih akcija nacista na tlu Rumunije gde je (ne računajući anektirana i okupirana područja) živilo oko 350.000 Jevreja, zahvaljujući pomenutim okolnostima dočekalo je oslobođenje Rumunije i kraj rata oko 175.000.¹²⁰

Poboljšane prilike za masovnu jevrejsku zajednicu u Mađarskoj u vreme kada su nacisti pooštavali mere protiv ovog naroda u proleće 1942. godine uopšte, doneo je dolazak na čelo mađarske vlade Mikloša Kalaia (Miklos Kallay) marta 1942. godine. I pored svog konservativizma i antikomunističke zaslepljenosti Kalai nije gajio mržnju prema Jevrejima. Otvoreno je zastupao tezu da su Jevreji u Mađarskoj značajan privredni, kulturni i politički činilac i odbijajući naloge iz Berlina da se pristupi getoizaciji i fizičkoj likvidaciji Jevreja isticao je pravo da parlamentarna Mađarska suvereno i samostalno odlučuje o svim svojim narodima.

¹¹⁹ Spasjaneto na Evreite v Bulgaria 1941—1945, „Septembri” Sofija 1977, poglavlje 6, 7, 8 i 9; ADAP, D XIII/2, str. 688—689; E/I/III, str. 24—26, 272—273, 399, 307, 483—484 i 526; E/IV, str. 329—331; E/V, str. 523—525; E/VIII, str. 358; Frederick B. Cary, o.c. str. 48—89 i 102—143; Christiane Zieseke, Dieter Ruckhaerle, *Rettung der bulgarischen Juden 1943*, Publica Berlin 1984, str. 2, 6, 7, 13—19. Gerhard Reitlinger, o.c. str. 430—436; Marshal Lee Miller, *Bulgaria during the second World War*, Stanford 1975, str. 99—101, 140—141.

¹²⁰ Dušan Lukač, o.c. str. 636—641.

Sve do obaranja njegove vlade u vremenu okupacije Mađarske, u marta 1944, mere protiv Jevreja su delimično primenjivane i to najviše u anektiranim područjima. Primjenjivan je poznati oblik iskorištavanja jevrejske radne snage u vojnim i državnim preduzećima, posebno u pomoćnim radnim službama pri jedinicama mađarske vojske.

Posle okupacije Mađarske nacisti su pod neposrednim rukovođenjem Adolfa Ajhmana i uz najprisniju saradnju mađarskih nacista na čelu sa Belom Imerdijem (Bela Imerdy) i Salašijem Ferencom (Szalasi Ferenc) proveli najsuroviju akciju uništavanja mađarskih Jevreja. Od oko 800.000 Jevreja u Mađarskoj (ne računajući anektirana područja) sabrano je u logore, odakle je transportovano u koncentracione logore u Rajhu i tamo uništeno ili na druge načine umorenje oko 650.000 dok je samo oko 150.000 preživelo rat. Preživeli su uglavnom oni koji su prešli u ilegalnost — naročito u Budimpešti, bili uključeni u pokret otpora, prebegli u neutralne zemlje ili ostali u životu u radnim jedinicama koje su korištene do poslednje faze rata.¹²¹

Uništavanje oko dve trećine jevrejskog žiteljstva znatno je doprinelo demografskim promenama i etničkim pomeranjima u zemljama jugoistočne Evrope, naročito u velikim gradovima i industrijskim i trgovackim centrima gde su postojale brojne i jake jevrejske skupine naroda na primer, u Budimpešti, Solunu itd. Ovome će doprineti i proces koji će se nastaviti odmah posle završetka rata, masovnim iseljavanjem preživelog stanovništva u druge zemlje i u nacionalnu državu Izrael što će negativno uticati na važna područja obnove zemalja evropskog jugoistoka gde su Jevreji igrali veoma značajnu ulogu: u nauci, prosveti, trgovini, zanatstvu i privredi.¹²²

Talas tragičnog egzodus-a naroda na jugoistoku Evrope koji su izazvali nemački nacisti, u trenutku njihovog sloma zahvatio je i deo nemačkog naroda koji je decenijama živio u zemljama ovog regiona sveta, i sa te strane takođe pojačao uticaje demografskih promena naročito u području srednjeg i panonskog dela Podunavlja.

¹²¹ Ibid. str. 645—656; Martin Broszat, *Das Dritte Reich und Judenpolitik*, Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München 1958, str. 197—211; Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide*, Columbia University Press, New York, str. 122—132, 194—214, 285—336, 514—518, 820—884 i 1027—1147; Isti autor, *The destruction of Hungarian Jewry. A documentary Account*, World Federation of Hungarian Jews, New York 1963, dok. br. 4, 21—22, 48, 70, 73, 86, 87, 91, 137, 145, 146, 174, 178, 196, 236, 292 i 388; Jenő Levai, o.c. str. 48—49, 55—57, 114, 145—229 i 365; Gerald Reitlinger o.c. 471, 492—498; Andreas Biss, o.c. str. 341 i 351.

¹²² Dušan Lukač, o.c. str. 656.

Dušan LUKAČ

SUMMARY

DENATIONALIZATION, EMIGRATION AND GENOCIDE IN THE BALKANS DURING WORLD WAR II

This supplement gives in a concise form, based on the data obtained from primary sources and abundant literature, all aspects and forms of the denationalization and genocide measures which were exercised by the enemy and domestic quislings during World War II against discriminated individuals as well as peoples in the south-east of Europe, firstly towards Jews, Serbs, Slovenes and Gypsies.

The first chapter deals with the initial phase of the war, in the south-east also known as the arbitrage period in which the Axis powers, Germany and Italy, acting as judges, used the quarrels between Hungary and Rumania over the mixed inhabited Transsylvania, to strengthen their influence in these two countries.

The second chapter is dealing with various forms of forced emigration or rough turning out of homes of entire nationalities into other regions and countries. This system of racial purification of certain countries or regions was most roughly and massively applied in parts of Yugoslavia, especially towards Slovenes and Serbs. Stated facts bring on the conclusion that the major part of the Yugoslav citizens were, for a longer or shorter period, driven off or simply thrown out of their homes.

The third chapter deals with document verified data that the German citizens also had to abandon their homesteads in especially large numbers towards the end of the war. Before the retreat of the German army in 1944, Volksdeutschers had to leave their homes and start the exodus towards the Reich.

The fourth chapter is dealing with long-term measures of denationalization of certain nations: in the field of culture and education — no use of mother tongue or alphabet allowed; national schools closed down; all forms of cultural life hindered or forbidden, while the enemy's culture is forced upon the people; all forms of national tradition destroyed or erased etc; in the field of economy — confiscation of personal property; certain professions not allowed; in the field of religion — converting into the other nation's religion, as during the „NDH” (Independent State of Croatia) when the orthodox were converted into Roman catholics, etc. This chapter also describes the system of race checks and administrative transferring of individuals and parts of the population into another, „higher” nation, as was done in parts of Slovenia which were included in the Reich.

In the fifth chapter the most cruel form of genocide is being described — mass transportation of the citizens to concentration camps and their slaughter immediately upon arrival or later, after their working powers had been used. Special attention is given to the largest Yugoslav execution place and one of the biggest concentration camps in occupied Europe — Jasenovac.

The last, sixth chapter of this study, gives a documented elaboration of the slaughter of the population outside concentration camps and prisons; mass murders of all captured members or followers of the National Liberation Movement; most brutal tortures and murders of civilians captured in constant raids led in occupied cities and in liberated villages which the Nazis and their collaborators managed to take during large actions taken against the National Liberation Army and the Yugoslav Resistance Movement. In this way, the enemy and his domestic collaborators, mostly „ustaše”, made the „no-rights” nationalities — Serbs, Jews and Gypsies — undergo greatest sufferings.

Special stress is laid upon the necessity to deal in a complete and objective way with this topic as it is done in most of the other countries which had less victims in Word War II than Yugoslavia. Many difficulties in writing of this work are listed, such as: much of the original documentation was destroyed already during the war; lack of objectivity in works of most of the research workers who tend to lessen the participation in those crimes of the quislings coming from their own nations; badly organized work of institutions which take care of the memorial centres, etc.

The supplement shows that, besides all these difficulties, favourable possibilities exist for dealing with this topic from an objective and impartial basis.

ENES MILAK

Naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

ITALIJANSKA DIPLOMATIJA I HRVATSKO PITANJE 1928—1935¹

Originalan naučni rad.

327.82

Hrvatsko pitanje je jedan od onih političkih problema koji je niz godina opterećivao unutrašnjo-političke odnose u Kraljevini Jugoslaviji. Kao takvo postavilo se pošto se hrvatska buržoazija osetila ugroženom i nezadovoljnom uspostavljenim političkim i ekonomskim odnosima u novoformiranoj državi Južnih Slovena, Kraljevini Srbа, Hrvata i Slovenaca (SHS). Vođstva hrvatskih političkih stranki, a pre svega vođstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) povelo je političku borbu za promenu uspostavljenog političkog sistema. Među nezadovoljnim hrvatskim stranačkim vođama javila se i politička struja koja je rešenje hrvatskog pitanja videla u izdvajajući Hrvatske iz Kraljevine Jugoslavije. Predstavnici te političke struje bili su mahom pripadnici Hrvatske stranke prava i svoju aktivnost sprovodili su uglavnom u emigraciji. Njihova sedišta bila su u Beču i Budimpešti. U Hrvatskoj su takođe delovali neki od predstavnika ove stranke i pokušavali da legalnim putem izbore posebnost hrvatske države. U prvi plan među pravšima postepeno je izbio dr Ante Pavelić, koji je 1927. bio izabran za predstavnika u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS. On je ujedno bio prvi od hrvatskih građanskih političara u Kraljevini SHS koji je za

¹ Hrvatsko pitanje je jedan od unutrašnjopolitičkih problema Kraljevine Srbа, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije te je u našoj istoriografiji bilo česta tema istorijskog istraživanja. Već u meduratnom periodu objavljeno je dosta rada iz ove problematike, ali tek posle drugog svetskog rata pristupilo se razjašnjavanju ovog pitanja. U suštini hrvatskog pitanja bio je sukob srpske i hrvatske buržoazije, odnosno sukob vodećih hrvatskih i srpskih stranaka. Istražujući političku delatnost dr Vlatka Mačeka, prof. dr Ljubo Boban je u svojoj dvoatomnoj studiji o vodi Hrvatske seljačke stranke dao veliki doprinos i izučavanju hrvatskog pitanja. Italijanska diplomatska građa koju prof. Boban nije imao prilike da konsultuje tokom svog istraživanja u nešto drugačijem svetlu pokazuje delatnost dr Mačeka u borbi za razrešenje hrvatskog pitanja, kao i delatnost dr Ante Trumbića u periodu od 1928. do 1936. godine čime se upravo bavi ovaj rad.

ostvarenje svojih političkih ciljeva potražio potporu u inostranstvu, odnosno u Italiji.²

Italijanska fašistička vlada smatrala je neke odredbe Mirovne konferencije u Parizu povredom italijanskih životnih interesa, a Kraljevinu SHS doživljavala je kao pretnju italijanskim interesima na Jadransku i kao naslednicu Austro-Ugarske monarhije. Zbog toga je cilj spoljne politike italijanskog fašizma bio destabilizacija i razbijanje Kraljevine SHS kao države. Liberalne italijanske vlade posle prvog svetskog rata provodile su politiku destabilizacije Kraljevine SHS okupljujući i pomažući crnogorski separatistički pokret, a istu politiku još radikalnije provodi fašizam posle dolaska na vlast 1922. Iz oportunih razloga Musolini je januara 1924. godine potpisao pakt o prijateljstvu i srađačnoj saradnji³ kojim je za duži period bilo rešeno pitanje jugoslovensko-italijanske granice i pitanje pripadnosti grada Rijeke, ali je neposredno posle toga nastavio politiku razbijanja i destabilizacije Kraljevine SHS. Italijanska vlada i njeni predstavnici u inostranstvu imali su jasan cilj, te su koristili svaku pogodnu priliku za ostvarenje svoje spoljne politike. Tu politiku Musolini je još 1917. godine ubolio u ideju obnove Rimskog carstva, predviđajući formiranje patuljastih državica na istočnoj obali Jadranskog mora koje bi bile u uticajnoj sferi budućeg fašističkog carstva. Dalmatinska obala sa jadranskim otocima u svakom slučaju trebalo je da bude sastavni deo tog carstva. Ovakav spoljнополитички program fašizma uslovio je i odredio njegovu spoljnu politiku kao revisionističku, premda je Italija pripadala taboru pobedničkih država. Pokušaj Italije 1927. da optuži Kraljevinu SHS za remećenje uspostavljenih političkih odnosa na Balkanu i time opravda svoju agresivnu politiku prema Kraljevini SHS je propao, jer su velike sile njenu optužbu odbile kao neosnovanu. Musoliniju je posle ovoga pokušaja bilo jasno da međunarodni odnosi u Evropi ne idu u prilog njegovoju politici destabilizacije i razbijanja Jugoslavije, te mu se kao realna alternativa nametnula politika pomaganja separatističkih pokreta u Jugoslaviji.

Nerazrešeni odnosi hrvatske i srpske buržoazije, odnosno hrvatsko pitanje, stvarali su izvesne šanse italijanskoj vlasti da se u taj spor umeša isključivo sa ciljem da zaoštravanjem političkih odnosa u Kraljevini SHS doprinese njenoj destabilizaciji i razbijanju. Donekle prigušen sukob srpske i hrvatske buržoazije prerastao je juna 1928. u otvorenu konfrontaciju. Atentat Puniše Račića na pravake HSS u Narodnoj skupštini u Beogradu ugasio je nadanja hrvatskih građanskih političkih pravaka u nagodbu Beograda i Zagreba. Beogradski građanski krugovi dozvolili su atentat na Stjepana Radića, vođu HSS koji je bio najspremniji za sporazum, te stoga ne čudi naglo okupljanje hrvatskih građanskih vođa u jedan front i stvaranje seljačko-demokratske koalicije. Nju su činili:

² Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931—1937*, Beograd 1987.

³ E. Milak, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922—1924)*. Istorija XX veka, XIV—XV, Beograd 1982, 131—171.

HSS, Hrvatski blok i Samostalna demokratska stranka (SDS). Hrvatski blok činile su tri političke grupacije: Hrvatska stranka prava, Hrvatski seljački republikanski savez (disidenti HSS) i Hrvatska federalistička seljačka stranka. Zajednički cilj seljačko-demokratske koalicije bilo je suprotstavljanje beogradskim vladama a posle zavođenja diktature kralja Aleksandra (6. januara 1929) obaranje diktatorskog režima u Jugoslaviji. Pravaška emigracija, odnosno njen vođa Ivo Franko, pridružila se jedinstvenom frontu građanskih stranaka u Hrvatskoj, o čemu je italijanski otpravnik poslova De Astis u Budimpešti obavestio Musoliniju: „Ivo Franko se posle atentata u Skupštini ujedinio sa HSS-om i sada sluša odluke direktivnog komiteta seljačko-demokratske koalicije”.⁴

U trenutku stvaranja seljačko-demokratske koalicije sve njene članice nisu imale identičan krajnji cilj borbe. Italijanski otpravnik poslova u Budimpešti De Astis ovako je Musoliniju odslikao ciljeve seljačko-demokratske koalicije: „Pribićević želi spasiti Jugoslaviju zbog toga ga u Beogradu nazivaju izdajnikom srpske ideje. Vođe hrvatskih stranaka su 99% za odvajanje od Beograda. Vođe HSS-a politikom pasivnog otpora žele paralizovati javni život i tako prisiliti Beograd na neke ustupke. Blok želi izazvati odvajanje od Beograda. Među njima je razlika samo u taktici”.⁵

Dr Ante Trumbić, vođa federalista, smatrao je da je želja za mirom suviše jaka tako da se odvajanje od Beograda može izvesti samo mirnim putem. Trumbić je već krajem 1927. prihvatio ideju odvajanja Hrvatske od Srbije, a tokom tridesetih godina sve je bio bliži taktici pravaša.⁶ Pavelić se već sredinom 1927. na sastanku u Torinu sa italijanskim političarem Fordes Davancatijem (Forges Davanzati) izjasnio za odvajanje Hrvatske iz okvira Jugoslavije uz italijansku pomoć. Maček i vođe HSS posle smrti Stjepana Radića i sami su se postepeno priklonili ideji o izdvajajući Hrvatske u zasebnu državu, i prihvatili je kao jedno od mogućih rešenja hrvatskog pitanja. Tako je već krajem 1928. formiran moćan građanski front u Hrvatskoj koji će jedinstveno delovati sve do ubistva kralja Aleksandra 1934. godine.

Sa druge strane, srpske građanske stranke su svojom politikom doprinisile narastanju separatističkog raspoloženja hrvatskih građanskih prvaka. Taj jaz između dve najveće nacionalne buržoazije tokom tridesetih godina sve se više produbljivao da bi 1941. godine kulminirao građanskim ratom.

Italijanskoj vlasti Benita Musolinija stvaranje jedinstvenog fronta u Hrvatskoj potpuno je odgovaralo. Delatnost vođa hrvatskih građanskih stranaka i njihovi kontakti sa italijanskim zvaničnim ili polu-

⁴ Documenti diplomatici italiani, serija VII, tom 7(DDI) Telegram italijanskog otpravnika poslova De Astisa Musoliniju, Budimpešta, 16. oktobar 1928.

⁵ Isto, Telegram De Astisa Musoliniju, Budimpešta, 20. oktobar 1928.

⁶ Petrinović Ivo, Ante Trumbić, *Politička sećanja i delovanja*, Zagreb 1986, str. 301.

zvaničnim predstavnicima sve su više uveravali italijansku vladu u njihove separatističke namere, te ih je zbog toga ona podržavala koliko je to bilo moguće vodeći računa da se i sama ne kompromituje na međunarodnoj političkoj sceni.

Interesovanje italijanske diplomatiјe za zbivanja u Jugoslaviji naglo je poraslo posle atentata na vođe Hrvatske seljačke stranke juna 1928. godine, upravo zbog raspoloženja koje je posle toga zavladalo među hrvatskim građanskim političarima. O tome referiše italijanski konzul u Zagrebu: „Napetost u Hrvatskoj je sve veća. Svi jednodušno pozdravljaju sporazum koji je sjedinio hrvatski narod za ‘nacionalnu stvar’ a protiv srbizma, posle pomirenja Trumbića i Pavelića sa Stjepanom Radićem i seljačko-demokratskom koalicijom, danas se čuju izjave da je pomirenje sa Srbima postalo nemoguće i da se borba za oslobođenje mora voditi, ‘sve do kraja’”⁷.

U italijanskoj diplomatskoj građi registrovane su izjave i akcije hrvatskih građanskih političara, i akcije italijanske vlade koja je ona preduzimala provocirana tom aktivnošću. U Musolinijevom telegramu upućenom u Beč italijanskom poslaniku 7. jula 1928. godine piše: „Sarkotić^{*} je izrazio simpatije za Italiju. Hrvatski pokret pratićemo sa mnogo pažnje. Upoznajte Sarkotićeve misli, program i referišite”.⁸ Sedam dana kasnije Dino Grandi, sekretar u Ministarstvu inostranih poslova a od 1929. do 1932. italijanski ministar spoljnih poslova, telegrafisao je konzulu u Zagreb: „Želje Trumbića i Pavelića oko tona pisanja italijanske štampe o razmimoilaženju Srba i Hrvata mogu biti zadovoljene. Potreban je njihov plan akcije, jer naša štampa može voditi računa u svojim komentarima. Kad su počeli kontakti Trumbića sa Radićem treba precizirati.”⁹

Sem italijanske i mađarska diplomacija je pokazivala sve veći interes za zbivanja u Hrvatskoj, svakako ne bez razloga. Italijanski diplomatski predstavnik u Budimpešti 17. oktobra 1928. godine obavestio je svoje ministarstvo da mu je Valko, mađarski ministar inostranih poslova, „ponovo rekao da su uspostavljeni prvi kontakti sa ‘ozbiljnim hrvatskim organima’”. Krajem oktobra italijansko poslanstvo u Budimpešti saznalo je za tajni sastanak i razgovor Mačeka i barona Gabora Apora, šefa političke sekცije mađarskog Ministarstva inostranih poslova. Prema veoma poverljivom telegramu Durina di Monce (Durino di Monza), italijanskog poslanika u Budimpešti, Maček se na povratku iz Praga, zadržao u Beču gde je razgovarao sa baronom G. Aporom.¹⁰

⁷ Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE) Telegrammi in arivo (TA) Telegram Galija Ministarstvu inostranih poslova u Rimu (MIP) Beograd 7. avgust 1928.

^{*} Stjepan Sarkotić, general austro-ugarske vojske posle I svetskog rata; delovao je u Beču kao jedan od prvaka Hrvatske stranke prava.

⁸ Isto, Telegrammi in partenza (TP) Musolinijev telegram italijanskom poslanstvu u Beču, Rim 7. jul 1928.

⁹ Isto, Rim 14. jul 1928.

¹⁰ Isto, TA, Budimpešta 31. oktobar 1928.

U svom izveštaju o razgovoru baron G. Apor je ocenio Mačeka kao „veoma ozbiljnu osobu koja je teoretski odlučna da ostvari apsolutnu nezavisnost svoje zemlje”¹¹, ali i suviše naivnom koja veoma slabo poznaje evropsku situaciju. Tokom razgovora Maček je izjavio da želi uspostaviti kontakte i pregovarati sa Mađarskom i Italijom o pomoći, ali je pokazao izvesnu zabrinutost zbog toga što bi Mađarska i Italija mogле iskoristiti događaje u Hrvatskoj za svoje ciljeve i ambicije. „Pošto se sasvim nepovoljno izrazio o beogradskoj vladni, izjavio je da je Hrvatima bilo bolje pod mađarskom dominacijom nego pod srpskim jarmom”. Maček je izneo i svoje želje — apsolutna nezavisnost Hrvatske, ali pri tome nije isključivao jedan ili dva prelazna perioda. Istovremeno je smatrao da je za jedan takav potez potrebljano priznanje vlasti u Rimu, Beču, Londonu i Sofiji”.¹² Maček je govorio i o granicama buduće države: „Nova država imala bi oko 2,5 miliona stanovnika: uopšte me ne interesuje Slovenija koja mora ostati van naših granica. Naša jadranska obala ide do Splita a odatle u pravcu severoistoka doseže u prvoj liniji mađarsku granicu sa kojom se seče na Dunavu...”.

Posle Aporovog izveštaja Valku o razgovoru sa Mačekom još je više povećano mađarsko interesovanje za hrvatski pokret. Prema Valkovim naredbama zbivanja u Hrvatskoj su praćena veoma obazrivo, izbegavani su kontakti sa bilo kakvima emisarima, jer je Valko priželjkivao direktni kontakt sa Mačekom. I prema informacijama koje je Durino di Monca dobio iz Zagreba, Maček je u prvom momentu smatrao zgodnim i izvodljivim ne proklamaciju kraljevine ili republike Hrvatske već banovine što bi mu u krajnjoj instanci olakšalo konačno rešenje.¹³

Mađari i Italijani su veoma ozbiljno uzimali Mačekove izjave i na osnovu njih pravili svoje kalkulacije o razbijanju Jugoslavije, smatrajući da za to imaju izvesnog osnova. U Zagrebu je Pavelić organizovao svoje pristalice po ugledu na fašističku miliciju tako da se prema italijanskim procenama u Hrvatskoj stvaralo oružano jezgro, a italijanski poslanik u Beogradu Gali polovinom januara 1929. izvestio je Rim: „Mogućnost oružanog otpora Hrvata Srbima. Hrvati su pod rukovodstvom bivših oficira Austro-Ugarske pripremili vojne organizacije od malih jezgara, ardita u glavnim centrima. Ovi nukleusi, posle prvog sukoba sa Srbima, trebali bi otići u sela da dižu seljake. Hrvati raspolažu sa 10-12.000 pušaka austrougarske vojske. Ovo oružje je deponованo na određena mesta. Srbi imaju dosta municije u Novoj Gradiški. Hrvati imaju izvestan broj pistolja, ali su u posedu komunista...”¹⁴

Italijanska diplomatska građa pokazuje da je više ličnosti ostvarilo tokom 1928. kontakte sa italijanskim zvaničnim i poluzvaničnim

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ ASMAE, Affari politici (AP) Jugoslavija 1919—1930. B. 1360, f. 5728, Izveštaj Galija MIP-u, Beograd, 12. januar 1929.

predstavnicima. Tako je i dr Ante Trumbić u razgovoru sa italijanskim novinarom dr Montero govorio o separatizmu. Neposredno posle zvaničnog intervjua sa pomenutim novinarem za list *Giornale d'Italia*, dr Trumbić je produžio privatni razgovor o čijem je sadržaju Gali obavestio Rim. U tom razgovoru „potvrđena je želja Hrvata da raskinu sa Srbijom i želja za nezavisnošću. Isključena je mogućnost da se obnove normalni odnosi sa Beogradom. Ako i vode pristanu na saradnju, neće biti podržane od masa. Pre svega treba da se Beograd uveri u potrebu i pristane na autonomiju i tek tada mogu biti nastavljeni pregovori“.¹⁵

Tako da ni A. Trumbić više nije verovao u nagodbu Beograda i Zagreba, pored ostalog i zbog toga što je kao predstavnik hrvatske građanske klase smatrao da ona u Jugoslaviji nije dobila priželjkivane uslove za razvoj.

Dobre odnose između Italije i Hrvatske, Trumbić je smatrao mogućim pošto interesi Hrvatske gravitiraju Jadranu, dok sa Srbijom nema ničeg zajedničkog. Napadi hrvatske štampe na Italiju, prema Trumbićevom mišljenju, bili su posledica toga što je u tim listovima investiran srpski kapital.¹⁶

Državnim udarom kralja Aleksandra 6. januara 1929. godine one mogućeno je nesmetano delovanje političkih krugova i političkih prvaka koji su bili za izdvajanje Hrvatske iz okvira Kraljevine SHS ali su dati novi impulsi razvoju separatističkog raspoloženja. Činilo se da su sve kombinacije Italije i Mađarske pale u vodu, jer se više nije moglo računati na pokret u Hrvatskoj. Vode hrvatskih političkih stranaka morale su menjati taktiku ili emigrirati. Oni koji su ostali u zemlji pružali su pasivni otpor i onemogućavali vladu na svim frontovima.

Pasivan stav hrvatskih vođa prema diktaturi razbesneo je Musolinija, te je veoma ljutito odgovorio na zahtev da podrži njihovu žalbu u Ligi naroda. Trećeg marta 1929. poslao je poruku istog sadržaja u Beograd i Zagreb: „Ideja hrvatskih vođa da se podrži njihov zahtev u Ženevi ostavlja utisak da oni nemaju realnu predstavu situacije. Diskusija u Ženevi poslužiće velikim silama da iskoriste hrvatsko pitanje i pomognu centralističku politiku u Jugoslaviji. Realizacija hrvatskih aspiracija zavisi od aktivnosti, od žilavosti i duha žrtvovanja koji oni mogu pokazati u vođenju borbe u zemlji, a što se ne može obezbediti diskusijama u Ženevi“.¹⁷

Čini se da je Musolini za izvesno vreme odustao i prestao pomagati separatistički pokret, ali će, uskoro, prihvatići Antu Pavelića koji je za tu ideju pokazivao najviše istrajnosti. Hrvatski građanski krugovi su sem kralja Aleksandra i diktatorskog režima za položaj Hrvatske optuživali i Francusku uz čije je puno znanje i podršku kralj zaveo diktaturu. U tim osudama Francuske posebno su prednjačili političari iz Dalmacije, a pre svega A. Trumbić i dr Ante Tresić-Pavičić. Francuska je

¹⁵ Isto, TA, Beograd 24. septembar 1928.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, TP, Rim 3. mart 1929.

u ovim krugovima izgubila sve simpatije, pa se čak prema njoj osećala i izvesna mržnja. Ovo je za italijansku diplomaciju bilo tim čudnije jer su ti isti prvaci tokom I svetskog rata zastupali ideju jugoslovenstva i svoju politiku zasnivali na francuskoj pomoći.¹⁸

Ma koliko da je bilo oštro odbijanje Musolinija, u rukovodećim krugovima HSS nastavila je da živi ideja da se hrvatsko pitanje može rešiti uz pomoć sa strane. Posebno se razmatrala ideja dr A. Trumbića o stvaranju jedne tampon države od Karavanki do Jadranskog mora koja bi zahvatila Trst, Goricu i Rijeku, premda je bilo jasno da je tako nešto potpuno neprihvatljivo za Beograd.¹⁹

Kontakti vođstva HSS sa Italijom nisu bili sasvim prekinuti. Oktobra 1929. italijanski konzul u Zagrebu uputio je u Rim urgentan i veoma poverljiv telegram sledeće sadrzine: „Maček mi je rekao da je pre neki dan počela vladina istraga u agrarnoj banci. Prema dokumentima banke proizilazi da je 350.000 dinara potrošeno za političke svrhe stranke. Da bi se izbegle pravne konsekvene protiv vodećih ljudi banke koji su u isto vreme na čelu hrvatske opozicije neophodno je nadoknadići tu sumu. Ova dokumenta neće biti pokazana kontrolnoj komisiji. Zbog toga Maček moli dozvolu da se ta suma brzo odobri kao zajam sa važećim dokumentima. Dodajem da se direkcija banke još uvek nada u povoljnju odluku Banca Commerciale, koja još nije dobila konačan odgovor”.²⁰ Italijanska vlada izlazila je u susret zahtevima hrvatskih građanskih prvaka i to ne sa malim sumama. Oktobra 1929. godine Grandi u jednoj belešci za Musolinija pominje iznos od preko pola miliona lira.²¹ „Što se tiče opskrbe Hrvata pištoljima i municijom vrednosti 400.000 lira Paveliću smo dali pozitivan odgovor. Sa onih 120.000 lira koje smo poslali Mačeku prešli smo sumu od pola miliona lira, tako da je iscrpljen specijalni fond za Hrvatsku, premda je dopunjjen policijskim sredstvima od 70.000 lira. Što se tiče isporuka pušaka preko mađarske granice biće to mnogo teže nego što misle Trumbić i Pavelić”.²²

I pored državnog udara u Kraljevini SHS italijansko Ministarstvo inostranih poslova preko svojih predstavnika nastavilo je da veoma budno prati aktivnost rukovodstva hrvatskih opozicionih partija. Zbog novonastalih prilika u zemlji težište njihove aktivnosti preneto je u inostranstvo gde se tokom 1929. godine formirala nova politička emigracija, što je bilo nagovešteno već 12. januara 1929. u jednom izveštaju iz Zagreba upućenom u Rim. Maček je, kao vođa stranke, ostao u zemlji i nastojao je čestim izjavama stranim dopisnicima skrenuti pažnju evropske javnosti na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji. Odlazak pojedinih političkih prvaka u emigraciju bio je smišljen potez udružene opozicije

¹⁸ Isto, AP, Jugoslavija, B 1360, Bericht aus Zagreb, Beč 21. april 1929.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, TA, Zagreb 5. oktobar 1929.

²¹ DDI, Serija VII, tom 7, Beleška Dina Grandija za Musolinija, Rim 18. oktobar 1929.

²² Isto.

i hrvatskih građanskih vođa, premda se u tom momentu nije pomisljalo na militarizaciju emigracije koju je kasnije, osnivanjem ustaške organizacije, proveo A. Pavelić uz punu podršku Italije.²³

Nova politička emigracija prema italijanskim saznanjima u prvim godinama imala je trojicu vođa: dr Antu Pavelića koji se oslanjao na italijansku pomoć, Gustava Perčeca koji je nalazio potporu u Mađarskoj i Mirka Košutića koji je uporište za svoju aktivnost tražio u Velikoj Britaniji i Americi. Saradnje među njima u prvim godinama nije bilo, jer su im nedostajala sredstva za organizovanju aktivnosti. Perčec je uživao izvesnu moralnu podršku stare političke emigracije koja se okupljala u Beču oko barona Sarkotića. Uz izvesnu materijalnu pomoć mađarskih vlasti izveo je više terorističkih akcija u Jugoslaviji, podmećući bombe u vozove i u blizini javnih zgrada. To ga je u početku stavilo u prvi plan među vođama političke emigracije. Prema italijanskim procenama važio je za legendu koja je najviše doprinela hrvatskoj stvari.²⁴ Intelektualno nedorastao A. Paveliću ali zato lično odvažniji, Perčec je prvi organizovao terorističke akcije protiv Jugoslavije i pre Pavelića počeo je sa militarizacijom ustaškog nukleusa, koji se okupio oko njega. Uostalom, i u atentatu na kralja Aleksandra učestvovao je čovek iz njegove grupe. Ako se zna da je u ustaškoj organizaciji bilo dosta sukoba među vođama, sa velikom sigurnošću se može tvrditi da je Perčec bio likvidiran po naredbi Ante Pavelića za vreme putovanja iz Mađarske u Italiju, neposredno posle raspушtanja ustaškog logora na Janka Pusti. Pavelić se zbog Perčecove popularnosti sa razlogom pribajavao za svoj liderski položaj u ustaškom pokretu, te je sve učinio da ga ukloni.

Vode opozicije u zemlji teško da su mogle materijalno pomoći emigraciju u inostranstvu, ali je ona uživala njihovu moralnu podršku. Interesantan je stav koji su oni imali prema terorističkim akcijama uperenim protiv Jugoslavije, što je došlo do izražaja na procesu ustaškim teroristima juna 1931. (Hraniloviću, Javoru i Hercegu). Kao jedan od branioca pojавio se i Maček, koji je odbranu zaključio rečima: „Znam da vi suci ne možete biti samostalni jer i vi trpite opšte uslove represivnog režima. Verujte bar u pravdu boga i nastojte pomiriti vaš hijerarhiski interes sa potrebnom vašeg poštenja. Za vaše reči ne odgovarate samo centralnoj vlasti već odgovarate i hrvatskoj i svetskoj civilizaciji. Vi suci ne tražite glave optuženih za delikt, jer ove hrvatske glave su rođene kao takve i odbijaju da prihvate drugi duh. Možete tražiti, ne samo ove tri već tri i po miliona treba da panu, kako bi Hrvati prestali da se nadaju i padaju za budućnost Hrvatske“²⁵.

Teška ekonomsko-finansijska kriza koja je tridesetih godina razjedala Kraljevinu Jugoslaviju stvarala je sve veće neraspoloženje u zemlji, pa i Hrvatskoj u kojoj je i dalje živelu ideju o izdvajajanju. Italijan-

²³ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 1360, Telegram italijanskog konzula Umilte u Zagrebu MIP-u, Zagreb 12. januar 1929.

²⁴ Isto, B 3, f. 1, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 8. jun 1931.

²⁵ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 30. jun 1931.

ski diplomatski predstavnici, posebno konzul u Zagrebu, nastojali su se obavestiti o raspoloženju stanovništva a naročito vođa opozicije. U izveštaju konzula iz Zagreba, pored ostalog, ističe se: „Opozicija i dalje gaji nade u srećno rešenje svojih aspiracija. U opoziciji su koncentriscani federalisti, separatisti, konfederalisti, radićevcii...²⁶ Udruženu opoziciju, i pored toga što nije imala jedinstven program, na okupu je držao zajednički cilj obaranje režima i monarhije. Tek posle ostvarenja ovog cilja opozicija je nameravala da se međusobno dogovori.²⁷

Musolinijeva nadanja početkom tridesetih godina o skorom raspadu Jugoslavije u dobroj meri bila su inspirisana izveštajima njegovog konzula u Zagrebu i poslanika u Beogradu. Početkom 1932. kada se Jugoslavija zaista našla u punoj ekonomskoj krizi Umilta, konzul u Zagrebu, izvestio je Rim da se velike nade u Hrvatskoj polažu u to što je država politički i ekonomski bolesna te kako se stanje pogoršava tako rastu nade u skoro oslobođenje i izdvajanje iz okvira Jugoslavije.²⁸

Kako su nade opozicije iz dana u dan rasle, tako su se pravile nove kalkulacije o mogućim granicama nove države. O tome je Umilta izveštavao Rim: „Bez sumnje nova nezavisna država treba da ima formu republike i da bude neutralna sa neutralizovanom obalom i skoro razoružana. Tu državu treba da čine Slovenija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina i aktuelna Hrvatska sa stanovništvom od oko 5,5 miliona. Izvesni okruzi na severu sa pretežno nemačkim stanovništvom treba da pripadnu Austriji, a teritorija južno od Dubrovnika sa Bokom kotorskom treba da pripadne Crnoj Gori, ako ona stekne staru nezavisnost. Na zapadu se ne bi menjala aktuelna granica prema Italiji, priznaje se aneksija Rijeke Italiji a teritorija Zadra bila bi modifikovana u korist Italije”. Prema predviđanjima Umilte ovo je bilo moguće realizovati s obzirom da je Jugoslavija politički i ekonomski potpuno razbijena i zbog toga što se evropska javnost uverila u neophodnost odvajanja Hrvatske od Srbije te se prepostavljalo da нико ni prstom neće mrdnuti da spreči raspad Jugoslavije. Dalje Umilta navodi: „Vođe opozicije više nego se nadaju, i sigurni su u to da će Italija pomoći da ostvare svoje aspiracije i misle da u prijateljstvu sa Italijom mogu konačno postići mir i uživati u prosperitetu posle dugih godina služenja”.²⁹ Umilta je u nastavku svog dopisa izvestio i o neraspoloženju prema Jugoslaviji koje je prema njegovim saznanjima u celoj Hrvatskoj sve više narastalo kao i o raspoloženju za samostalnom Hrvatskom uz direktnu ili indirektnu pomoć Italije: „Dosta sa Jugoslavijom, ako mi Hrvati ne možemo biti samostalni, idemo svi pod Italiju, ali je dosta sa Beogradom”, navodi Umilta i ističe: „Ovu rečenicu sam čuo veoma često i u različitim krugovima”.³⁰

²⁶ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 8. jun 1931.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, B 16, f 1, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb, 15. april 1932.

²⁹ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 21. april 1932.

³⁰ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 19. maja 1932.

Aktivnost Pribićevića, vođe SDS, početkom tridesetih godina na evropskoj sceni bila je provođena s ciljem obaranja diktature kralja Aleksandra i dinastije Karađorđević. Zahvaljujući ličnim poznanstvima sa Eriom i Blumom, uglednim francuskim političarima koja je on koristio u svojoj kampanji protiv kralja Aleksandra, ta akcija je imala izvesnog odjeka u evropskoj javnosti. Imajući pred sobom iste ciljeve Maček i Pribićević su sve do polovine 1932. bili sjedinjeni u zajedničkim nastojanjima. Od sredine 1932. pošto u Hrvatskoj među građanskim vođama sve više prevladava ideja o nezavisnosti Hrvatske, počela su i prva razmimoilaženja.³¹ Umilta u izveštaju od 6. avgusta 1932. govori o Mačekovom i Pribićevićevom viđenju Jugoslavije posle obaranja kralja i vladajućeg režima: „Govori se u Zagrebu o odvajanju bivših austro-ugarskih provincija od Srbije u formi republike na čelu sa hrvatskim separatistima, uz pomoć Italije, koja će nastaviti život u italijanskoj orbiti. Govori se o federalnoj republici pod vođstvom Pribićevića, kao satelitu Francuske a u neprijateljstvu prema Italiji. Maček i Pribićević su predstavnici ove dve tendencije”.³²

Godine 1932. u Jugoslaviji su se osećala velika previranja i ona kao da su kulminirala u Hrvatskoj. To je verovatno i bio razlog mađarskoj vladi da se ponovo zainteresuje za događaje u Jugoslaviji s ciljem da pripomogne njenom raspadu ako se događaji pokrenu u tom pravcu. Po uputstvima svoje vlade mađarski otpravnik poslova u Rimu razgovarao je sa Aloziom, italijanskim diplomatom, izneo mu zapažanja svoje vlade i predložio saradnju u slučaju da dođe do nereda u Jugoslaviji. Prema procenama mađarske vlade Jugoslavija se nalazila pred raspadom na što su ukazivale: a) zavere oficira komunista u garnizonima Maribor i Sarajevo, b) pojačana aktivnost hrvatskog separatističkog pokreta, c) česta promena politike. Što se tiče učešća u eventualnim događajima u Jugoslaviji, mađarska vlada je predlagala Italiji da u Rim uputi jednu ličnost koja bi u dogovoru sa italijanskim predstavnicima razradila plan akcije.³³

Nema sumnje da su događaji u Hrvatskoj i raspoloženje koje je tada vladalo opredelili A. Pavelića da ubacivanjem izvesnog broja ustaša pokuša provocirati oružani ustanak u Jugoslaviji. Italijanske vlasti, koje su materijalnom pomoći omogućile militarizaciju ustaškog pokreta, obezbedile su naoružanje za ustaše koje je Pavelić želeo ubaciti na teritoriju Jugoslavije. Prelazak ljudstva bez oružja bilo je lako obezbediti, a oružje je trebalo tajno prebaciti. Zbog toga je Pavelić na Lastovo uputio izvesnog Kodanića sa pasošem na ime Martin Prelog sa ciljem da tajno prebaci izvesnu količinu oružja, municije i eksploziva na Korčulu ili u Blato. Dr Šeparović, advokat u Blatu, svojom nesmotrenošću otkrio je plan akcije te se u Korčuli posumnjalo da je jugoslovenska

³¹ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 6. jul 1932.

³² Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 6. avgust 1932.

³³ Isto, Razgovor Aloizia sa mađarskim otpravnikom poslova u Rimu 10. avgust 1932.

policija u toku sa tom akcijom i da ista može biti onemogućena. Zbog toga je Mačekov poverenik u Korčuli o svemu obavestio svog vođu koji je zamolio italijanskog konzula: da o svemu obavesti Pavelića. Poverenik sa Korčule i dr Maček predlagali su Paveliću da zameni Kodanića-Preloga sa drugom osobom, a da se ovaj bar za izvesno vreme udalji sa Lastova. Novi poverenik, prema preporuci Mačeka, ne bi trebalo da razgovara ni sa kim o akciji sem sa karabinjerima na Lastovu, kojima može otkriti identitet kako bi ga oni upoznali sa izvesnim Dimkom Senenićem iz Korčule, koji često boravi na Lastovu i koji je bio osoba od apsolutnog poverenja opozicije.³⁴

Teško je dalje pratiti ovakve akcije koje su po pravilu bile tajne i o njima ima malo pisanih dokumenata, ali je, ipak, izvesno da je dr Maček pomagao subverzivnu akciju Ante Pavelića oko ubacivanja oružja na jugoslovensku teritoriju, neposredno pred izbijanje tzv. „ličkog ustanka”.³⁵ Sudbina ovoga ustanka je dobro poznata, ali se sa velikom sigurnošću može tvrditi da su italijanske vlasti znale za njega i da su pomogle njegovo organizovanje.

Pomoć koju su italijanske vlasti odnosno vlada pružile A. Paveliću kao da je ohrabrla opozicione vode u Hrvatskoj, te su još ozbiljnije počele računati na pomoć Italije za ostvarenje svojih ciljeva. Pomoć Italije, odnosno prihvatanje te pomoći, izazvala je izvesne dileme među opozicionarnim vođama. Naime, postavilo se pitanje Dalmacije, odnosno njene dalje sudbine u slučaju da dođe do izdvajanja Hrvatske iz okvira Jugoslavije. To je i bio povod tajnom sastanku sedmorice najviđenijih građanskih političara Hrvatske 15. decembra 1932. o kojem je Umilta 20. decembra obavestio lično ministra inostranih poslova u Rimu. Sastanku su prisustvovali dr Maček, dr Trumbić, dr Budak, Buč, Košutić i još dve ličnosti koje se ne identifikuju u Umiltinom telegramu. Tema razgovora bila je buduća sudbina Dalmacije. Diskusija je počela od činjenice da Italija daje i da će dalje davati pomoći separatističkom pokretu Hrvata. Svi prisutni su se složili da bi ubuduće, možda u momentu rasprave o reparacijama, Italija mogla pokrenuti pitanje revizije mirovnih ugovora u pogledu teritorijalnih ispravki država centralne Evrope pa bi zbog toga neki unutrašnji pokret mogao pokazati urgentnim rešenje hrvatskog pitanja. Prema procenama prisutnih, Italija je pokazivala simpatije za hrvatsku nezavisnost, i ona bi na ovaj ili onaj način pomogla Hrvatskoj da je stekne, ali isto tako ona je želela Dalmaciju. U diskusiji su razmatrani svi politički, sentimentalni, ekonomski i istorijski razlozi za i protiv i zaključilo se: „Italija svojom politikom, posebno u poslednje vreme, bez sumnje je osnovni faktor najsigurnijeg sloma Jugoslavije i svi znaju koji razlozi najviše određuju takve italijanske namere, to je njena želja da anektira Dalmaciju. Ako se mi Hrvati odlučimo da se uz pomoć Italije oslobođimo Beograda,

³⁴ Stojkov Todor, *O tzv. ustanku u Lici 1932*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1970, 2, str. 167—180.

³⁵ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 11 avgust, 1932.

moramo joj dati nešto u Dalmaciji. Ali ako ona ne bude nezadovoljna, ona će se posle izvesnog vremena pokrenuti protiv nove male hrvatske države politiku koja se pokazala uspešnom protiv velike Jugoslavije, koju štiti Francuskâ".

„Dakako, ne priznamo li Italiji nikakva nacionalna prava u Dalmaciji i dozvolimo joj da je anektira to bi izgledalo da joj plaćamo pomoć koju daje i koju će davati za sticanje samostalnosti i za garanciju da se održi hrvatska nezavisnost. Italija se mora obavezati da respektuje u Dalmaciji miran nacionalni razvoj Slovena i promeniti svoju politiku denacionalizacije u Istri, koju tako odvaja od nas, ali isto tako budući upravljači nove hrvatske države i naš narod imali bi pravo da na uvredu odgovori uvredom i na pokajanje".³⁶ Za buduću politiku odnosno za predloženi zaključak izjasnilo se pet prisutnih a protiv je bio A. Trumbić i jedan od neidentifikovanih vođa. Trumbić je glasao protiv predloga ne zato što je bio protiv stvaranja samostalne hrvatske države već zbog toga što je italijansku pomoć trebalo platiti delom Dalmacije, a Maček se prema izjavili koju je dao na sastanku jednostavno priklonio većini i glasao za predloženi zaključak.

Ubrzo posle sastanka Maček je preko svog poverljivog čoveka obavestio italijanskog konzula u Zagrebu o pomenutom sastanku. Tom prilikom izrazio je i žaljenje zbog razbijanja lavovskih figura u Trogiru³⁷ i zahvalio se za ukazanu moralnu i materijalnu pomoć. Maček je obavestio italijansko ministarstvo da je na sastanku bilo reči o odnosima buduće republike Hrvatske i Italije koja bi trebalo da bude odlučujući faktor hrvatske nezavisnosti s obzirom da nova država ne može doživeti prosperitet bez saradnje sa Italijom kako u njenoj međunarodnoj tako i unutrašnjoj, vojnoj i ekonomskoj politici. Ovo je potvrdilo istinitost Umiltinih saznanja o sastanku vođa opozicije o čemu je on referisao u svom izveštaju od 20. decembra 1932. Mačekov poverenik ništa nije govorio o Dalmaciji, pa je Umilta u svom izveštaju o razgovoru sa Mačekovim poverenikom konstatovao da verovatno dogovor oko Dalmacije i pored izjašnjavanja konačno nije postignut i nastavlja: „Mačekov poverenik je izjavio da šefovi opozicije i *dalje, imaju poverenja* (podvukao — E. M.) u dr Pavelića i njegov rad, posebno u Italiji i da su kontakti sa njim smanjeni zbog policijske kontrole". Što se tiče saradnje sa Pribićevićem, Umilta je obavešten da se ona nastavlja sve dok se ne postigne zajednički cilj obaranja režima i monarhije. Kad se cilj postigne, „saradnja neće biti nastavljena jer Pribićević želi jugoslovensku republiku, možda veću i od postojeće države, dok ovi Hrvati žele potpunu nezavisnost bivših pokrajina Austro-Ugarske od Beograda, pošto

³⁶ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 3, f 1, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 20. decembar 1932.

³⁷ Misli se na venecijanske kamene figure koji su bile razbijene prilikom antiitalijanskih demonstracija u Trogiru.

je četrnaest godina zajedničkog života pokazalo nemogućnost da se on nastavi".³⁸

Pored svih nadanja Musolinija i priželjkivanja opozicije u Jugoslaviji da se ona iznutra raspade, to se ipak nije desilo i pored teške ekonomске i unutrašnjopolitičke i spoljnopoličke situacije u koju je zapao diktatorski režim. On je krutim i represivnim merama održavao jedinstvo države. Politiku nezadovoljnike smirivao je represivnim merama, a nesigurnu spoljnopoličku situaciju razrešio je promišljenim spoljnopoličkim potezima. Povoljna politička raspoloženja u Bugarskoj prema Jugoslaviji, koja su se i ispoljila 1932., jugoslovenska vlada je iskoristila za politiku približavanja svom istočnom a do tada opasnom susedu. Zaključenjem balkanskog sporazuma početkom 1934. Jugoslavija je potpuno otklonila spoljnopoličku opasnost na južnim granicama.³⁹ Obnovom pakta Male antante 1933. Jugoslavija se u velikoj mjeri osigurala i od agresivne fašističke Italije, jer je ovim paktom oslabljen položaj Mađarske, pouzdanog saveznika Italije.

Nezadovoljstvo hrvatskih opozicionih vođa prema režimu tokom 1933. i 1934. godine povećavalo se, ali je prostor za legalnu borbu bio sužen i uglavnom se sprovodio na međunarodnom planu. Prisilnu pasivnost opozicije u zemlji iskoristio je Pavelić, pokušavši da terorističkim akcijama ubrza slom Jugoslavije. Za razliku od Perčeca, čiji su ljudi izveli niz terorističkih akcija protiv Jugoslavije, Pavelić se svojim terorističkim akcijama okonio na ličnost jugoslovenskog kralja, smatranjući da će na taj način postići pun uspeh. U jugoslovenskoj istoriografiji poznat je pokušaj atentata Petra Oreba krajem 1933. na kralja Aleksandra. Suđenje ovome zavedenom ribaru otkrilo je snagu ustaškog militarizovanog pokreta u Italiji i doprinelo popularizaciji A. Pavelića i njegovih ideja u Hrvatskoj. U italijanskoj diplomatskoj gradi zabeležen je još jedan neuspeo atentat na kralja Aleksandra. Prema Umiltinom izveštaju iz maja 1934. u Beograd su, verovatno aprila meseca 1934., stigla dvojica studenata koji su preko granice preneli oružje u koferu sa duplim dnom, sa namerom da izvrše atentat. U Beogradu su borbili nekoliko nedelja tražeći priliku da ostvare svoje namere. Kako im se ta prilika nije ukazala, oni su napustili Beograd i otputovali u Zagreb gde ih je policija uhapsila. Prilikom istrage otkrili su svoje nmere.⁴⁰

Opozicione vođe u Zagrebu bile su u toku istrage, te su zamolili Umiltu da o ovome slučaju obavesti Rim i emigraciju.⁴¹

A. Pavelić je očito u Hrvatskoj imao dosta pristalica, a o raspoloženju stanovništva italijanski diplomat su sudili i prema izjavama po-

³⁸ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 3, f 1, Telegram italijanskog konzula MIP-u, Zagreb 24. decembar 1932.

³⁹ Avramovski Živko, Balkanska antanta 1934—1940, Beograd, 1986.

⁴⁰ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 3, f 1, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 17. maja 1934.

⁴¹ Isto.

jedinih prvaka, o čemu svedoči Umiltin izveštaj: „Po povratku sa putovanja po Dalmaciji dr Trumbić je izjavio svojim prijateljima da je hrvatski narod protiv vlade u Beogradu i da samo o odvajanju misli. On je takođe potvrdio da ne vidi drugi izlaz sem da se postigne nezavisnost Hrvata koju bi u pogodnom momentu pomogla Italija“.⁴²

Ubistvo kralja Aleksandra hrvatske i srpske građanske stranke iz Hrvatske dočekali su ujedinjene u nastojanju da se obori diktatorski režim i dinastija Karađorđevića. Hrvatski deo opozicije bio je jednodušan u nameri da se postigne samostalnost Hrvatske, te se to raspoloženje prenosilo i na deo stanovništva. Politika vladajućeg režima doprinela je da se ideja nezavisne države ukoreni među stanovništvom koje, nešto zbog stranačke propagande a i zbog politike vladajućeg režima, prihvata takvo opredelenje. Italijanska vlada, upoznata sa prilikama u Jugoslaviji i Hrvatskoj, i sama je čini se poverovala u raspad Jugoslavije u slučaju da sa političke pozornice nestane kralj Aleksandar. U tom svetlu treba tumačiti i svesrdnu pomoć italijanskih vlasti ustaškom pokretu Ante Pavelića i njegovom nastojanju da organizuje svoje prisalice kao i samu pomoć koju je A. Pavelić dobio prilikom organizovanja atentata na kralja Aleksandra.

Očekivani raspad Jugoslavije posle atentata u Marselju nije usledio, te je i zbog toga došlo do podvajanja u redovima hrvatske opozicije premda je za to bilo i drugih razloga. U situaciji kada u Hrvatskoj jača ideja o nezavisnoj državi i kada na tom planu najviše čini Pavelić, njegov prestiž je morao biti u usponu, ali, u svakom slučaju, na štetu Mačeka i njegove stranke. Strpljiva istraživanja mogla bi eventualno potvrditi Pavelićevu izjavu od 5. oktobra 1936. koju je on dao u razgovoru s Erkole Kontijem (Ercole Conti), generalnim direktorom javne sigurnosti u Italijanskom ministarstvu unutrašnjih poslova, da je na poslednjim izborima u 56 opština u kojima je pobedila lista HSS 46 predsednika opština pripadaju Hrvatskoj stranci prava čijim se šefom smatrao Pavelić⁴³ Maček je čak i u vođstvu svoje stranke imao radikalnih pojedinaca koji su bili za Pavelićeve metode rada u postizanju zajedničkog cilja. Pitanje prestiža dvojice vođa sve je više dolazilo do izražaja i Maček je u novembru 1936. Umiltil tvrdio da je i dalje računao na italijansku pomoć, a da se sa Pavelićem razišao zato što je on nastojao da mu rasturi stranku.⁴⁴

Atentat na kralja Aleksandra osvestio je Mačeka kao političara i on nije više verovao u Pavelićeve metode kao uspešne za ostvarivanje samostalnosti Hrvatske. U to ga je upravo uverilo stanje koje je nastalo u zemlji kao i reagovanje velikih siла. Musolini je pod pritiskom ju-

⁴² Isto.

⁴³ Archivio Centrale dello Stato (ACS) Ministero interno, Ercole Conti (MIEC) B 7, f 40, Pismo Erkole Kontija Luidi Vidalu (Luigi Vidal) Mesina 5. oktobar 1936.

⁴⁴ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 73, f 1, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 21. novembar 1936.

goslovenske vlade i evropske javnosti zatvorio Antu Pavelića, kojega je jugoslovenska vlada označila inspiratorom i organizatorom atentata na kralja. Ako tome dodamo popularnost Pavelića i aktivnost njegovih pristaša u smislu razbijanja HSS, Maček se odlučio na konačan razlaz sa Pavelićem. Tako je Pavelićeva izolacija u torinskom zatvoru poslužila Mačeku da ojača svoj položaj ne samo u stranci već i u Hrvatskoj. Imajući u vidu celokupnu situaciju kako u zemlji tako i u Evropi, Maček se opredelio za novu taktiku vođenja političke borbe. „Za razumevanje osnovnih koncepata Mačekove politike”, izveštava Umilta, „jedan od njegovih intimnih saradnika mi je rekao da u stvarnosti hrvatski tribun želi postići isto što i frankovci, apsolutnu nezavisnost hrvatskih pokrajina od Beograda, ali da, u postojećim okolnostima, vodeći računa o centralno-evropskoj situaciji, tako opasnoj i bremenitoj Maček želi sada sarađivati, zbog taktičkih razloga, sa srpskim disidentima kako iz Hrvatske tako i iz Srbije”.⁴⁵ Svojim izjavama Maček se nastoji dovoriti knezu Pavlu i uveriti ga u neophodnost promena, izbornog zakona prema kojem bi se posle proveli novi parlamentarni izbori. Maček otvoreno izjavljuje da je svrha sledećih izbora to da Hrvatska dobije potpunu nezavisnost, postižući potpuno odvajanje od Beograda”.⁴⁶

Zaista, na sastanku vođa hrvatske opozicije u februaru 1936. Maček se usprotivio svim spoljno-političkim kombinacijama van okvira Jugoslavije smatrajući ih u tom momentu nerealnim. Na primedbu jednog od prisutnih da Hrvatska mora ići na uniju sa Austrijom i Mađarskom, Maček je rekao: „Lično nemam ništa protiv jedne unije specijalno ne protiv unije Austrije, Mađarske i Hrvatske. Sada kada smo sa ovim moramo učiniti što je u našoj moći”.⁴⁷ Stav Mačeka prema samostalnoj Hrvatskoj u tom trenutku jasno je opredeljen: „Naravno ako se narod pita, izjasnit će se za samostalnu državu Hrvata. Ali za sve, pa i manje nego za federaciju moraju se imati mogućnosti koje mi nemamo. Pogleđajmo napolje. Mi znamo ko je za prvu ko je za drugu soluciju. Francuska, Engleska i Nemačka žele opstanak Jugoslavije. Među velikim silama Italija je jedina koja želi nezavisnu Hrvatsku... Italija se zaglibila u etiopskom pitanju i za sada ne dolazi u obzir za razmatranje”.⁴⁸ Na pitanje upućeno Mačeku da li je u toku sa idejama A. Pavelića, Maček je odgovorio: „Da prirodno. Ali ja ne mogu igrati na jednu kartu, italijansku kao Pavelić. Ja sam vođa celog naroda, a on je šef samo jedne političke grupe”. Na primedbu jednog od prisutnih: „Ako ste u dogовору са Pavelićem као ми сvi, како се може objasniti активност Košutića и Krnjevića koji u Americi нападају Pavelićevu emigraciju?” Maček je ljutito odgovorio: „Sa nitkovima Jelićem i Perčecom ne mogu sarađivati”.⁴⁹

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 22. februar 1936.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

Bilo je jasno da se Maček priklonio novom kursu vođenja političke borbe. Tome su prema italijanskim procenama doprineli britanski i francuski novinari i emisari koji su počev od italijanskog napada na Etiopiju sve češće svraćali kod Mačeka u nameri da ga priklone na rešenje hrvatskog pitanja na bazi široke autonomije u okviru Jugoslavije.⁵⁰ U istom izveštaju Umilta je ponovo insistirao na rivalstvu Mačeka i Pavelića i dodao: „Mislim da će presija srpske opozicije, francuske i britanske demokratije na Mačeka biti nastavljena. Maček više nagnje demokratsko-liberalnoj nego fašističkoj liniji. Ako težimo razbijanju Jugoslavije, treba pomagati Pavelića”⁵¹.

Oslobađanjem Pavelića iz zatvora u proleće 1936. raskol između njega i Mačeka još se više produbio, jer je tako Pavelić dobio priliku da ponovo aktivira svoju organizaciju koja je za vreme njegovog boravka u zatvoru bila razjedana unutrašnjim sukobima i neslaganjima. Čak je B. Jelić pokušao da se nametne za vođu pokreta, ali je zahvaljujući M. Budaku taj pokušaj onemogućen. Prestiž Italije u očima Pavelićevih pristalica u Jugoslaviji porastao je posle oslobođenja Pavelića. Umilta je zbog toga, referišući svome ministarstvu o situaciji u Hrvatskoj juna 1936, pisao da je skoro sve stanovništvo, izuzevši kampanju u štampi, naklonjeno Italiji u nadi da će Italija pomoći realizaciju hrvatske samostalnosti, ali i konstatuje: „Dr Maček, još uvek vođa hrvatske stranke, možda zbog svog mentaliteta, temperamenta ili stosti ne simpatiše fašizam i nije apsolutno protiv jedne federalne Jugoslavije i usuđuje se da to kaže svojim Hrvatima premda tako još više može smanjiti broj svojih pristalica, ponavljam skoro su svi za apsolutnu nezavisnost. Dr Pavelić, kojega smatraju vođom frankovaca i čovekom budućnosti (apsolutna nezavisnost), svaki dan povećava broj svojih pristalica posebno među mladima, ali najvećem delu masa još nije jasno da između Pavelića i Mačeka postoji bilo kakvo neslaganje”⁵².

Rivalitet Mačeka i Pavelića narastao je iz meseca u mesec. Prema italijanskim obaveštenjima Maček se osećao dovoljno sigurnim i čak je nameravao da se sastane sa Pavelićem. Ulogu posrednika preuzeo je Ante Trumbić kao zajednički prijatelj i jednog i drugog. On je turističkim brodom krajem avgusta 1936. doputovao u Palermo i tu se tajno sastao i razgovarao sa Pavelićem. Dakako, sastanak je organizovalo italijansko Ministarstvo unutrašnjih poslova i budno pratilo tok razgovora. Trumbić je predstavniku italijanskog ministarstva tom prilikom izjavio da je već dugo vremena u prijateljstvu sa Pavelićem, a da se to prijateljstvo posebno produbilo posle njegovog napuštanja položaja ministra inostranih poslova i prelaska u opoziciju, kada je prihvatio politički koncept Radića-Mačeka a pre svega Pavelića „da bi se provela

⁵⁰ Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 24. februar 1936.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, Izveštaj Umilte MIP-u, Zagreb 25. jun 1936.

jaka politička akcija za nezavisnu Hrvatsku".⁵³ Konti je u svom izveštaju zaključio da Trumbić i Pavelić zastupaju ideju nezavisne Hrvatske koju jedino mogu realizovati uz italijansku pomoć.

Svrha posete i razgovora bila je koliko je god moguće više približiti stavove Mačeka i Pavelića oko načina vođenja akcije protiv beogradске vlade u cilju ostvarivanja nezavisne Hrvatske. Teme razgovora bile su:

I Opšta situacija u Beogradu i Hrvatskoj

Prema Trumbićevoj izjavi situacija u Beogradu nije bila ni stabilna ni mirna, a kao razlog tome naveo je naglo širenje komunističkih ideja među radnicima i seljacima a i među intelektualcima. Ovi poslednji sve su više prilazili komunizmu, a srpski studenti su se masovno uključivali u komunistički pokret. Što se tiče situacije u Hrvatskoj, Trumbić je rekao da uglavnom studenti pripadaju komunističkom pokretu. Tom prilikom Trumbić je izrazio i svoju bojaznost od pobeđe revolucije u Srbiji, jer bi u tom slučaju za Hrvatsku bilo daleko teže, pošto bi naspram sebe imala umesto, jedne Srbije razjedinjene političkim borbama, jedinstvenu Srbiju a uz to još podržanu od Moskve. Na kraju razgovora o ovom pitanju Pavelić i Trumbić su se složili da akcija Italije ne sme biti prenaglijena, ali da se zato u zemlji borba protiv Srbije mora voditi mnogo odlučnije nego što je trenutno vodio Maček.

II Raskol sa Mačekom

Konstatovano je da je Maček iskoristio Pavelićev boravak u zatoru, stupio u vezu sa drugim opozicionim partijama kako bi stekao izvesne prednosti na planu legalne borbe. Prema Pavelićevoj oceni to je bilo pogrešno i štetno za borbu za nezavisnost i protiv Srba, jer, prema njemu, svi se Srbi imaju smatrati pouzdanim i kao takvi ne zaslužuju da se prema njima odnosi prijateljski i saveznički.

Oba sagovornika razgovor su ocenili važnim i korisnim i bili su zadovoljni, jer su verovali da je napravljen prvi korak u približavanju stavova Mačeka i Pavelića.

O Trumbićevom razgovoru sa Mačekom o susretu u Palermu nemamo podataka, ali je izvesno da Maček nije uvažio dogovor Pavelića i Trumbića, jer je nastavio svoju aktivnost u pravcu koji je tom momentu smatrao najprikladnijim. Sukob između Mačeka i Pavelića se posle razgovora u Palermu produbio, i pored svih nadanja Trumbića i Pavelića. Toga je bio svestan i sam Pavelić, koji se žalio Erkole Konti-

⁵³ ACS, MIEC, 67, f 40, Izveštaj Kontija o sastanku Pavelića i Trumbića, Palermo 25. avgust 1936.

ju da je Maček u svojim akcijama veoma inertan i da je naseo Siton Votsonu, koji je razgovarao sa njim i Trumbićem sa ciljem da ih nagovori da podrže beogradsku vladu kako bi se spasila demokratija u Jugoslaviji. Prema Paveliću taj i slični razgovori slomili su Mačeka, dok je Trumbić ostao potpuno indiferentan. Pavelić je tokom razgovora sa Kontijem više puta podvukao da su njegove i Mačekove ideje identične kada je u pitanju nezavisnost Hrvatske, ali da se razlikuju samo u metodu vođenja akcije. Maček je prihvatio kompromis i saradnju sa vladom, dok Pavelić nije imao namjeru da pregovara sa Srbima. Tom prilikom Pavelić je nagovestio i neminovnost razilaska sa Mačekom, jer se prema Pavelićevim predviđanjima Maček uplašio narastanja komunističkog pokreta u Srbiji te je nastojao da se pomiri sa Beogradom.⁵⁴

Posle svega Maček se obratio italijanskom Ministarstvu inostranih poslova da bi objasnio novi kurs svoje politike. Počeo je od činjenice da je srpska opozicija priznala istorijska prava Hrvata, ali da je zvanična vlada daleko od toga. Što se tiče italijanske revizionističke politike, Maček je izjavio da je spokojan, jer ta maksimalna linija donosi slobodu, ali to što je priznao dinastiju i granice njemu olakšava saradnju sa Italijom i dodao: „U sadašnjem momentu je sam zadržao svoje staro viđenje problema: uništiti režim kralja Aleksandra, slobodni izbori za Konstituantu, povratak na 1918. godinu tako da mi budemo gazde na svome ili unutar aktuelnih državnih granica sa aktuelnom dinastijom ili od momenta koji ne zavisi od mene, bar za sada, promeniti oba elementa”.⁵⁵ Musolinijev govor u Milanu (1. XI 1936) koji je Maček uzimao veoma ozbiljno potvrdio je ispravnost njegove linije.⁵⁶ Obrazlažući dalje svoju politiku Maček je tvrdio da Srbi govore o sporazumu jer im treba engleski zajam (3 miliona funti) pa su Englezzi stoga i slale razne emisare kod njega, jer želete Hrvatsku koja bi bila na strani vlade i garantovala taj zajam. S druge strane Maček je dodao što se tiče odnosa sa Pavelićem: „Priznajem i potvrđujem da sam ja prekinuo sve odnose sa frankovcima, jer oni nastoje da razore moju stranku zaувек. Ne znam šta je ing. Košutić rekao prilikom audijencije šefu italijanske vlade. Poznato mi je da je Duće tražio od Košutića da razgovara sa Pavelićem. Košutić je odbio i ja sam to odbijanje podržao. Za mene dr Pavelić stvarno više (podvukao E. M.) ne predstavlja hrvatsku opoziciju u inostranstvu i sa njim nemam više (podvukao E. M.) nikakve odnose. I pored Austrijom frankovci su uvek vodili politiku mržnje. Frankovci nemaju nikakav program, već uvek rade loše i intrigiraju u svojoj politici... Smatram da

⁵⁴ Isto, Izveštaj Kontija Luiđi Vidalu, Mesina 5. oktobar 1936.

⁵⁵ ASMAE, AP, Jugoslavija, B 73, f 1, Umiltin izveštaj MIP-u, Zagreb 21. novembar 1936.

⁵⁶ Misli se na Musolinijev govor u kojem je on proklamovao, odnosno objavio nastanak osovine Berlin—Rim i u kojem je u pomirljivom tonu govorio o budućim odnosima sa Kraljevinom Jugoslavijom.

treba da demantujem glasove koje su frankovci raširili da HSS nije prijatelj italijanske politike".⁵⁷

Italijanska arhivska građa pokazuje da su italijanski diplomatski predstavnici u Jugoslaviji i nekim susednim državama budno pratili unutrašnjopolitička zbivanja u Kraljevini SHS odnosno Jugoslaviji. O razlozima italijanskog interesovanja već je bilo reči u tekstu, te s obzirom na to bilo im je u interesu da svoju vladu što objektivnije obaveštavaju. Može se zapaziti da u njihovim izveštajima veoma retko komentarišu prikupljene podatke, na osnovu kojih je italijanska vlada slala uputstva ili preduzimala određene političke akcije. Dosta je podataka u ovoj gradi iz kojih se vidi da je u periodu od 1928. do 1936. preovlađujuće raspoloženje među vođama hrvatskih građanskih stranaka bilo to da se sruši režim kralja Aleksandra i hrvatsko pitanje reši izdvajanjem Hrvatske iz zajedničke države Južnih Slovena. Prvaci SDS, najjače srpske stranke u Hrvatskoj, pristali su na saradnju sa hrvatskim građanskim strankama, jer su smatrali da jedino na taj način mogu oboriti vladajući režim u Jugoslaviji, ali pri tome nisu ni pomišljali na mogućnost otcepljenja.

Vođstvo HSS i sam Maček, procenjujući situaciju u zemlji nastalu posle atentata u Skupštini juna 1928. i posle smrti Stjepana Radića, priklonili su se separatističkom rešenju hrvatskog pitanja uz italijansku pomoć i takav je stav zadržan sve do smrti kralja Aleksandra, oktobra 1934.

Italijanska dokumenta nagoveštavaju da i posle 1934. Maček nije potpuno odustao od ideje stvaranja hrvatske države, ali s obzirom na političke prilike, borbu za to je vodio veoma strpljivo i isključivo na unutrašnjopolitičkom planu legalnim sredstvima. Stvaranje barovine Hrvatske, o čemu je on govorio u više navrata krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina kao o jednom prelaznom periodu ka stvaranju hrvatske države, kao da mu je dalo za pravo, ali je rat uništil sve tekovine njegove borbe, jer je pripomogao da se hrvatsko pitanje reši na separatistički način. Nema sumnje da je Maček od dolaska na čelo HSS 1928. pa sve do 1941. rešenje gorucég unutrašnjopolitičkog problema — hrvatskog pitanja video jedino u stvaranju hrvatske države. U periodu 1928—1934, s obzirom na stanje u zemlji, odnosno lični režim kralja Aleksandra jedino moguće rešenje hrvatskog pitanja je bilo stvaranje samostalne hrvatske države i on je tu politiku i podržavao. Nestankom kralja Aleksandra situacija se promenila, tj. stvoreni su realniji uslovi za formiranje hrvatske države u okviru Kraljevine Jugoslavije i rešavanje hrvatskog pitanja. Maček se od 1934. zalaže i sprovodi politiku u tom smislu procenjujući da je ona najrealnija ako se ima u vidu međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije i Hrvatske.

Italijanska građa kada je u pitanju voda pravaša Ante Pavelić i njegovo viđenje rešenja hrvatskog pitanja ne donosi ništa novo, ali

⁵⁷ Kao napomena 55.

razotkriva njegove odnose sa ostalim građanskim političarima u zemlji a posebno sa dr Antonom Trumbićem, najkontraverzniјim hrvatskim građanskim političarem XX veka. Tokom I svetskog rata bio je protiv federalističkog uredenja buduće zajedničke države, da bi odmah posle njenog stvaranja kao unitarne države počeo zastupati ideju njenog preuređenja na federalnim osnovama. Kako je za takvo preuređenje bilo malo izgleda, postepeno je prihvatio ideju o formiranju hrvatske države. Jedinstvenom hrvatskom frontu građanskih stranki Trumbić se priključio sa svojim federalistima i zajedno sa ostalim od 1928. godine njegovo viđenje rešenja hrvatskog pitanja je stvaranje samostalne hrvatske države, o čemu ima dosta dokaza u italijanskoj arhivskoj građi. Posle razilaska Mačeka i Pavelića i raspada Hrvatskog bloka, Trumbić i dalje ostaje dosledan separatističkom rešenju hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji.

Dr Enes MILAK

SUMMARY

THE ITALIAN DIPLOMACY AND THE CROATIAN QUESTION 1928—1936

The Italian diplomatic representatives followed attentively the internal policy movements in the Kingdom of Yugoslavia. According to their observations, during the 1928—1936 period the prevailing mood among the leaders of the Croatian civil parties was that of overthrowing the regime of King Alexander and solving the Croatian question by separating Croatia from the joint state of South Slavs.

The leadership of the HSS (Croatian Peasant Party) and Maček himself, estimating the situation in the country after the assassination at the Assembly in June 1928, decided upon the separatistic solution of the Croatian question with the help of the Italians and such views remained until the death of King Alexander in October 1934. Italian documents show that even after 1934 Maček had not abandoned the idea of creating the Croatian state, but on account of the political circumstances he accepted the idea of creating the Croatian state within the existing Kingdom of Yugoslavia. He led the fight for achieving this with great patience and applying legal means. The creation of the Croatia „banovina” which he talked about on several occasions at the beginning of the Thirties as of a transitional period towards the crea-

tion of the Croatian state, ascertained that his policy in solving the Croatian question was the right one.

The view of Dr Ante Trumbić, the leader of the Croatian federalists, on the solution of the Croatian question is shown differently by the Italian sources and by our historiography. As there existed slight chances for a federalistic rearrangement of the state, Dr Ante Trumbić accepted the idea of creating a Croatian state as the solution to the Croatian question. In time, Trumbić switched more and more to the separatistic solution of the Croatian question and since 1936, i. e. the disagreement between Pavelić and Maček, Trumbić represented the separatistic, „Prava” party solution of the Croatian question.

NIKOLA ŽUTIĆ

Arhivista Arhiva Jugoslavije,
Beograd, Vase Pelagića 33

MILITARIZACIJA FIZIČKE KULTURE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1929—1935

Originalan naučni rad.

355.015

Politička situacija u svetu, a naročito u Evropi, između dva svetska rata primorala je države da pitanju naoružanja i vojne osposobljenosti stanovništva posvete punu pažnju. Ovo pitanje se nije ispoljilo samo u intenzivnom naoružanju i vojnoj obuci, već i u sistematskom provođenju fizičkog vaspitanju za vojničke potrebe.¹

U Nemačkoj se, van domaćaja međunarodne kontrole, koju je sprovodila Međusaveznička komisija za kontrolu nemačkog naoružanja, stvarao veliki broj poluvojničkih organizacija fizičke kulture, čiji su pripadnici bili naoružani i predstavljali dobro organizovane borbene formacije. Nemačko „Turnerstvo”, kao najbrojnija telovežbena organizacija (1933 brojalo 1 600 000 pripadnika), uvelo je u svoj vaspitni program i telovežbu za odbranu npr. gađanje, jurišanje na prepone, bacanje bombe. Time su Nemci postepeno i strpljivo spremali svoje „turnere” za vojnu službu.² Pored Nemačke, Bugarska, Mađarska i Austrija, već 1920. godine osnivaju institucije fizičke kulture koje su državne ili su od države potpomagane. U Bugarskoj je Ministarstvo narodne prosvete organizovalo specijalno Odeljenje za vaspitanje bugarske omladine, a tokom 1931. donesen je Zakon o fizičkom vaspitanju bugarske omladine.³

Zavidni uspesi pobedjenih, pre svega Nemačke, na polju telesnog vaspitanja, ozbiljno su zabrinuli ostale evropske zemlje pa su i one pri begle istim sredstvima. Evropske države su, dakle, prema ishodu rata i prema svojoj političko-nacionalnoj ideologiji sprovele razne sisteme telesno-moralnog vaspitanja omladine. Uzrok ovoj nagloj ingerenciji države u oblasti fizičkog vaspitanja omladine bili su rezultati i posledice prvog svetskog rata, koji su pokazali da još uvek ishod rata zavisi

¹ AJ, 71-3-8, Konferencija za smanjenje i ograničenje naoružanja (izveštaj)

² AJ, 71-3-8; 81-2-3

³ AJ, 71-2-3, Obrazloženje Zakona o OTV.

od izdržljivosti i načina života vojnika koje su stekli pre samog rata. Rat je pokazao da odbrambena sposobnost jednog naroda ne zavisi samo od dobro organizovane vojske, već, u dobroj meri, od zdravlja, fizičke spremnosti i otpornosti stanovništva.⁴

Zbog ovih razloga, nadzor nad fizičkom kulturom u većini evropskih zemalja preduzela je država osnivanjem institucija i posebnih ministarstava fizičkog vaspitanja. U tom pogledu, pored Nemačke i ostalih poraženih zemalja, najdalje su otišle Italija, SAD, Velika Britanija, Francuska, Poljska, SSSR. Poljska, kao glavni oslonac Francuske u obrani versajskog poretka, veliku je pažnju poklanjala militarizaciji fizičke kulture. Već 1919. godine pri Ministarstvu vojske osniva se Odeljenje za fizičko vaspitanje a zatim i Centralna vojnička škola za gimnastiku i sport u Poznanju, katedra za fizičko vaspitanje u Poznanju i Krakovu. U Varšavi je 1928. godine podignut Centralni institut za fizičko vaspitanje, a na inicijativu maršala Piłsudskog osniva se Državni ured za fizičko vaspitanje i pripremanje za vojsku i Naučni savet fizičkog vaspitanja.⁵

U Sovjetskoj Rusiji, već 1919. godine, vlada je odlučila da celokupno telesno vaspitanje preuzme Sveopšti vaspitni vojnički odbor, posle njega, novoosnovani Viši sovjet fizičke kulture. Iako je već osnivanjem Višeg sovjeta ... provedena etatizacija fizičke kulture, sve do 1939. godine eksperimentisalo se sa raznim telovežbenim sistemima a tek 1931. godine, na skupštini Višeg sovjeta za fizičko vaspitanje, udareni su temelji za praktično provođenje fizičke kulture u celoj zemlji. Zbog provođenja sistematskog fizičkog vaspitanja, u Moskvi je ustavljena središnja telovežbena organizacija „Fiskultura“. Ovoj organizaciji država je dala na raspolaganje potrebna materijalna sredstva, pa je tridesetih godina brojala oko 800.000 članova.⁶

U SSSR-u, za razliku od buržoaskih zemalja, fizička kultura nije korišćena u svrhe nacionalne propagande, ali se provodilo intenzivno vojničko vaspitanje preko organizacija fizičke kulture. Omladina je prolazila kroz državne organizacije fizičke kulture sa obaveznom obukom u streljačkom, smučarskom i jedriličarskom sportu, pod vidom socijalno-klasnog i kulturnog vaspitanja, a sa krajnjim ciljem „stvaranja zdravog omladinca i dobrog vojnika“.⁷

U pogledu podržavljenja i militarizacije fizičke kulture, Kraljevina Jugoslavija ništa nije zaostajala za navedenim državama, pa je čak u tom pogledu služila za primer nekim državama, npr. Čehoslovačkoj kod uvođenja resora Ministarstva fizičkog vaspitanja.⁸ Intervencija drža-

⁴ AJ, 71-3-7, „Fizičko vaspitanje u Kraljevini Jugoslaviji“ (referat); Stenografske beleške Narodne skupštine, knjiga 2, Beograd 1937, 1276-77.

⁵ Stenografske beleške Narodne skupštine, 14. redovni sastanak od 25. marta 1938, Beograd 1938, 276—277.

⁶ AJ, 71-1-2, „Stanje telesnog vežbanja u Rusiji“ (referat)

⁷ AJ, 71-1-1.

⁸ Poslanik Jan Šeba o jugoslovenskom MFVN, „Naša Sloga“, Sušak, 15. I 1932.

ve u fizičkoj kulturi, u šestojanuarskom razdoblju (podržavljenje sokolstva i vatrogastva zakonskim putem 1929. godine, odnosno 1933. godine; osnivanje Saveza sportskih saveza uz saglasnost kralja Aleksandra 1929. godine; osnivanje Ministarstva fizičkog vaspitanja naroda 1932. godine), bila je izvršena prvenstveno zbog korišćenja fizičke kulture u svrhe jugoslovenske nacionalne integracije, ali i zbog organizovanja vojne obuke stanovništva u sportskim klubovima, streljačkim družinama, sokolskim, skautskim i vatrogasnim društvima, konjičkim klubovima i na tečajevima obaveznog telesnog vaspitanja.

Prvi i glavni razlog pojačane brige jugoslovenske države za razvoj fizičke kulture, bilo je podizanje odbrambene snage zemlje. Ministarstvo vojske i mornarice raspolagalo je podacima o broju sposobnih i nesposobnih regruta jedne generacije, a oni nisu bili ohrabrujući. Fizičkim vaspitanjem je trebalo, dugogodišnjim upornim radom, popraviti zdravstvenu i otpornu snagu stanovništva, a samim tim i odbrambene mogućnosti zemlje.⁹ Iz tih razloga je MVIM nastojalo zakonodavnim putem regulisati svoj odnos prema fizičkoj kulturi. Zakonom o zemaljskoj odbrani od 14. VII 1930. godine (čl. 7), i Uredbom o inspekciji zemaljske odbrane od 5. IX 1930. godine, Ministarstvo je proširilo svoju nadležnost na pitanja organizacije i potpomaganja organizacija telesnog vaspitanja.¹⁰ Da bi se izbegle eventualne nesaglasnosti u radu pojedinih odeljenja MVIM, vojnih komandi i ustanova, a u cilju jačanja saradnje između Inspekcije zemaljske odbrane i MFVN, ministar vojske i mornarice Dragomir Stojanović je 20. XI 1933. godine izdao naređenje u kome je Inspekciji zemaljske odbrane namenio glavnu ulogu kod provođenja moralnog i fizičkog vaspitanja u vojsci. Naređenjem je uspostavljen tesan kontakt između Ministarstva vojske i mornarice i Ministarstva fizičkog vaspitanja naroda zbog toga što je određeno da „mesne viteške sokolske i sportske organizacije svoje predmete, upućene vojnim instancama, dostavljaju svojim savezima u MFVN“ koje je stajalo u tesnim vezama sa Ministarstvom vojske i mornarice.¹¹

Sokolstvo je, zbog svog poluvojnog karaktera, od pre prvog svetskog rata, predstavljalo idealno sredstvo za sprovođenje vojničkog vaspitanja omladine. Kao izrazito slovenski liberalni nacionalno-oslobodilački pokret, sokolstvo je podržavalo viteške (ratničke) osobine slovenskih naroda i tako ih pripremalo za akciju nacionalno-političkog karaktera protiv Austro-ugarske monarhije. Zbog nemogućnosti organizovanja vojnih formacija u Monarhiji od strane slovenskih naroda, nosioci sokolskog pokreta stavili su sebi u zadatku povezivanje slovenskih naroda s ciljem da ih pripreme za borbu radi „ostvarivanja teritorijalne i duhovne slobode“.¹²

⁹ Stenografske beleške Narodne skupštine, knjiga 2, 1937, 1276—7.

¹⁰ „Službene novine Kraljevine Jugoslavije“, br. 161, 18. VII 1930.

¹¹ AJ, 71-5-17, prepiska između MVIM i MFVN od 22. XI 1933.

¹² AJ, 74-17-29; Almanah Kraljevine SHS za 1920/21, 36 1921, 342

Sokolski rad na polju telesnog vaspitanja obuhvatio je razne grane telesnog vežbanja (redovne i proste vežbe, vežbe na spravama i sa spravama, laka atletika, biciklizam itd.), a posebno su se negovale vežbe sa elementima vojne obuke (strojeve vežbe, streljaštvo, skijanje, kojnički sport i dr).¹³

Glavni cilj SKJ, pored propagande jugoslovenske nacionalne integracije, ogledao se u paroli „vojničko vaspitanje sokola i sokolsko vaspitanje vojnika“. Sokolstvo je, dakle, nastojalo da proširi svoju ideju i u vaspitni sistem u vojsci i u njoj je osetilo široke mogućnosti rada. U vojničkom pogledu sokoli su hteli telesnim vaspitanjem da podigne nivo opšte odbrane naroda do najvišeg savršenstva koje se moglo postići u ime odbrane i sigurnosti države. Uz telesno vaspitanje u vojsci, sokoli su radili na podizanju „duševnih sposobnosti: spremnost, hladnokrvnost, odvažnost, smisao za red i disciplinu, ljubav k državi“. Govorili su da „samo narod zdrav, disciplinovan, nacionalno svestan i dobro organizovan sposoban je da brani, da se bori i da pobedi“.¹⁴

Ministarstvo vojske i mornarice potenciralo je 1928. godine osnivanje telesno-vaspitne vojničke škole, koja je imala za cilj vaspitanje oficira i polaznika za vođe telesnog vaspitanja u pojedinim vojnim jedinicama. Prednost kod prijema trebalo je da imaju vežbači članovi sokolskih društava sa nastavom po sokolskom telovežbenom sistemu.¹⁵ Pri Drugom pešadijskom puku „Knjaz Mihailo“ u Beogradu, ustanovljena je 3. II 1932. godine za vojнике sokole, Škola za obuku vojnika za vođe sokolskih četa. Pošto gradski tip sokolskih organizacija nije odgovarao seoskim uslovima, MVIM je nastojalo da, preko vojničkih sokolskih škola, ospozobi određen broj prednjaka (vođa) za seoske sokolske čete i na taj način formira odbrambene falange na selu. Komandant Dunavske divizijske oblasti upravu Škole, u komandno disciplinskom pogledu, određivao je iz jedinica beogradskog garnizona a starešinsko osoblje je moralo biti iz redova sokola. U administrativnom i nastavnom pogledu Škola je bila pod komandom Drugog pešadijskog puka „Knjaz Mihailo“. U pogledu nastave, Drugi pešadijski puk je sarađivao sa SSKJ a obuka vojnika vršila se po planu i programu koji je bio donesen sporazumno sa Upravom SSKJ.¹⁶

Savez SKJ je organizovao akciju za pripremanje stanovništva za slučaj napada padobranaca i spuštanja neprijateljske pešadije. U sokolskim društvima održavani su po župama vojno-odbrambeni instruktorski tečajevi u kojima je posebna pažnja posvećena mogućnostima ovakve agresorove akcije. SSKJ je izdao priručnik „Borbena obuka u sokolstvu“. Pored ovoga umnožavana su, u velikom broju, specijalna predavanja o pitanju borbe protiv padobranaca i vazdušnih desanta.

¹³ AJ, 71-3-7.

¹⁴ A. Brozović, Soko Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1930. 71.

¹⁵ AJ, 74-438-643, Nacrt Pravilnika za telesno vaspitnu školu.

¹⁶ AJ, 74-438-643, Ministarstvo vojske i mornarice Prvom adžutantu NJ. V. Kralja.

Zbog značaja koji je vojna uprava poklanjala sokolstvu, početkom 1930. godine, uvedene su olakšice za sokole u pogledu obaveze slušenja u kadru (pravo na skraćeni vojni rok za 3 meseca, prvenstvo kod unapređenja u činove). Olakšicama su se koristili „samo članovi SKJ koji su neprekidno proveli, kao članovi-vežbači, pet godina u sokolskim društвima ili seoskim četama i sa uspehom zavrшили program potrebne vojne pripreme”.¹⁷ Pod programom potrebne pripreme podrazumevao se program izrađen u MVIM u sporazumu sa Upravom SSKJ. Ovaj program je sadržavao obuku koja se izvodila u sokolskim društвима i u vojsci. Pored neprekidnog petogodišnjeg vežbanja u sokolskim društвима, vežbači su morali da polože ispit iz programa za vojnu pripremu a u kadru su morali da budu primer u svakom pogledu kako bi time opredali pravo na olakšice.¹⁸

U sokolskim društвима i seoskim sokolskim četama, i pre ove normativne intervencije MVIM, izvesne radnje radili su se kao kod vojske npr. kretanje, okretanje, strojeve vežbe, udvajanje redova, pozdravljanje, ophođenje i ponašanje, logorska i stražarska služba pri letovanjima itd. Međutim, da bi nivo znanja, zajedničkih za sokolstvo i vojsku, bio u sokolskim društвима na potreboj visini, zatim „da se svim znanjima dade važnost kakvu ona zaslužuju, te da članovi uprave sokolskih društava i vežbači posvete brigu uspešnom izvođenju nastave”, ministar vojske i mornarice Dragomir Stojadinović stavio je u dužnost upravama mesnih sokolskih društава i seoskih sokolskih četa: „da se vojnoj pripremi sokola pokloui puna pažnja; da se povremeno vrši kontrola uspeha i kontrola pohađanja časova ovih vežbi; da se svake godine, do polovine februara, izvrše ispiti iz nastave predviđene programom za vojnu pripremu”.¹⁹

Nastava iz obuke za vojnu pripremu obuhvatala je sledeće predmete: Pravila vojne službe, Uredbe o vojničkoj disciplini i pojmovi o vojničkom krivičnom zakoniku, nastava gađanja, pešadijsko-egzercirno pravilo i ratna služba. Kod konjičkih odjeljenja sokolskih društава izvodila se istovetna nastava a po mogućnosti i obuka u „voltzožovanju”, jahanju i manevrisanju.²⁰ U Planu i programu vojne nastave u sokolskim društвима i seoskim četama iznesen je stav sokola prema vojsci: „Ko želi mir mora se spremati za rat ali mi u sokolskim društвима, iako priznajemo ovu istinu, mi ćemo se spremati još sada u vojničkim znanjima samo radi toga da lakše proslužimo svoj rok službe u kadru i da olakšamo našoj ljubljenoj vojsci teške zadatke na vojno znastvenoj pripremi, svesni velikih napora vođa naše dične vojske pri vrlo kratkom služenju u vojsci i svesni toga da samo potpuno spremni i

¹⁷ „Službene novine KJ“ br. 7, 11. I 1930.

¹⁸ „Službeni vojni list“ br. 37, 18. IX 1931.

¹⁹ Plan i program vojne nastave u sokolskim društвима i seoskim četama, od 1. IX 1931, „Službeni vojni list“, br. 37, 18. IX 1931.

²⁰ Isto.

odlično izvežbani možemo u odsutnom momentu, koji bi nam bio nametnut, biti dostojni naših predaka".²¹

Država je, s olakšicama namenjenim članovima SKJ, nastojala da provede masovno vojničko vaspitanje pre redovnog kadrovskog roka. Ovim je izvršena i delimična reforma vojnog zakonodavstva jer je izvršena izvesna redukcija vojne službe. Uredba o olakšicama u pogledu služenja u kadru za članove SKJ i Pravilnih za izvršenje ove Uredbe, doprineli su omasovljenju SKJ zbog velikih pogodnosti za članove, a pogodovali su uklapanju vojnog potencijala Kraljevine Jugoslavije u okvire koje je predviđala Konferencija za razoružanje u Ženevi 1932. godine. Naime, Konferencija je predviđala smanjenje vojnog potencijala i zbog toga su evropske države bile primorane da jedan deo obuke prenesu na obuku omladine, pre kadrovskog roka, koja se uglavnom provodila u organizacijama fizičke kulture. Zbog ovih činjenica pitanje vojnih efektiva, u vezi sa sportom i sokolstvom, zauzimalo je istaknuto mesto na ovoj Konferenciji. Italijanska i mađarska delegacija skrenule su pažnju na karakter poljskog, češkog i jugoslovenskog sokolstva, dakle, sokolstva zemalja branioca „evropskog poretku” i nosioca pokreta u srednjoj Evropi protiv revizionističkih zahteva Italije i poraženih zemalja. Delegacije su svoje primedbe dostavljale Komisiji za izračunavanje efektiva predvojničkog vaspitanja i vojničke obuke van vojske. Odgovor jugoslovenske delegacije da u Jugoslaviji „nema vojničkog vaspitanja izvan vojske niti predvojničkog vaspitanja” bio je ispitivan kod izvenih delegacija koje su bile mišljenja da ipak sokolska organizacija svojim vaspitanjem obrazuje vojnički kadar. Italijanska delegacija je objavila, između ostalog, „da ona zna da postoje u Jugoslaviji i tri druga udruženja organizovana na vojničkoj osnovi čiji članovi dobijaju različito vaspitanje vrlo korisno u pogledu vojnom”. Ona je predložila da se SKJ uračunava u dnevne efektive sa oko 13.000 ljudi a druga udruženja sa 5000 ljudi. Italijanska delegacija svoju argumentaciju je potkreplila zvaničnim dokumentima, između kojih je citirala Pravilnik za izvršenje odredaba Uredbe o olakšicama u pogledu obaveze služenja u kadru za članove SKJ od 1. IX 1931. godine. Komisija za izračunavanje efektiva, na predlog francuske delegacije, zatražila je od svog predsednika ispitivanje ovih zvaničnih dokumenata. Predsednik komisije je, nakon pregledanja dokumenata, dao sledeći izveštaj: „Nesumnjivo je da postoji zvaničan Pravilnik, iz 1931. godine, koji predviđa predvojničko vaspitanje u organizaciji SKJ. Postoji takođe jedan zvaničan dokument od 12. XI 1932. godine (misli se na Uput za učešće vojnika u viteškim, sokolskim i sportskim, privatnim organizacijama od 12. XI 1932., op. NŽ) koji je izdalo MVIM a koji se odnosi na ovaj Pravilnik. Jugoslovenska delegacija izjavljuje da se ovaj Pravilnik nije izvršavao. Italijanska delegacija podržava suprotno mišljenje izražavajući da je potpuno nenormalno da MVIM pravi aluziju na jedan Pravilnik koji

²¹ Isto.

se ne primenjuje". Po mišljenju predsednika „ne može se smatrati dovoljnim dokazom da predviđeno vaspitanje po ovom Pravilniku mora biti i izvedeno". On je dalje dodao „da talijanska delegacija nije donela nikakav drugi materijalni dokaz koji bi podupro njene navode" pa je, na taj način, odbačena optužba na račun SKJ.

Komisija je, saslušavši izveštaj svog predsednika, smatrala da „ne bi bilo opravданo u ovom trenutku dati vojnički karakter vaspitanju u Jugoslaviji, bilo u okviru organizacije SKJ, bilo u ostalim građanskim udruženjima". Jugoslovenska delegacija je izjavila „da je njena vlada spremna da Društvu naroda daje potrebna obaveštenja za slučaj gde se primenjivao Pravilnik.”²²

Sledeći napad doživilo je jugoslovensko sokolstvo maja 1933. godine u Društvu naroda od strane italijanske delegacije, koja je sokolstvo „pred očima sveta predstavilo kao revolucionarnu vojničku organizaciju koja ruši evropski mir". Delegat Kraljevine Jugoslavije u Društvu naroda general Nenadović „argumentovano je suzbijo sve ove napade i dokazao da ne stoji ni jedan od iznesenih prigovora".²³

Pored SKJ, u vojničkom vaspitanju omladine važnu ulogu su imali Savez skauta Kraljevine Jugoslavije i razne nacionalne organizacije (Narodna odbrana, četnici, Jadranska straža i dr.). Ministarstvo vojske i mornarice je zahtevalo da ove organizacije moraju mnogo ranije da počnu sa provođenjem vojne obuke omladine kako bi, odlaskom u redovni kadar, bili spremni branioci poretka. Zbog provođenja ovakvog vaspitanja, koje je trebalo biti u saglasnosti sa opštim državnim interesima, MFVN je imalo zadatak da koordinira akcije svih ovih organizacija na polju nacionalnog (jugoslovenskog) i vojnog rada.²⁴

Omladinske skautske organizacije u nekim evropskim zemljama (Engleska, Francuska, Poljska i dr.), imale su konkretno ratno iskustvo. Skauti su, zbog mobilizacije za vreme prvog svetskog rata, zamenili one koji su otišli na front obavljajući evidenciju civilnog stanovništva i učestvujući u pasivnoj odbrani od napada iz vazduha, služili u odeljenjima za vezu pa čak i na frontovima sprovodili pojedine manje vojne jedinice prečicama i sigurnijim putem. Savez skauta Kraljevine Jugoslavije je želeo da provede ovaku organizaciju omladine za slučaj rata, ali zbog nedostatka materijalnih sredstava i određenog političkog otpora, zbog infiltracije komunista u njemu, organizacija nije do kraja provedena.²⁵

Dunavsko kolo jahača „Knjaz Mihailo", od 1924. godine centrala svih kola jahača Jugoslavije, saradivalo je sa sokolstvom aktivnim

²² AJ, 71-3-8, Ministarstvo inostranih poslova — Ministarstvu fizičkog vaspitanja naroda, 18. VII 1933. (izveštaj B. Naumovića, delegata u Komitetu za efektive).

²³ Izveštaj za IV redovnu godišnju skupštinu SSKJ od 29. IV 1934, Beograd 1934, LXI.

²⁴ Stenografske beleške Senata KJ za 1932, I, Beograd 1932, 176.

²⁵ „Politika", 19. VI 1940.

sudelovanjem na formiranju sokolske konjice. Njegova centralna uprava intervenisala je kod MVIM 1930. godine da se konji, u garnizonima gde ima jahačkih trupa, mogu ustupiti konjičkim sokolskim sekcijama radi „organizovanja izleta u cilju učenja jahanja i razvijanja ljubavi kod omladine za konjički sport”.²⁶

Za konjarstvo i konjički sport u većini evropskih zemalja izdvajala su se velika materijalna sredstva (npr. Francuska je u toku 1931. godine izdvojila 131 milion franaka za konjarstvo, Nemačka približno istu sumu) jer je ocenjeno da je uloga konja u privrednom i vojno-odbrambenom pogledu velika i nezamenljiva. U jugoslovenskom generalštabu očekivalo se da će se budući ratovi voditi u planinama gde će konj biti od velikog značaja zbog izvlačenja topova, po teško prohodnom terenu, zatim, pešadiji pri prenesu municije i tehničkih oruđa.²⁷

Međutim, stanje konjarstva u Jugoslaviji je bilo vrlo loše zbog slabog materijalnog obezbeđenja svih kola jahača. Centrala Dunavskog kola jahača je, zbog potrebnog izvođenja sistematskog gajenja konja za privredu i državnu odbranu, inicirala obrazovanje Stručnog saveta za unapređenje konjarstva pri Ministarstvu poljoprivrede.²⁸

U rezoluciji skupštine Dunavskog kola jahača, od 8. IV 1933. godine, koja je naknadno dostavljena kralju, konstatuje se da je zemaljsko konjarstvo u stalnom opadanju iako je uloga konja, i pored motorizacije, u privrednom i vojnem pogledu nezamenljiva. Velizar Janković, potpredsednik Dunavskog kola jahača, iznosi na skupštini podatak o „opakom stanju konjarstva” koje nije u skladu s njegovim značajem: „Motorizacija vojske napreduje ali baš zbog toga ona, bez dobre konjske zaprege i specijalnih jahačih grupa, ne samo da se ne može zamisliti nego se ta dva elementa dopunjaju, pogotovo u predelima na Balkanu gde još nema idealno izgrađenih puteva i gde je teren planinski”. Na kraju je istakao ulogu takmičenja u preskakanju prepona „koje ima veliki značaj za samo ratovanje, naročito za dejstvo izviđačkih odeljenja po neravnom terenu.” Pri tom se osvrnuo na svetski nivo nemačkih jahača u preskakanju prepona, postignut zahvaljujući državnom staraњu: „u Nemačkoj sport jahanja, preko nemačke nacionalne federacije, potčinjen je neposredno rajhsportfireru. Sve što je u vezi s odgajivanjem konja, spada u nadležnost poljoprivrede a Savez odgajivaca potčinjen je rajhsbauernfireru. Na nemačkom sportu jahanja upliv državnog autoriteta se blagovorno pokazao, što se vidi iz velikih uspeha Nemaca na ovom polju”.²⁹ Pravi uzlet konjičkog sporta u Jugoslaviji, međutim, počinje tek sa „namesničkim” razdobljem pod visokim pokroviteljstvom kneza Pavla.

²⁶ Godišnjak trka 1930., Beograd, 1931.

²⁷ „Vitez”, br. 227, 26. V 1937.

²⁸ Deseta skupština svih kola jahača Kraljevine Jugoslavije od 8. IV 1933., Godišnjak trka u Kraljevini Jugoslaviji za 1932, Beograd 1933.

²⁹ Isto.

Sport u Kraljevini Jugoslaviji, organizaciono povezan od 1929. godine u etatizovani Savez sportskih saveza, dobio je važnu ulogu u vojničkom i militantnom vaspitanju omladine. Streljački sport u tom pogledu stajao je pod najvišom zaštitom i nadzorom državne vlasti. Ocenjujući važnost rada i zadatka streljačkih družina vrhovnu zaštitu nad streljačkim sportom vršio je kralj Petar, a posle njegove smrti 1921. godine zaštitu preuzima kralj Aleksandar.

Po intencijama kralja Aleksandra, a u „želji da pomogne streljački sport u njegovom nacionalnom viteškom radu i omogući jači pollet u zemlji”, ministar vojske i mornarice 16. VI 1926. godine „apeluje na oficire, kao nosioce viteštva i osvedočene rodoljube, da budu pokretači, osnivači i glavni nosioci streljačkog sporta.³⁰ Uzakom kralja od 26. I 1928. godine, u nastavu gađanja uneta je odredba o odlikovanju Medaljom dobrog strelca koju je dodeljivalo Ministarstvo vojske i mornarice uspešnim streljačkim družinama.³¹ Kralj je podario Streljačkom savezu Kraljevine Jugoslavije društvenu zastavu kojoj je kumovao preko svog izaslanika na Zemaljskom nagradnom gađanju u Ljubljani 4. X 1932. godine. Iste godine Streljački savez je od kralja dobio srebreni pehar koji se dodeljivao za najbolji uspeh u grupnom gađanju na meti „Primorje”. Prestolonaslednik Petar produžio je davati, za svako zemaljsko gađanje, svoje najviše nagrade za koje su se takmičili najbolji strelci na posebnoj i najvažnijoj meti „Pobednoj”, jer je njegova „najviša i svim strelcima najdraža nagrada donosila naziv prvaka države u rukovanju i gađanju vojničkem puškom”.³² Na zemaljskim nagradnim gađanjima, kao uzvanici, prisustvovali su izaslanici kralja, Ministarstva vojske i mornarice, MFVN, Narodne odbrane, ugledna vojna i civilna lica kao i predstavnici patriotskih i nacionalnih društava i organizacija.

Do 1926. godine radilo je samo oko 100 streljačkih družina, a od toga broja intenzivno samo oko 10 družina (uglavnom na teritoriji bivših Kraljevina Srbije i Crne Gore). Od navedenog broja, 89 družina obrazovano je u Kraljevini Srbiji u granicama od pre 1912. godine, dok je u ostalim krajevima Kraljevine SHS osnovano samo 6 streljačkih družina. U vojnim krugovima bilo je rašireno mišljenje da su za „ovakovo stanje krivi poratni mentalitet omladine, trka za uživanjem a donekle i to što je ovaj sport podsećao na minuli rat i zato izazivao sećanja na sve grozote i opasnosti u njemu”. Međutim, glavni uzrok ovakvog stanja ležao je u činjenici što Ministarstvo vojske i mornarice nije bilo u mogućnosti da Savezu pruži obilniju materijalnu pomoć i da družinama obezbedi potrebno oružje i municiju u smislu Zakona o streljačkim družinama. Ceneći važnost streljačkih družina, a znajući koliko su pažnje ovom pitanju poklanjale druge evropske države, Ministarstvo vojske i mornarice, raspisom od 16. IV 1926. godine, naredilo je da: „komandanti svim sredstvima pomognu osnivanje streljačkih družina

³⁰ Raspis ministra vojske i mornarice br. 21255 od 16. VI 1926.

³¹ AJ, 71-3-8.

³² AJ, 71-108-164.

i njihov rad; da inicijativu kod osnivanja streljačkih družina uzmu u svoje ruke oficiri i vojska; da se nastoje za veštinu gađanja zainteresovati što širi slojevi naroda a naročito omladina". U naredbi je predloženo da se u Zakon o ustrojstvu vojske i mornarice unese odredba o skraćenju kadrovskog roka redovnim i višegodišnjim članovima streljačkih družina. Uprava streljačkog saveza, inicirana predstavkama družina, izdejstvovala je da se u Zakon o ustrojstvu vojske i mornarice, ubaci odredba o odlikovanju članova streljačkih družina koji su postigli izuzetne rezultate u nastavi gađanja puškom, karabinom i puškomitrailjezom.³³ Zbog poboljšanog položaja i nadzora nad streljačkim sportom od strane kralja i određenih resora vrhovne državne uprave, broj strelaca je iz godine u godinu rastao da bi 1936. godine Streljački savez imao 1600 družina sa oko 80000 članova.³⁴ Na taj način streljački sport, od ranije omiljen kod srpskog dela naroda, proširio se i u ostale delove Kraljevine i postao jedna od najbrojnijih organizacija fizičke kulture (posle SKJ i fudbala).

Streljački savez Kraljevine Jugoslavije ostvarivao je uski kontakt sa SKJ. Sokolska društva imala su sa njim bliske kontakte na svim vojnim javnim manifestacijama dok je vojska, pod vođstvom sokolskih prednjaka, nastupala na sokolskim priredbama. Sokolska društva su u svom sastavu imala streljačke odseke koji su aktivnost usmerili na selo. Tako npr. u streljačkom odseku sokolskog društva u selu Berkasovo održano je više teorijskih početničkih tečajeva u rukovanju vojničkom puškom kao i više praktičnih gađanja vojničkom puškom.³⁵

U cilju daljeg omasovljenja streljačkog sporta, predviđena je zakonska olakšica oslobođenja od plaćanja takse u predlogu Zakona o streljačkim družinama iz 1934. godine. Po ovom zakonskom predlogu teritorija streljačkog okruga morala je da se poklapa sa teritorijom odgovarajućeg vojnog okruga.³⁶

Nad streljačkim sportom je vršen dvojni nadzor pošto je MFVN sporazumno upravljalo Ministarstvom vojske i mornarice, a uz saradnju nadležnih ministara za njihovu školsku omladinu. MFVN je vršilo nadzor nad radom Streljačkog saveza a u pogledu rukovanja, održavanja oružja kao i pravilne upotrebe i utroška municije nadzor je vršilo Ministarstvo vojske i mornarice. Zbog čisto vojne prirode streljačkog sporta, u nadležnost Ministarstva vojske je spadao i nadzor nad obezbeđenjem novčano-materijalnih sredstava (snabdevanje streljačkih družina vojnim, nastavnim materijalom; odobravanje korišćenja vojnih strelišta streljačkim družinama; izdvajanje sredstava za nagradni fond itd.).³⁷

³³ AJ, 71-1-2, „Vojska i streljački sport“ (referat)

³⁴ „Streljački glasnik“, br. 7, 20. X 1936.

³⁵ AJ, 74-428-630, Sokolsko društvo sela Berkasovo Upravi dvora.

³⁶ AJ, 71-1-1, Predlog Zakona o streljačkim družinama.

³⁷ AJ, 71-1-1, Projekt zakonske odredbe o nadležnosti MFVN i MVIM za slučaj dvojnog nadzora.

Rad Jugoslovenskog zimsko-sportskog saveza, sa sedištem u Ljubljani, sastojaо se u širenju zimskih sportova u cilju telesnog pripremanja naroda za odbranu zemlje u planinskim pograničnim krajevima. JZSS je usko sarađivao na tom polju sa sokolima. Od 1924. godine JZSS je, zajedno sa Ministarstvom vojske i mornarice, insistirao na uvođenju skijanja u vojsku, pa je do 1931. organizovao preko 20 skijaških tečajeva. Obućen je i određen broj nastavnika-oficira, pa je vojska mogla sama da se dalje obučava u smučarstvu.³⁸

Državna uprava je bila upoznata sa činjenicom da je baš smučarski sport, po opšte telesno vaspitanje, a naročito za predvojničku obuku, bio jedan od najvažnijih. Zbog toga je smučarskom sportu posvetila posebnu pažnju time što je novčano pomagala JZSS i srodne organizacije a u svojoj režiji priređivala tečajeve za učitelje i instruktore zimskih sportova. Međutim, opšte finansijske prilike, zbog ekonomске krize nisu dozvoljavale potpuno pomaganje smučarskog kao i ostalih sportova u razmerima kako su to zahtevale potrebe. Dešavalo se da je ministar finansija odbijao da isplati određenu budžetsku sumu kao pomoć JZSS.³⁹

Dakle, glavni cilj podržavljenog telesnog vežbanja i sporta trebalo je biti pripremanje za potpunu odbranu zemlje. Zbog toga su negovani masovno telesno vežbanje i sportovi, a nisu se podupirali rekorderi i vrhunski sportisti. Sam rekord je mnogo doprineo tome da se država umešala u sportski rad i nastojala da „konačno” kanališe te nove snage prema opštim potrebama i ciljevima a ne da bespomoćno gleda kako se najbolje snage troše u postavljanju rekorda do kojih prosečni ljudi nisu mogli stići”. Država je nastojala da eliminiše „ludilo za rekordima” jer nije imala koristi od nekoliko rekordera i pasivne mase.⁴⁰ Glavni cilj utakmice nije više bio pobediti protivnika već je utakmicom i vežbanjem trebalo, na svim područjima fizičke kulture, pokazati koliko je sposoban pojedinac svojim sportskim dejstvovanjem služiti, odnosno, koristiti državi. Sportisti su nastupali pod parolom: „Ne takmiči se više samo zbog sebe, nego za celinu, za državu”.⁴¹

Zbog potrebe organizovanja kolektivnog masovnog sporta, u nekim evropskim zemljama priređivalo se masovno takmičenje za sportski znak, koje je, u stvari, predstavljalo test fizičkih sposobnosti. Osnovna lozinka takmičenja bila je: „Budi spreman za rad i odbranu domovine”. Kod samog takmičenja pojedinac je morao da pokaže zrelost i svestranstvo u lakoј atletici, plivanju, strelačkom sportu, mačevanju, jahanju, smučanju i drugim sportovima, a u SSSR čak i u bor-

³⁸ AJ, 74-133-193, JZSS Maršalatu dvora.

³⁹ AJ, 71-5-17, MFVN Vrhovnoj inspekciji vojne sile.

⁴⁰ AJ, 71-3-7, Marino Bona Bunić o fizičkom vaspitanju (referat)

⁴¹ AJ, 71-3-7, Branko Polić, „Sportski znak ili kako usmeriti sport da bude opšte dobro”.

bì nožem i u rukovanju gas-maskom. Svaka od ovih grupa sportova morala je da obuhvati vežbe brzine, snage i izdržljivosti.⁴²

Sportski znak dobivalo je lice koje je ostvarivalo barem minimalne rezultate. Sistem takmičenja za sportski znak smatrao je za štetno sve maksimalne napore, ali je zato propisivao minimum koji je morao postići svaki prosečno telesno razvijen kandidat. Po postignuću propisanih minimalnih rezultata takmičar je dobivao značku koja je predstavljala dokaz da je vlasnik fizički spreman i da je sposoban da služi državi.

Zbog jačanja masovnosti, u evropskim zemljama takmičenje za sportski znak se naročito propagiralo među školskom omladinom, u vojsci i među radnicima. U Poljskoj i SSSR je zakonskim putem sankcionisano takmičenje za sportski znak. Pod parolom „spreman za napore i odbranu“, u SSSR-u je takmičenje za sportski znak bilo namenjeno Crvenoj armiji, pa je kod njih ispit fizičke zrelosti obuhvatao poznavanje vojnih sredstava i rukovanje sa njima (gađanje, bacanje granata, poznavanje zemljišta, naoružanje, trčanje, savladavanje prepona, prelaženje preko terena zatrovanog gasovima, prva pomoć itd.).⁴³

U Kraljevini Jugoslaviji MFVN je radilo na donošenju Uredbe o sportskom odlikovanju. Nacrt Uredbe je predviđao uslove pod kojima se dobijalo sportsko odlikovanje. Tu se nije radilo o rekordnim rezultatima, već o više propisanih standardnih rezultata. Propisane rezultate trebalo je izvršiti pred komisijom stručnih sudija koji su o postignutim rezultatima izdavali Knjigu uspeha overenu od strane MFVN. Učesnici borbe za sportsko odlikovanje delili su se u dve kategorije — omladinci (14—18) i odrasli (iznad 18 godina).⁴⁴

Vatrogastvu je namenjena glavna uloga kod provođenja sistema pasivne odbrane i to zaštite zemlje od napada iz vazduha. Nemačka je, u tom pogledu, bila najjača jer je stvorila organizaciju sa oko 30000000 vatrogasaca (1933. godine). Nemačko vatrogastvo je, pod vidom dobrovoljnih vatrogasnih udruženja, predstavljalo potpuno organizovane trupe za odbranu iz vazduha od zapaljivih i razornih bombi, hemijskih sredstava i dr. Obrazovan je savez za vazdušnu zaštitu („Lufthanza“) koji je održavao tečajeve preko vatrogasnih organizacija (o upotrebi i rukovanju gas-maskama i sličnim priborom) na čijem čelu su stajali stručnjaci inženjeri — vatrogasci. Oni su provodili nastavu na temu o organizovanju odbrane od napada iz vazduha kroz osnovne i srednje škole, kao i kroz sve nacionalne, humane, sportske i ostale organizacije.⁴⁵

Vatrogasni savez Kraljevine Jugoslavije sporo je pristupao sistemsatskom organizovanju vatrogasnih družina za odbranu od vazdušnih napada i uopšte nije pristupao uvođenju potrebnih mera za tu odbranu. Ovo se odnosilo pre svega na snabdevanje vatrogasnih odreda zaštит-

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ AJ, 71-3-7, Referat o nacrtu Uredbe o sportskom odlikovanju.

⁴⁵ Stenografske beleške Narodne skupštine, I, Beograd 1933, 376-9.

nim sredstvima protiv hemijskih otrova, na opremanje četa specijalnim aparatima za gašenje požara, nastalih od zapaljivih bombi, i na pojačanje odreda rezervnim ljudstvom u slučaju napada iz vazduha.⁴⁶

Evidencija svih činioца pasivne odbrane vršila se kod banskih uprava. Banske vlasti su odgovarale vojnim vlastima za sve vrste pripremljenih radova oko organizovanja pasivne odbrane na svom području. MFVN izdalo je više naređenja o potrebi saradnje vatrogasnih organizacija sa vojnim i upravnim vlastima kod pripreme i izvođenja vežbe za odbranu od napada iz vazduha i civilne zaštite, u duhu odredbi Zakaona o organizaciji vatrogastva.⁴⁷

Pitanje organizacije vatrogastva u Savskoj i Dravskoj banovini postavilo se kao vrlo delikatno. Organizovanje profesionalnih vatrogasnih organizacija, dakle, onih koje su pod nadleštвом MFVN, vršilo se vrlo sporo uz jak politički otpor pristalica HSS i SLS. Osim jedne zvanične profesionalne čete u Zagrebu, sve ostale čete Savske banovine zadржale su status dobrovoljnosti i autonomnosti. Zbog toga su bile vrlo osetljive na sve ingerencije upravnih vlasti na njihov rad. MFVN i Ministarstvo vojske i mornarice nisu bili zadovoljni ovakvim razvojem vatrogastva u krajevima gde je ono u razdoblju do 1929. godine bilo najrazvijenije i zato su nastojali da se ovakvo stanje izmeni u pravcu profesionalizacije i institucionalizacije dobrovoljnih vatrogasnih društava.⁴⁸

Vazduhoplovni sport izbio je u prvi plan kod nekih evropskih zemalja posle prvog svetskog rata. Pomoću jedriličarstva, Nemačka je svom vazduhoplovstvu dala osnovu i stvorila neiscrpan izvor prvoklasnog letećeg kadra. Potrebno je istaći da tu razoružanu zemlju ništa nije činilo toliko opasnom i strašnom za suparničke države koliko njen vazduhoplovni potencijal: vazduhoplovna industrija, vazdušni saobraćaj, sportska avijacija i najzad, što je najvažnije, njenо vrlo razvijeno jedriličarstvo.

Nemačka je, posle iskustava iz prvog svetskog rata, procenila važnost jedriličarstva i odredila da ono ne treba da služi samo sportu. Nemci su ga tretirali kao nastavno sredstvo pomoću kojeg će Nemačka stvoriti veliki broj pilota motornog aviona kršeći odredbe Versajske mirovne konferencije. Početkom tridesetih godina Nemačka je imala desetine hiljada diplomiranih jedriličara koji su diplomiranjem ispunili glavni uslov za stupanje u pilotsku školu.⁴⁹

Pošto je Nemačka napustila Konferenciju za razoružanje u Ženevi, izašla iz Društva naroda i proklamovala uvođenje vojne avijacije 1935. godine, u nekim evropskim zemljama, iz predostrožnosti, hitno su votirani vanredni krediti za povećanje vazduhoplovnih snaga. Pod uti-

⁴⁶ AJ, 71-5-16, „Stanje priprema u pojedinim službama“ (referat)

⁴⁷ AJ, 71-5-16, Referat za vazdušnu odbranu kod Kraljevske banske uprave Savske banovine.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ AJ, 74-108-163, Aero klub „Naša krila“ ministru Dvora, 22. III 1935.

cajem evropskih zbivanja, u Kraljevini Jugoslaviji jedriličarstvo se kao organizovani sport uvodi se 1932. godine.⁵⁰

Tridesetih godina mnoge evropske zemlje zakonodavnim putem uvođe obavezno telesno vaspitanje zbog povećanja brojnosti vojno ospobljenog stanovništva i uštete vojnog budžeta. Išlo se sa pretpostavkom: ako obaveznik savlada osnovne elemente obaveznog telesnog vaspitanja, otpaše ova obuka regruta za vreme služenja kadrovskog roka, skratiće se služenje kadrovskog roka za više meseci što bi omogućilo određenu uštetu vojnog budžeta.⁵¹

Potrebu sprovođenja telesnog vaspitanja, kao predvojničke obuke, zbog spoljno-političkih prilika ocenili su merodavni u Kraljevini Jugoslaviji kao prioritetu. Uvođenjem Obaveznog telesnog vaspitanja država je imala ambiciozne planove u pogledu obuhvatanja kompletne omladine vojnom obukom. Pre svega, OTV je trebalo da obuhvati najmnogobrojniji deo stanovništva — seljaštvo, koji država, prethodnim merama na polju telesnog vaspitanja, nije uspela da uključi. U oko 90% slučajeva obaveznike OTV sačinjavala je seoska omladina.⁵²

Veći deo nastave u prazničkim tečajevima, kao delu OTV, obuhvatao je vojnu nastavu (poznavanje oružja, opis puške i pribora, nastava gađanja, igre u polju, orientacija, poznavanje zemljišta, logorovanje, strojeve vežbe i dr.).

Od 1935. godine, kada su počeli pojedini odseci da sprovode nastavu po Zakonu o OTV, kroz prazničke tečajeve prolazili su mlađići — obveznici koji su sa prazničkih tečajeva u kontinuitetu odlazili na odsluženje redovnog vojnog roka. Ovi polaznici u kadru su se pokazali kao vrlo disciplinovani i lako su podnosili teret regrutske obuke.⁵³

Izvršenje Zakona o OTV nametalo je potrebu da se MFVN dodeli na rad jedan viši oficir koji bi bio neposredna veza između MFVN i Ministarstva vojske i mornarice, a doprinosilo bi da se Zakon o OTV što efikasnije sproveđe s obzirom na specijalno telesno vaspitanje (predvoj-

⁵⁰ „Počeci jednog sporta čije širenje ima najveći značaj za dobro naciјe”, „Politika”, 31. VI 1933.

⁵¹ AJ, 71-3-7, Obrazloženje Zakona o OTV; Državni faktori su izračunali plan finansijskog efekta koji bi nastao u budžetu uspelnim provođenjem Obaveznog telesnog vaspitanja. Računali su da će se uštete osetiti jer će obveznici OTV dva meseca kasnije stupiti u vojni kadar: „Vojnik staje dnevno 11,30 dinara a klasa regruta je oko 120.000. ljudi. Za 60 dana docnjeg stupanja u kadar u vojnem budžetu biće ušteta za oko 81.360.000 dinara. Ako bi se služenje u vojsci svelo na 9 meseci, onda bi uštete bile za 5% veća. (Sten. beleške Narodne skupštine, knj. V, redovni sastanak od 20. marta 1933, Beograd 1933., XLV.

⁵² Isto.

⁵³ AJ, 71-3-7, Obveznik OTV iz Skoplja priča drugovima o kadrovskom roku: „Mnogo sam naučio na tečajevima Obaveznog telesnog vaspitanja, a za to mogu zahvaliti urednom pohađanju nastave i svojim nastavnicima. U vojski sam znao sve. Dok su moji drugovi za vreme odmora morali da uče opis puške i puščanog pribora, ja sam to u prste sve znao, a i praktično izvodio.

nička obuka). Pored toga pri banskih upravama za poslove stručnog referenta OTV postavljeni su niži oficiri.⁵⁴

Obavezno telesno vaspitanje je bilo pod neposrednim nadzorom banskih vlasti i lokalnih upravnih vlasti na terenu. Odseci za fizičko vaspitanje gradskih i sreskih poglavarstava organizovali su školska gađanja sa svim obaveznicima starijih odeljenja, koja su vršena u vidu marša, odnosno višednevnih manevara. U tom pogledu posebnu aktivnost su pokazali odseci za fizičko vaspitanje gradskih poglavarstava Beograda, Novog Sada, Skoplja. Školska omladina je nastavu OTV provodila pod nadzorom školskih nadzorništava, školskih vlasti i po drugačijem nastavnom planu od vanškolske omladine koja je vežbala u prazničkim tečajevima i pod nadzorom upravnih vlasti.⁵⁵ Po planu i programu nastave, u prazničkim tečajevima vanškolska omladina je trebalo da se rejonira, odnosno teritorijalno organizuje prema mestu stanovanja. Prema tom kriterijumu obaveznici su se svrstavali u nastavne grupe po godinama starosti prolazeći opštetelesnu i predvojničku nastavu.

Sa obaveznicima OTV izvršena je specijalna nastava po udžbeniku za specijalnu nastavu OTV u obimu koji je predviđen nastavnim planom i programom. Ova nastava uspešno se provodila samo sa omladinom u prazničkim tečajevima u obimu koji je propisan nastavnim planom. Poseban problem je predstavljalo izvođenje nastave gađanja i rukovanja oružjem zbog toga što opštinama i gradskim poglavarstvima nisu uredno dodeljivane vojničke puške. Zbog nedostatka vojnih pušaka, obuka se često izvodila drvenim puškama. MFVN je insistiralo kod Ministarstva vojske i mornarice da se organizacijama OTV dodele vojničke puške starijeg modela, koje bi služile za obuku omladine u nastavi gađanja i rukovanja oružjem. Ovaj problem je bio posebno akutan u vreme izbijanja drugog svetskog rata, jer je redovni i rezervni kadar u pogledu naoružanja imao prednost.⁵⁶

⁵⁴ AJ, 71-5-17, Ministar fizičkog vaspitanja naroda — ministru vojske i mornarice, 29. V 1936.

⁵⁵ AJ, 71-5-16, Ministar fizičkog vaspitanja naroda Vojnom delegatu pri MFVN.

⁵⁶ Isto.

Nikola ŽUTIĆ

SUMMARY

THE MILITARIZATION OF BODILY CULTURE IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1929—1935

The state intervention in the field of bodily culture (1929—1934) was brought upon in order to use this field for the propaganda of Yugoslav nationalism, but also because of the military training of citizens in the organizations of bodily culture. The limitations of the Versailles conference and the Disarmament conference in 1932, concerning the number of soldiers and the diminishment of armaments, imposed a need for organizing half-military formations in most of the European countries. The „Soko” (Falcon) of the Kingdom of Yugoslavia, a liberal Yugoslav institution, was the main training ground of youth military exercise before the regular service. The „Soko” work in the field of bodily education, consisted of bodily exercise and sport, and sports including elements of military training exercise were especially worked upon (marching exercises, marksmanship, skiing, horsemanship). Sport in the Kingdom of Yugoslavia, organizationally linked with the state Federation of sport organizations, due to its popularity among young people, gained an important role in the youth military education. The Yugoslav fire-department, state owned in 1933, exercised passive defence preparations, i. e. the system of the protection of the country from air-raids. In the year of 1934, the organization of Obligatory bodily exercise was founded, and it was supposed to include in its military system of exercise all categories of young people, especially those from the villages, whom the state did not manage more numerously to include, by its previous intervention, in the „Soko” organization.

JADRANKA JOVANOVIC

Naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

JUGOSLAVIJA — STVARANJE I SPROVOĐENJE KONCEPCIJE KOLEKTIVNE BEZBEDNOSTI U DRUŠTVU NARODA

Originalan naučni rad.

341.231.14

Kraljevina SHS (od 1929. Kraljevina Jugoslavija) postala je član — osnivač Društva naroda deponovanjem ratifikacije Pakta Društva naroda 10. II 1920. godine, mesec dana po stupanju na snagu ovog osnivačkog dokumenta prve međunarodne organizacije sa aspiracijom univerzalnosti.¹ Ratifikacija je izvršena u vidu Ukaza koga je doneo kralj Aleksandar pošto Skupština nije radila usled opstrukcije oponicije. Ovaj Ukaz, nazvan Privremenim zakonom, odnosio se na Ugovor o miru sa Nemačkom i Pakt Društva naroda i ozakonjen je kasnije.²

Jugoslovenska država bila je preko svog delegata, kao jednog od petorice predstavnika malih zemalja koji su, zajedno sa delegacijama velikih sila pripremljali od 2. do 13. II i 22. III do 28. IV 1919. u Hotelu Crillon (Krijon) Nacrt Pakta Društva naroda, uključena neposredno u stvaranje prvog sistema kolektivne bezbednosti.

Mada je država Srba, Hrvata i Slovenaca stvorena 1. XII 1918., akt ujedinjenja jugoslovenskih naroda nije odmah priznat, pa je delegacija Kraljevine SHS smatrana od strane savezničkih sila, delegacijom Srbije. Predstavnik Kraljevine SHS u Krijonskoj komisiji dr Milenko Vesnić, bivši srpski poslanik u Parizu, titulisan je kao specijalni poslanik i opunomoćeni ministar njegovog veličanstva Kralja Petra I, kralja Srbije.³

¹ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca priznata je u toku pregovora o miru sa Nemačkom, pa je Versajski ugovor potpisana od strane Pašića, Trumbića i Vesnića kao delegata Kraljevine SHS. Videti kod R. Levitch „Le rôle de l'Etat Serbe-Croate-Slovène dans l'élaboration du Pacte de la S. de N.”, Annuaire de l'Association Yougoslave de Droit Internationale, III vol, Belgrade, Paris, Les éditions internationales, p. 55.

² Milan Šahović: *Kolektivna bezbednost u Društvu naroda i stav Jugoslavije*, „Zbornik radova”, I, Sekcija za međunarodno pravo IMPP, Beograd 1954, str. 187.

³ Dr Georges Popovitch: *Yougoslavie et Société des Nations*, Annuaire de l'Association Yougoslave de Droit Internationale, III volume Paris-Belgrade, Les éditions internationales, 1937.

Ovakav položaj jugoslovenskog delegata odražavao je neraščišćene stavove u pogledu stvaranja Jugoslavije, u prvom redu kod Francuske i Velike Britanije. Ove dve sile su imale posebne interese na Balkanu i oslanjale se na različite političke snage. Zajedničko im je bilo jedino nastojanje da Jugoslaviji odrede ulogu brane od uticaja boljševizma na Balkanu. Međutim, novostvorena jugoslovenska država je neposredno po okončanju svetskog rata bila i sama izvor revolucionarnog vrenja. Stoga su se Velika Britanija i Francuska potražile oslonac kod Italije i odlagale priznanje Jugoslavije ne želeći da prejudiciraju mogućnosti Italije da po tajnom Londonskom ugovoru dobije izvesne teritorije. One su priznale Jugoslaviju tek posle SAD i nekih manjih država, posredno 1. maja 1919, a formalno i izričito prvih dana juna 1919.⁴ Ovo odlaganje je višestruko škodilo Jugoslaviji, naročito po pitanju utvrđivanja i priznavanja granica na Mirovnoj konferenciji u Parizu.

Doprinos jugoslovenske države razradi Pakta Društva naroda

Učešće jugoslovenskog delegata, u trenutku kada je koncept kolektivne bezbednosti dobijao svoje prve institucionalne okvire, imalo je značaja po posebnom, reklo bi se čak, originalnom pogledu na pravna i politička rešenja sistema Društva naroda. Rad Krijonske komisije nazvane po mestu zasedanja, bio je opterećen različitošću koncepata i interesa sila — pobednica, kao i situacijom u svetu koja je otežavala stvaranje novog međunarodnog organizma — izbijanjem sovjetske oktobarske revolucije i njenim širenjem u pojedinim evropskim državama.

Između triju sila sa najvećim uticajem po završetku I svetskog rata — SAD, Velike Britanije i Francuske, postojala su krupna neslaganja po pitanju pristupa koja su ih u Versaju u krajnjoj meri podelila: američko-britanski predlog (Velika Britanija i SAD spojile su svoje na crte) težio je stvaranju organizacije sa opštepolitičkim karakterom, dok je francuska verzija insistirala na efikasnom pravnom mehanizmu sa sankcijama. Ovoj poslednjoj koncepciji bila su bliska razmišljanja o pre rastanju Društva naroda u naddržavnu organizaciju s obzirom da je uključivala postojanje međunarodne armije pod rukovodstvom svetskog vojnog štaba i opštu kontrolu naoružanja. Dakle, dok su se Velika Britanija i SAD zaustavljale na stvaranju jednog opštег garantnog sistema u kome obaveze pojedinih država ne bi bile razrađene, Francuska je tražila konkretnе i precizne garancije.⁵ Američko-engleski projekat bio je neodređen i fleksibilan i oslanjao se na svetsko javno mnjenje kao na svemoćnog regulatora međunarodnih odnosa; francusko viđenje Društva

⁴ B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisci sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919-1920*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1960, str. 7. Uvoda.

⁵ Milan Šahović: *Kolektivna bezbednost u Društvu naroda i stav Jugoslavije*, n. d., str. 189-190.

naroda imalo je u vidu organizaciju sposobnu da u budućnosti zaustavi agresiju i upotrebu sile u ratne svrhe. Kao što je poznato, preovladale su američko-britanske koncepcije koje su samo dopunjavane francuskim predlozima.⁶

Jugoslovenski stavovi u ovom sklopu, s obzirom na karakter društveno-političkog uređenja, odražavale su interes jedne male i nerazvijene evropske države sa kapitalističkim uređenjem i brojnim nerešenim problemima, pre svega nacionalne i socijalne vrste. Na opredeljenja Jugoslavije je uticala i činjenica da je ova država izašla iz I svetskog rata kao pobednik, ali sa odlučujućim osloncem na jednu od savezničkih sila — Francusku čija joj je podrška bila potrebna na svakom planu počev od samog čina formiranja. Prvenstveno vođenje računa o nacionalno-državnim razlozima dolazilo je u prvi plan, međutim, to nije značilo da u odnosu prema Društvu naroda nije postojala i politika koja je, vodeći računa o interesima zemlje, uzimala u obzir i opšte vrednosti. Ovo je pre svega važilo za istupanja jugoslovenskog delegata u Krionskoj komisiji, gde je Milenko Vesnić na uspešan način potezao „brigu za dobrobit“ međunarodne zajednice sa interesima i mišljenjima jedne male zemlje, i to zemlje koja je prva ponela teret I svetskog rata.

Predstavnik novoosnovane jugoslovenske države nije priložio u njeno ime nijedan projekat, kao što su to uradili delegati nekih drugih malih država. Međutim, njegove intervencije pružile su dovoljno elemenata da bi se moglo govoriti o izgrađenom i celovitom viđenju uloge nove međunarodne organizacije kod jugoslovenske vlade i u javnosti.⁷

Negde na sredini između američko-britanske i francuske koncepcije, ali ne kao kompromisno shvatanje, jugoslovenska projekcija Društva naroda imala je svoju posebnost i originalnost koji su govorili u prilog činjenici da, uprkos notornoj vezanosti malih evropskih država za velike sile u Evropi toga doba, Kraljevina SHS je barem u prvim godinama svoje istorije slobodno formirala svoj stav prema ključnom pitanju spoljnopoličke orientacije zemlje — Nacrtu Pakta.⁸ Naravno, ne treba zaboraviti da su istupanja Jugoslavije u Krijonskoj komisiji bila u velikoj meri rezultat izuzetnih sposobnosti i ličnosti samog jugoslovenskog predstavnika Vesnića koje je pritom imao priličnu slobodu istupanja.

Vesnić se u ime Jugoslavije pri stvaranju nacrta Pakta zalagao za međunarodnu organizaciju koja bi počivala na neokrnjenim suverenim pravima država-članica, što je bilo logično očekivati kao stav jedne tek stvorene države čije se postojanje neprestano dovodi u pitanje. Zato se on protivio francuskoj inicijativi o osnivanju stalnih vojnih snaga i stalnog vojnog štaba Društva kao „nerealnoj ideji“ i bio je protiv obaveze

⁶ R. Levitch: *Le rôle de l'Etat Serbe-Croate-Slovène dans l'élaboration du Pacte de la Société des Nations*, n. d., str. 55.

⁷ Isto.

⁸ Vladimir Marjanović: *Jugoslavija u Društvu naroda 1919-1959*, mag. rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1979, str. 16.

podnošenja izveštaja o stanju naoružanja od strane članica Društva. Francuski amandman u ovom smislu ocenio je kao „unošenje ideje ne-poverenja među članove Društva uz pretpostavku da jedan od njih može narušiti Pakt, odnosno da je stroga kontrola neophodna“.⁹

Delegat tek stvorene jugoslovenske države podržavao je američko-britansku ideju o univerzalnoj organizaciji koja bi bila što otvorenija za prijem novih članova: u njegovim istupanjima bila su prisutna strahovanja male države, suočene sa potencijalnim ograničavanjem slobode delovanja na međunarodnom planu od strane velikih sila. Vesnić se nadao da bi sa otvaranjem Društva naroda i povećavanjem broja malih i srednjih država u njemu, moć velikih mogla da bude bitno ograničena.¹⁰ Pri tom, on je zagovarao prijem bivših neprijateljskih sila, što je naravno nailazilo na veliko nezadovoljstvo Francuske, sile na koju se Država SHS, tada pa sve do polovine tridesetih godina, oslanjala u svojoj spoljnoj politici, iznoseći shvatanje da bi trebalo razlikovati i odvojiti mirovne ugovore od nove međunarodne organizacije.¹¹ Pored toga, on se zalagao za što šire „otvaranje vrata“, pre svega u odnosu na ulazak neutralnih država u Društvo naroda, kao i za osamostaljivanje i olakšavanje prijema država pod mandatom u organizaciju. U tom smislu, predložio je amandman na čl. 22 Pakta u kome je bilo rečeno da „Mandatna komisija može, kad bude smatrana pravovremenim, da predloži da se nezavisnost bilo kog naroda može proglašavati i priznati s obzirom na njegov eventualni prijem u Društvo naroda“.¹² Ovaj prvi pokušaj uvođenja prava na samoopredeljenje u posrednoj formi u Ustav međunarodne organizacije bio je bezuspešan.

Međutim, kada se diskutovalo o pravu istupanja iz Pakta jugoslovenski delegat je opovrgao francusku tezu o zabrani povlačenja iz članstva, smatrajući da je za Društvo naroda neophodno da sačuva što više elastičnosti u tom pogledu: „Mnogo je bolje očuvati mogućnost povlačenja iz članstva nego reskirati da jedna velika sila raskine Pakt ... Društvo mora biti organizacija u kojoj će svaka država imati interesa da uđe zbog prednosti koje bi time stekla. Društvo naroda mora biti slobodno udruženje u koje će države ulaziti sa svim svojim pravima i sveštu o svojim obavezama. Ali, u njemu ne može biti stalne angažovanosti, i to je odmah bolje reći“.¹³

Ključan doprinos jugoslovenskog delegata odnosio se na rešenja koja su prihvaćena u pogledu sastava Saveta Društva naroda; naime, on je imao odlučujuću ulogu u nadvladavanju zajedničke koncepcije velikih sila po kojoj su u njemu imali da zasedaju samo njihovi predstavnici. Vesnić je pledirao za uključivanje u Savet i predstavnika još četiri male sile, koje bi, naravno, ostale u manjini, ali i ne bez posledica na

⁹ R. Levitch, n. d., str. 60.

¹⁰ V. Marjanović, n. d., str. 16.

¹¹ R. Levitch, n. d., p. 59.

¹² R. Levitch, n. d., p. 62.

¹³ Isto, str. 64.

principijelnom i na praktičnom planu. Zahvaljujući ovom predlogu, čl. 4. Pakta je amandiran u ovom smislu,¹⁴ u Savetu su se našli zajedno predstavnici velikih i malih država.

Pored toga, u raspravi o proceduri u Savetu, on je predložio prvi deo alineje 2. čl. 15. o ubrzanju rada Saveta u slučaju spora u smislu da stranke moraju da upute generalnom sekretaru svoje izjave „u najbržem mogućem roku”; ovaj predlog nije bio bez značaja u vremenu kada se pri takvom postupku po pravilu dosta otezalo.¹⁵ U diskusiji oko postupka amandiranja Pakta, on je predložio kao formulu: glasovi svih velikih sila iz Saveta sa 2/3 većinom u Skupštini. Ovo rešenje ušlo je kasnije i u Povelju OUN.

U pogledu suštinskih odredbi, vezanih za delatnost Saveta, Vesnić je podržao belgijski predlog po kome je u čl. 15, al. 7 bilo potrebno navesti da se države obavezuju da neće pribegavati ratu sa drugom stranom u sukobu ako se izveštaj Saveta prihvati i sa većinom glasova, čime bi se, u stvari ograničavao broj „dozvoljenih ratova” na osnovu Pakta. Međutim, ovaj predlog nije bio prihvacen.¹⁶

Posebno je interesantno što je jugoslovenski delegat, uporedo sa insistiranjem na poštovanju suverenih prava država, zastupao ideju o potpunoj zabrani prava na rat u Paktu Društva naroda. S obzirom da ovaj predlog nije bio usvojen, on se suprotstavio predlogu Japana da se u roku od 3 meseca „cooling-off” perioda (čl. 12 al. 1) države odreknu vršenja bilo kakvih vojnih priprema, jer bi takvo ponašanje išlo naruku agresoru.¹⁷ U istom smislu trebalo bi razumeti njegovo izbegavanje diskusije po čl. 8. Pakta u vezi planova o razoružanju, čije bi zaključenje u vidu konvencije ostavilo jugoslovensku državu bespomoćnom pred agresorskim zahtevima pojedinih država s kojima se graničila i s kojima je imala nerešene teritorijalne probleme.¹⁸ U oblasti očuvanja mira i bezbednosti, važnija Vesnićeva intervencija odnosila se i na čl. 11. o mirovnom rešavanju sporova u koji je predložio da se unese obaveza postupka prema Haškoj konvenciji o mirnom rešavanju sporova, ali bez uspeha.¹⁹

Konačno, po pitanju ocenjivanja saglasnosti teksta Pakta sa ostalim ugovorima on je zastupao mišljenje da treba da ga vrši Savet. Time se suprotstavio američko-britanskoj tezi po kojoj je za takvu ocenu bilo dovoljno javno mnenje kao „moralna obligacija”. On je izrazio sumnju u realne domete uticaja javnog mnenja, pogotovo u odnosima između velikih i malih, i nazvao ga „gibkim, nestalnim faktorom, podložnom propagandi”²⁰.

¹⁴ David Hunter Miller: *The Drafting of the Covenant*, vol. II, 1928, p. 460 cit. po M. Šahoviću, n. d., str. 190.

¹⁵ R. Levitch, n. d., str. 61.

¹⁶ Isto kao 1, po Šahoviću, str. 191.

¹⁷ D. H. Miller, n. d., po Šahoviću str. 192

¹⁸ V. Marjanović, n. d., str. 17.

¹⁹ Isto.

²⁰ R. Levitch, n. d., p. 57-62.

Kratak pregled jugoslovenskih predloga pokazuje da se radilo o realnom, dalekovidnom i konstruktivnom viđenju pravnih odredbi Pakta, koje je ostavilo vidljivih posledica na njegov konačni tekst.

Ovakav uvid već i u najkraćim crtama dovodi u pitanje dugovazeću koncepciju o nesamostalnoj spoljnoj politici jugoslovenske delegacije na pregovorima o miru i Vesniću kao eksponentu francuskih spoljnopolitičkih ideja.²¹ Tim više što, suprotno francuskim koncepcijama, odredbe Pakta Društva naroda nisu ocenjene kao dovoljna garantija za bezbednost, pa je njegov tekst kritički primljen u jugoslovenskim političkim krugovima. Prilikom njegovog razmatranja u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevine SHS, izvestilac Skupštinskog odbora naveo je činjenicu da velike sile imaju povlašćen položaj u Paktu koji im omogućava dominantan uticaj na jugoslovensko učešće u rešavanju problema očuvanja mira i bezbednosti u evropskom prostoru. Tom prilikom takođe je ocenjeno da je odbijanjem SAD da ratifikuju Pakt, Društvo naroda došlo u nepovoljan položaj, tim više što je rešavanje mnogobrojnih spornih pitanja međunarodnih odnosa samo odloženo.²²

Međutim, uprkos shvatanju realnih ograničenja koja su stajala na putu primeni Pakta, nova jugoslovenska država je pružala podršku radu Društva naroda: ona je redovno učestvovala na svim redovnim i vanrednim zasedanjima Skupštine, kao i njenih 6 komisija, od 15. XI 1920. kada je otvoreno prvo od njih. U početku, njena delegacija je bila malobrojna, da je od III zasedanja (1922) predvodio ministar inostranih poslova. Jedan od njih, ministar Ninčić izabran je na III zasedanju za predsednika Skupštine, dok su ostali članovi delegacija često bili predsednici ili potpredsednici III, IV i VI komiteta. Godine 1926, Ministarstvo inostranih poslova Države SHS otvorilo je stalno predstavništvo u Ženevi, što je svojevremeno uradilo veoma malo država.

Međutim, nesumnjivo je da kasnije učešće jugoslovenske države u radu same organizacije nije sledilo ova početna, toliko obećavajuća istupanja. U radu Društva, predstavnici države SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, rukovodili su se pretežno nacionalnim interesima, zabrinuti za nestabilan položaj svoje države na unutrašnjem planu i suočeni sa neskrivenim teritorijalnim pretenzijama na spoljnom planu, gde je Italija, kao prva država u kojoj je na vlast došao fašizam, predvodila politiku pritiska i pretenzija.

Iz ovih razloga je za potrebe kraće analize neophodno prokomentarisi i učešće Jugoslavije u Savetu Društva naroda, kao organu kolektivne bezbednosti, i njene stavove prema ugovorima, zaključenih između 1920. i 1939, u cilju jačanja tog koncepta.

²¹ B. Krizman, B. Hrabak, n. d., str. 14 (Uvod)

²² Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva SHS od 101-137 sastanka, Sveska, Zagreb 1921, str. 100-101, 207-209, 228, cit. po Šahoviću, p. cit. str. 193.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija težila je u toku celokupnog učešća u radu Društva naroda da postane član Saveta.²³ Godine 1922. ona je postavila kandidaturu, ali nije dobila većinu u Skupštini. Tek septembra 1929. godine izabrana je kao kandidat Male antante po principu geografske zastupljenosti i radila je u Savetu do septembra 1932. godine. Njeno učešće u Savetu u toku ovog mandata nije bilo posebno zapaženo: predstavnik Jugoslavije²⁴ bio je naznačen samo za izvestioca po socijalnim i humanitarnim pitanjima, kao i po pitanjima mandata (na predlog iz njegovog izveštaja, Irak je prestao da bude pod britanskim mandatom, dobio je nezavisnost i primljen je u Društvo naroda). Pri odlučivanju i glasanju većinom je sledila politiku svoje glavne zaštitnice Francuske, osim po pitanjima od važnosti za njene nacionalne interese. Insistiranje na odbrani svojih prava političkog međunarodnog ugleda bilo je posebno uočljivo pri raspravljanju o pojedinim međunarodnim krizama o kojima se raspravljalo u Savetu. S obzirom na samo tri godine učestvovanja u radu Saveta, njena istupanja bila su daleko više za čl. 4. al. 5. Pakta Društva naroda po kome je svaki zainteresovani član po nekom pitanju na dnevnom redu Saveta mogao da pošalje svog predstavnika da prisustvuje sednicama Saveta.²⁵ U Savetu, Jugoslavija je učestvovala u sledećim međunarodnim sporovima (hronološkim redom):

1. *Pitanje delimitacija i navodnih povreda granica albanske države od strane jugoslovenskih trupa*, na osnovu albanske žalbe koju je novembra 1921. zastupala Velika Britanija. Jugoslavija je dokazala svoje nemešanje spremnošću da učestvuje na Konferenciji ambasadora koja je nešto kasnije (1922) potvrdila albanske granice iz 1913. godine; pored toga, na jugoslovenski zahtev, stvorena je demarkaciona linija između njene i albanske teritorije;

2. *Pitanje likvidacije imovine austrijskih iseljenika*, na osnovu austrijske tužbe iz juna 1921. godine, zbog pretnji Kraljevine SHS da će likvidirati dobra ovih građana, ukoliko se njihovi dugovi ne plate jugoslovenskim krunama. Jugoslovenska država predložila je direktne diplomatske pregovore, što je na taj način i rešeno;

²³ Prva jugoslovenska država učestvovala je takođe u kontrolnim telima Društva naroda: Kontrolnom komitetu, garantu finansijske rekonstrukcije Mađarske, u Kontrolnoj komisiji za Versajske mirovne ugovore (čl. 213), Ugovore u Sen Žermenu (čl. 159), Trianonu (čl. 143), i Neiju (čl. 104).

Jugoslovenska država je prema jednoj rezoluciji Saveta Društva naroda (1924.) zadužena u ime Saveta za vršenje prava istrage i kontrole u Bugarskoj. Pored toga, u toku rada Društva, učestvovala je u Konsultativnoj komisiji za vojna pitanja, Pripremnoj komisiji za konferenciju o razoružanju, Komitetu za arbitražu i bezbednost, Specijalnoj komisiji za donošenje projekata Konvencije o privatnoj proizvodnji vojnog oružja, municije i ratnog materijala. (Videti — Popovitch, n. d., str. 16)

²⁴ Predstavnik u Savetu bio je po pravilu ministar inostranih poslova. Jugoslovenski ministar predsedavao je 59 sednicom od 12. do 15. V 1930. godine. G. Popovitch, n. d., str. 18-19.

²⁵ P. Reuter, Andre Gros, „Traités et documents diplomatiques”, str. 24.

3. *Pitanje manastira Svetog Nauma*, u stvari granični spor između Albanije i Kraljevine SHS oko ove teritorije, koja je Konferencija ambasadora dodelila Albaniji 1922. godine. Pošto je Kraljevina SHS zatražila reviziju ove odluke, Savet je uputio molbu Stalnom судu međunarodne pravde da uputi savetodavno mišljenje. Pošto je Sud potvrdio gornje rešenje, spor je rešen 28. VII 1925. na osnovu bilateralnog sporazuma, s tim što je jugoslovenska država ustupila albanskoj neke delove svoje teritorije za Sveti Naum.

4. *Granički spor između Kraljevine SHS i Mađarske*, na mađarski zahtev iz 1922. godine o prisajedinjavanju teritorije severno od Mure Mađarskoj. Ovo pitanje Savet takođe nije mogao da reši, pa je i o njemu odlučeno sporazumom izvan Društva naroda.

5. *Pitanje pronalaženja mitraljeza u transportu kod Saint Gotharda* (Sent Gotthard) namenjenih Mađarskoj kojoj je po odredbama Trilateralnog ugovora bio zabranjen uvoz oružja (čl. 18). Zbog toga su Jugoslavija, Rumunija i Čehoslovačka protestovale u Savetu; međutim, ovaj organ nije uspeo tačno da utvrdi mesto upućivanja ovog materijala.

6. *Pitanje bugarskih komita*. Juna 1922. rumunska vlada poslala je u Sofiju notu u ime država koje su se graničile sa Bugarskom, prebacujući joj odgovornost za upade komitskih četa sa bugarske teritorije. Bugarska je na to istupila u Savetu po čl. 11, tražeći zaštitu Društva naroda, pravdujući se činjenicom da je razoružana prema Nejskom ugovoru i ne može da se brani protiv pretnje miru kakvom je okarakterisala demarš susednih država. Jugoslavija, kao i ostale pogranične države u odnosu na Bugarsku, objasnile su da njihova nota nije imala agresivan karakter, i izrazile spremnost da reše problem bilateralnim pregovorima. Savet je napustio bavljenje ovim problemom, a marta 1923. godine sastala se u Nišu mešovita komisija u cilju dogovora; međutim, sve to nije zaustavilo upade komitskih četa.²⁶

Opšte obeležje ovih istupanja bila je činjenica da se u svim slučajevima, Jugoslavija našla u položaju branioca svojih prava, a nikada u položaju tužioca. Protiv nje, ili kao branioca ili optuženika, upotrebljeno je pozivanje na čl. 11, 12, 13. i 15 u postupku mirnog rešavanja sporova. Nijednom prilikom ona nije učestvovala u akcijama prema čl. 10 Pakta o intervenciji u slučaju agresije, niti u ekonomskim sankcijama prema čl. 16. Pakta. Pored toga, ona nije ni u jednoj prilici dala specijalnu izjavu u cilju obrazloženja glasanja ili neslaganja po jednoj odluci Saveta, na što je imala pravo po čl. 15, al. 5. Pakta društva naroda.

Pri sklapanju svih ugovora, koji su se ticali oblasti očuvanja mira i bezbednosti, postupala je prema čl. 18. Pakta o obavezama članova Društva naroda da registruju svoje međunarodne ugovore i sporazume u Sekretarijatu Društva naroda, i nije sklopila nijedan ugovor protivan

²⁶ Georges Popovitch, n. d., str. 28-29.

odredbama Pakta iz čl. 20. („obligations ou ententes inter se incompatibles avec ses termes“).²⁷

Kolektivna i nacionalna bezbednost: jugoslovenske dileme i odgovori

Jugoslovenska država, stvorena 1918., bila je ugovorna strana u mnogobrojnim međunarodnim ugovorima multinacionalnog karaktera koji su imali za cilj mirno uređenje sukoba između država. U poređenju sa ostalim državama, imala je prilično dobro (srednje) mesto na rang-listi ratifikacija Konvencija SDN, sa dvadeset takvih ratifikacija.²⁸ Među njima nije bio izvestan broj veoma važnih konvencija koje ona nije želela da potpiše i ratifikuje, i to pogotovo one koje su se odnosile na radikalna usavršavanja sistema kolektivne bezbednosti. Ovakav stav imala je uprkos nastojanjima Francuske, koja je po pravilu inicijator bila ovakvih akata, da je nagovori da im pristupi.

Razlozi za ovaku nepoverljivost prema razvoju sistema nalazili su se svakako u njenim unutrašnjopolitičkim i spoljnopolitičkim problemima zbog kojih je u Jugoslaviji preovladavala nesigurnost na međunarodnom planu. U Jugoslaviji je smatrano da ova usavršavanja nisu dovoljna da zaštite jednu tek nastalu državu, odnosno da je svojom dalekosežnošću stavljuju u veoma nepovoljan položaj u odnosu na velike sile, kao na primer, po pitanju razoružanja. Iz ovih razloga, ona je tražila bezbednost uzdajući se, pre svega, u sebe, i u povezivanje sa Francuskom koju je smatrala glavnim garantom svoje nezavisnosti i teritorijalnog integriteta. Ona je redovito odbacivala sve pozive koje je Skupština upućivala vladama da ne povećavaju vojne budžete, a njeni vojni rashodi su neprestano rasli, uporedo sa kreditima ove vrste.²⁹

U skladu sa karakterom prve jugoslovenske države, odnosno njenim društvenopolitičkim uređenjem i spoljnom politikom, spekulacije o ulozi vojske i uopšte o ulozi vojnog činioца u kontrolisanju nesređene situacije unutar države kao i niza neregulisanih pitanja na spoljnom planu, prevazilazile su podršku opštim interesima.

Iz ovih razloga Kraljevina SHS nije želela da prihvati nikakvu vitalnu reviziju Pakta po pitanju razoružanja,³⁰ dok je u odgovoru koga je vlada Kraljevine SHS dostavila Društvu naroda povodom Nacrta ugovora o međusobnoj pomoći istaknuto da njegov cilj mora biti opšte sma-

²⁷Paul Reuter, A. Gros *Traité et documents diplomatiques*, Paris, Presses Universitaires de France 1979, p. 28.

²⁸G. D. Popovitch *La Yougoslavie et les engagements internationaux conclus sous les auspices de la S. d. N.*, t. I, op. cit., p. 106-107.

²⁹Jugoslovenska država se pravdala izuzetno nepovoljnim ekonomskim uslovima kao i potrebom da modernizuje armiju. Videti kod M. Šahovića, op. cit., str. 201.

³⁰M. Šahović, n. d., p. 202.

njenje naoružanja, ali s tim da međusobna pomoć bude „apsolutna, bezuslovna, brza, efektivna i zasnovana na očuvanju *status quo*“.³¹

Osnovna primedba na tekst ovog nacrta odnosila se na nepostojanje definicije agresora u njemu, odnosno na nerešeno pitanje pružanja pomoći žrtvama agresije pa ga nije ni potpisala. U tom smislu, na V zasedanju Skupštine Društva naroda, jugoslovenski delegat u diskusiji o nacrtu Protokola o mirnom rešavanju sporova, predložio je amandman na osnovu kojeg bi u Protokol trebalo uneti da će država, osuđena kao agresor, automatski prestati da bude član Društva naroda, što nije prihvaćeno. Ovaj predlog dopunjjen je zatim sugestijom o utvrđivanju i osuđivanju unapred nekih akcija kao agresivnih, a pre svega pripremanje akcije ili stvaranja oružane armije na teritoriji jedne države u cilju povrede granica ili narušavanja unutrašnjeg poretku druge države.³² Uključivanje ovog, kao i predloga o obavezi napadača da nadoknadi štetu do krajnjih granica svojih ekonomskih i finansijskih mogućnosti³³ u članove 8. i 15. ženevskog protokola, predstavljalo je konkretni jugoslovenski doprinos izradi ovog dokumenta. Interesantna je bila jugoslovenska izjava da se „... trajni mir ne može ostvariti samo mehaničkim održavanjem postojećeg stanja nego i otklanjanjem zastarelih shvatanja o međunarodnim odnosima koja počivaju na preživelim državotvornim teorijama, što se najbolje može učiniti preko Društva naroda“.³⁴ Bio je to zahtev za demokratizacijom međunarodnih odnosa, iznesen u posrednom obliku.

Njen stav prema njemu bio je nesumnjivo pozitivan. To je očito iz ocene svrshodnosti zamene sistema kolektivne bezbednosti regionalnim ugovorima (tzv. sistem Lokarnskih sporazuma). Jugoslavija se opredelila protiv njih, smatrajući da sistem obezbeđenja koji pružaju zaostaje za mogućnostima spomenutog Protokola o mirnom rešavanju sporova. Njen predstavnik izjavio je u Skupštini da su opšti, generalni ugovori korisniji za stvaranje jednog opšteg sistema bezbednosti, te da bi u cilju stvaranja takvih trebalo izdvojiti određene principe iz posebnih ugovora koji bi imali opšte značenje. U njima bi se, po njegovom mišljenju, našli čvrsti temelji za jedan generalni sporazum na osnovu pouzdanog sistema bezbednosti u svetu. Ovi predlozi uneti su u rezoluciju Skupštine od 25. IX 1926. godine. Ali, njihovo uključivanje nije imalo većeg značaja jer su istovremeno ovom rezolucijom stavovi iz Lokarnskih ugovora proglašeni za uputstvo za spoljnu politiku svih država-članica Društva naroda.³⁵

Zbog ovakvog, reklo bi se, vrlo opreznog, mada pozitivnog stava prema kolektivnoj bezbednosti, pitanje razoružanja bilo je posebno osetljivo za prvu jugoslovensku državu. Ona je smatrala da se u tadašnjoj

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Predloženo pod utiskom upada komitskih četa iz Bugarske.

³⁴ V. Marjanović, n. d., str. 36.

³⁵ Dr M. Ninčić: *Spoljna politika Kraljevine SHS 1925-1926*, n. d., str. 49-53 i Šahović, n. d., str. 213.

situaciji nedovoljnih kolektivnih garancija, pitanje razoružanja mora sagledavati u sklopu geografske, ekonomske, finansijske i demografske strukture svake zemlje. Time je podržan francuski stav da se naoružanje ne može smanjiti ukoliko se prethodno ne garantuje bezbednost svim državama.³⁶

U Pripremnoj komisiji, kao i na Konferenciji o razoružanju u Ženevi 1926. godine, ona se izjasnila za konkretno smanjenje naoružanja putem kresanja budžeta i za potrebu povezivanja kontrole sa proizvodnjom oružja.³⁷ Pored toga, tražila je podelu naoružanja na defanzivno i ofanzivno, založila se za moralno razoružanje, zabranu vojnog i internacionalizaciju civilnog vazduhoplovstva, kao i za osnivanje međunarodne vazdušne policije. Najvažniji su bili njeni predlozi u Pripremnoj komisiji 1926. kada je zahtevala da se razgovori o svim pitanjima od važnosti iz ove oblasti, ograničeni po pravilu na predstavnike velikih sila, otvore za učešće svim zainteresovanim zemljama, i 1929. godine, kada je predložila organizovanje sistema uzajamne pomoći³⁸ i sankcija prema državi koja bi narušila odredbe Pakta o ovoj oblasti.³⁹

Kraljevina SHS potpisala je, ipak, Briand—Kellogov pakt ocenjujući ga kao „važnu etapu u delu stvaranja jednog trajnog mira, mada ne sadrži nikakve sankcije koje bi na zadovoljavajući način garantovale mir“.⁴⁰ Istakla je, istovremeno, rezerve da obaveze iz ovog ugovora ne mogu da je liše prava na odbranu niti da budu suprotne ugovorima koje je već bila zaključila.⁴¹ Uzdržanost prema ovom aktu bila je primetna i u istupanjima delegata Kraljevine SHS na IX zasedanju skupštine. Prema ovim ocenama, sistem mirnog rešavanja sporova bio je neefikasno sproveden, pošto nije predviđao sistem kontrole i sankcija uz obavezu države da u slučaju agresije prihvati odluku Saveta.⁴² (U tom smislu, Jugoslavija je kasnije, godine 1936, kada se razgovaralo o dopunama Pakta, uputila predloge o poboljšanju odredbi o obaveznim sankcijama u cilju pretvaranja Društva u organizaciju sa prinudnim aparatom i za usavršavanje odredbi o mirnim promenama (čl. 19).⁴³ Kao alternativa sa jugoslovenske strane ponuđeno je stvaranje sistema arbitraže koji bi garantovao sprovođenje arbitražnih odluka, što je bilo prilično neočekivano od države koja je prihvatile veoma mali broj dvostranih ugovora o arbitraži, a nije ni potpisala Generalni akt o arbitraži iz 1928. godine.⁴⁴

³⁶ V. Marjanović, n. d., str. 127-130.

³⁷ Isto, str. 103-104.

³⁸ M. Šahović, n. d., str. 212-213 i 225-226.

³⁹ Popovitch, n. d., str. 21.

⁴⁰ Isto, str. 15.

⁴¹ Politika, 31. 8. 1928. cit. po Šahoviću, str. 214-215.

⁴² Šahović, n. d., str. 213-214.

⁴³ S. Engel: *League Reform — An Analysis of Official Proposals and Discussions, 1936-1939*, Geneva studies, vol XI, n. 3-/, august 1940, chapter 29, and „Report of the Special Committee to set up to study the Application of the Principles of the Covenant, Political committee, 1938, VII, I.

⁴⁴ M. Šahović, n. d., str. 214.

Međutim, ne bi se moglo reći da je Kraljevina SHS izbegavala da shvati kao ozbiljne i primenljive odredbe Briand—Kellogovog pakta. Na protiv, pozivajući se na ovaj Pakt ona je sklopila seriju ugovora o nena-padanju i proglašila spremnost da ih zaključi sa svim svojim susedima. Takođe, potpisala je Protokol o definiciji agresora, 1933. u Londonu, u cilju dalje primene Briand—Kellogovog pakta.

Na regionalnom planu bezbednosti, koji je s vremenom preovladao u svetu između dva svetska rata, Kraljevina SHS, odnosno Kraljevina Jugoslavija sklopila je veliki broj međunarodnih ugovora, a sve u cilju očuvanja mira i status quo, pre svega nepovredivosti odredbi o teritorijalnim razgraničenjima iz mirovnih ugovora. Pakt Male antante (16. II 1933), zaključen sa Čehoslovačkom i Rumunijom⁴⁵ imao je za cilj političku saradnju u cilju zajedničkih interesa na osnovu solidne organizacije mira u istočnoj Evropi.⁴⁶ On je potvrđio principe Pakta Društva naroda, Briand—Kellogovog pakta i obavezao je države-članice da se uzdrže od svih jednostranih političkih akata, pre svega od agresije. Sva politička pitanja imala su, prema njemu, da se odlučuju od strane Stalnog saveta vlada Antante i države članice doobile su obavezu da ih prihvate.⁴⁷ Iste godine, 27. XI 1933. potписан je sporazum sa Tur-skom, čime je prethodni ugovor sa Grčkom od 27. III 1929. pretvoren u Balkanski pakt. Oba regionalna ugovora bila su u skladu sa Paktom Društva naroda.

Potrebno je takođe napomenuti da je prva jugoslovenska država u pogledu rešavanja sporova pravne prirode prihvatile Protokol o potpisivanju statuta Stalnog suda međunarodne pravde, Pariskog pakta i drugih konvencija i ugovora koji su davali postojećim organima Društva naroda kompetencije u cilju rešavanja pravnih sporova. Ona je potpisala fakultativnu klauzulu o obaveznoj nadležnosti Stalnog suda međunarodne pravde (čl. 36, st. 2) 16. XII 1920, da bi je ratifikovala deset godina kasnije, 24. VIII 1930. i to za period od pet godina. Ovu ratifikaciju izvršila je pod rezervom reciprociteta prema drugim članovima Društva naroda koje je priznala kao države, i to za sve sporove koji izbiju posle ratifikacije, sa izuzetkom onih koji su spadali u isključivu nadležnost država ili ako bi ugovorene strane utvrdile za njih da će ih rešiti na neki drugi način.⁴⁸

Radikalni preokret o jugoslovenskoj politici u Društvu naroda nastao je napuštanjem profrancuske orijentacije i okretanjem fašističkim silama, pre svega Nemačkoj i Italiji, sredinom tridesetih godina.

⁴⁵ Pakt Male antante nastao je zaključivanjem bilateralnih ugovora između Čehoslovačke i Jugoslavije 1920. i 1922, Čehoslovačke i Rusije 1921, Jugoslavije i Rumunije 1921.

⁴⁶ M. Bourquin, *Collective security — a Record of the VII and VIII International Studies Conference*, Paris, 1934. London, 1935. International Institute of International Cooperation, Paris 1930, str. 34-78.

⁴⁷ V. Givotitch: *La participation de la Yougoslavie à la vie internationale (1919-1933)*, Annulaire, n. d., t. I, str. 14.

⁴⁸ Šahović, n. d., str. 214.

Nekadašnji stožer Male i Balkanske antante, Kraljevina Jugoslavija postala je nosilac politike približavanja ovih alijansi fašističkim, kao i bivšim neprijateljskim državama i, samim time, glavni faktor njihovog slabljenja. Njena politika u Društvu naroda bila je podvrgnuta uticaju ovih promena. Već godine 1938, Savet Male antante uputio je Društvu izjavu da više neće moći da izvršava zadatke koje su mu postavili njegovi tvorci.⁴⁹ Nešto kasnije, Kraljevina Jugoslavija je zajedno sa ostalim članovima Balkanskog sporazuma izjavila da će obaveze iz čl. 16. Pakta Društva naroda smatrati apsolutnim samo ako ih budu primenjivale i sve ostale države.⁵⁰

Dakle, jugoslovenski doprinos Društvu naroda bio je poseban i uočljiv samo u periodu osnivanja organizacije. Kada je bila reč o dodradi sistema kolektivne bezbednosti, ona je bila u znaku protivurečnosti koje su se objašnjavale težnjom očuvanja nesigurnog međunarodnog položaja u jednom mehanizmu koji je funkcionalno samo na papiru, a ne i na delu i bio suočen sa suviše destabilizirajućih faktora da bi mogao da bude uverljiv. Međutim, sama ideja o kolektivnoj bezbednosti, sprovedenoj kroz punomoćja jedne univerzalne međunarodne organizacije, nesumnjivo je imala pristalica u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Društvo naroda smatrano je sve do pri kraju svog delovanja ključnim faktorom evropske politike, pa se i spoljnopolitičko poнаšanje prve jugoslovenske države merilo prema njegovom reagovanju, odnosno prema reagovanju velikih sila i to pre svega u Savetu Društva naroda. Ovo posebno stoga što je veoma brzo shvaćeno da je sistem kolektivne bezbednosti u Društvu naroda bio efikasan u sporovima malih država, naravno, pod uslovom da velike sile žele da ih reše.⁵¹ Suočena sa ovom realnošću, jugoslovenska država, stvorena 1918. godine, zastupala je u Savetu pre svega svoje nacionalne interese, a po opštim pitanjima mira i bezbednosti pomagala rešenja o zajedničkom interesu ukoliko je smatrala da se taj interes može primeniti, odnosno služiti bezbednosti jedne male države kakva je bila i ona sama.

Opšti stav jugoslovenske države prema Društvu naroda i njegovim nadležnostima u oblasti očuvanja mira i bezbednosti bio je, dakle, nesumnjivo, pozitivan. Učestvujući u radu ove prve institucije sa tako sveobuhvatnim zadatkom, ona je na delu uvidela da se i mala država može, zaštititi od pritiska svake vrste afirmacijom svog ugleda u međunarodnoj organizaciji, te da poštovanje odredbi njenog osnivačkog akta — u ovom slučaju Pakta — mogu samo doprineti njenoj bezbednosti.

Iz ovog iskustva je i nova jugoslovenska vlada, 1945, izvukla izvesne zaključke u formiranju svojih stavova prema Organizaciji ujedinjenih nacija i delatnosti u njoj.

⁴⁹ „Documents on International Affairs”, 1938, t. I, p. 283.

⁵⁰ M. Šahović, n. d., str. 227.

⁵¹ V. Marjanović, n. d., str. 315.

Jadranka JOVANOVIĆ

SUMMARY

YUGOSLAVIA AND THE CREATION AND REALISATION OF THE CONCEPTION OF COLLECTIVE SECURITY IN THE LEAGUE OF NATIONS

Yugoslavia was the founder member of the League of Nations, the first system of collective security. The Yugoslav delegate, Milenko Vesnić, participated in the work of the committee which prepared, in 1919, the Draft of the pact of this international organization. The outlooks of the Yugoslav delegate represented the original opinions of the young Yugoslav state, which agreed with the national state interests, taking at the same time into consideration also the general values of the League of Nations. Mr Vesnić was for an organization which would be founded on complete sovereign rights of the member countries. His speeches held the fears of a small state confronted with potential limitations of freedom of action on the international field, which came from the great powers. The Yugoslav suggestions show a realistic and constructive outlook of the Pact's law regulations and bring into question the long valid conception of the dependency of the Yugoslav delegation's program of external politics at the peace negotiations.

Later participation of the Yugoslav state in the work of the League of Nations did not follow the initial, so promising one. Warried about the unstable position of their country, its representatives were guided chiefly by national interests.

The Yugoslav contribution to the League of Nations is visible only in its founding period, but the general attitude towards this system was positive, because it was realised that a small country as well can protect itself from all kinds of pressures by affirming its reputation in the international organization.

RADOJE NENADOVIĆ,

UVOD U HLADNI RAT

Istoriografija SAD o diplomatiji drugog svetskog rata

Više od trideset godina — američka diplomacija u drugom svetskom ratu bila je jedna od najkontroverznijih tema američke istoriografije. Kao i druge oblasti koje navode na intenzivne rasprave, istorija ovog perioda inspirisala je stvaranje ogromne literature, ispitivana je u svetu novih saznanja i pretrpela je uticaj različitih interpretacija.¹ Zahvaljujući po svemu sudeći nesmanjenom interesovanju javnosti za drugi svetski rat, kao i dostupnosti velike količine dokumenata, broj istorijskih radova je ogroman i stalno se uvećava učestalim prilozima. Za američke istoričare posleratnog doba, diplomacija drugog sv. rata ne predstavlja zasebnu temu već izvesnu vrstu istorijskog uvoda za događaje koji su sledili.

U prve dve decenije hladnog rata spoljna politika Sjedinjenih Država u drugom sv. ratu bila je izložena oštroj kritici istoričara. Polazeći od različitih pretpostavki, sve ove kritike došle su do zajedničkog zaključka — da su greške američke diplomacije u drugom sv. ratu imale za posledicu veliko i nepotrebno proširenje sovjetske moći i uticajne sfere. Pokazalo se da su SAD uspele da pobedom u ratu izgube mir.

Prva kritika ove vrste pojavila se kod istoričara na koje su u istoj meri uticali događaji koji su prethodili američkom ulasku u drugi sv. rat, koliko i događaji iz hladnog rata koji je sledio. Već 1945. godine konzervativci, koji su se tridesetin godina ovog veka suprotstavili „Nju Dilu”, nastojali su da diskredituju predsednika SAD Frenklina Delano Ruzvelta i njegov program optužujući ga za popustljivost u odnosima sa sovjetskim vođom Josifom Visarionovičem Staljinom tokom rata a posebno na konferenciji u Jalti. Istovremeno, antiintervencionisti iz vremena uoči ulaska SAD u rat, pooštrili su svoje već ranije upućene kritike na račun Ruzveltovog vođenja spoljne politike, ističući novu sov-

¹ Najbolji pregled ovih različitih interpretacija: Robert Divine, ed., *Causes and Consequences of World War II* (Chicago, Quadrangle Books, 1969), str. 3-30. Takođe o tome v. Thomas M. Leonard, „The United States and World War II: Conflicting views of diplomacy”, *Towson State Journal of International Affairs* 7 (fall 1972), str. 25-30.

jetsku pretnju koja je stvorena tokom savladavanja Sila Osovine u drugom sv. ratu.²

„Pokorenje jednog despotizma samo iz razloga da bi se osigurao trijumf drugog totalitarnog režima ne manje despotskog i nemilosrdnog”, zabeležio je Carls Berd 1948., „najbolje ističe nerazboritost Ruzveltove politike”.³

Novinar Viljem Henri Čemberlin se 1950. poslužio američkom diplomatijom kao glavnim adutom u svojoj antiintervencionističkoj kritici Ruzveltove spoljne politike u drugom sv. ratu. Nastojeći da objasni „zašto je izgubljen mir dok je u ratu izvojavana pobeda”, Čemberlin je zaključio da Ruzvelt nikada nije razumeo da je komunizam u najmanju ruku jednako opasan koliko i fašizam i da je trebalo da SAD ostanu po strani u sukobu SSSR-a i nacističke Nemačke. Umesto toga, ističe Čemberlin, Ruzvelt je uveo Amerikance u nepotrebni rat protiv država koje nisu direktno vojno ugrožavale SAD, da bi zatim još više iskomplikovao počinjenu grešku pretvarajući učešće Sjedinjenih Država u ratu u neograničeni „krstaški pohod”, umesto da ga je sveo na sukob ograničenih razmera koji bi povratio ravnotežu snaga u svetu. Posledica takve politike, smatra ovaj autor, bila je otvaranje „slobodnog prostora” Staljinu. Ruzveltova sledeća greška, tvrdi Čemberlin, sastojala se u tome što je odbio da prihvati vojnu strategiju kojom je bilo predviđeno da se u ključnim delovima Evrope rasporede anglo-američke umesto ruskih snaga. Takođe na račun SAD, podvlači Čemberlin, Ruzvelt je naivno i snishodljivo pokušao da udovolji Staljinovim teritorijalnim aspiracijama, sa jalovom nadom da će na taj način osigurati međunarodnu slogu u posleratnom svetu, čime je ugrozio upravo ideale koji su činili osnovu njegovog „svetog rata”. Ove lakoumnosti, veli Čemberlin, išle su u prilog Staljinu jer je uspeo da stekne kontrolu nad velikim delom istočne i srednje Evrope, kao i nad delovima Kine.⁴

Dok je Čemberlinova interpretacija diplomatiјe SAD u drugom sv. ratu bila usko vezana za stavove antiintervencionista iz tridesetih godina, njome se sigurno nisu služili samo pristalice predratnog izolacionizma. Naprotiv, brojni Ruzveltovi ratni savetnici, kao i mnogi internacionalno opredeljeni novinari, isticali su slične primedbe.

Jedan od prvih, a istovremeno i najuticajnijih među njima bio je i bivši američki ambasador u SSSR-u, Viljem Bulit, koji je svoju kri-

² Da ih ne bi pomešali sa revizionistima-levičarima iz šezdesetih godina, ove mlađe revizioniste nazivaćemo antiintervencionisti.

³ Charles A. Beard, *President Roosevelt and the coming of war, 1941: A Case Study in Appearances and Realities* (New Haven: Yale University Press, 1948). Takođe o tome v. Wayne S. Cole, „American Entry into World War II: An Historiographical Appraisal”, *Mississippi Valley Historical Review* 43 (March 1957): 606-607; Athan G. Theoharis, *The Yalta Myths: An issue in U. S. Politics, 1945-1955* (Columbia, University of Missouri Press, 1970).

⁴ William Henry Chamberlin, *America's Second Crusade* (Chicago, Henry Regnery Co., 1950), str. VIII, takođe o tome v. Harry Elmer Barnes, ed. *Perpetual War for perpetual Peace* (Caldwell Idaho, Caxton, 1953).

tiku predstavio u članku, objavljenom 1948., pod naslovom „Kako smo dobili rat i izgubili mir”. Bulit smatra da je Ruzveltova popuštanje Staljinu, pružanje neograničene vojne pomoći tokom rata, kao i posleratni teritorijalni ustupci, bio naivni pokušaj da privoli „kavkaskog bandita” da stekne poverenje u SAD i na saradnju u izgradnji posleratnog sveta koji bi živeo u miru. Ruzvelt je ignorisao dobru poznatu činjenicu da je rat instrument politike, oglušivao se o upozorenja koja mu je upućivao lukavi britanski premijer Winston Čerčil. Takođe, prema rečima Bulita, on je totalnu vojnu pobedu pretpostavio bilo kakvom pažljivo promišljenom međunarodnom političkom cilju.⁵ Ratni analitičar Njujork tajmsa, Henson Boldvin, smatra da je ovo „političko bankrotstvo”, izraženo u anglo-američkom zahtevu za bezuslovnom kapitulacijom sila Osovine, doveo do neuspeha da se postigne mir.⁶

Australijski novinar i vojni istoričar Chester Vilmot 1952. je u za ono vreme najkompletnijoj analizi savezničkih diplomatskih i vojničkih napora da savladaju Hitlera izveo isti zaključak kao i njegov kolega Boldvin. Ruzvelt i njegovi savetnici, isticali su obojica, podredili su sve političke i posleratne planove jednom cilju: dostizanju potpune vojne pobeđe nad silama Osovine, što je brže moguće i stoga su izgubili mir sa Staljinom. Insistiranje na vojnoj strategiji čija je osnova bila iskrcavanje u zapadnoj Evropi, kao i neslaganje sa Čerčilovim planom da se izvrši invazija na Balkanu, garantovalo je Crvenoj armiji okupaciju i kontrolu istočne Evrope. Amerikanci su upotpunili ovu grešku na sastanku u Jalti, smatra Vilmot, time što su dozvolili podelu Nemačke, a što prethodno nisu obezbedili pravo pristupa Berlinu i još više time jer nisu poslušali, nekoliko meseci kasnije, Čerčilove pozive za napad na taj grad, kao i na Beč i Prag u vreme agonije nacističke Nemačke. Jednaku nepromišljenost ispoljile su SAD i na Dalekom istoku dajući velike ustupke SSSR-a da bi ušao u rat protiv Japana, iako to nije bilo potrebno, kao i insistiranju na bezuslovnoj kapitulaciji Japana. Vilmot je posebno kritikovao američku odluku da na Japan baci dve nuklearne bombe, pogotovo što se radilo o državi koja im je mogla kasnije pružiti pomoć u zaustavljanju sovjetske ekspanzije na Dalekom istoku.⁷

Neke Boldvinove i Vilmotove teze bile su izrazito slične Čemberlinovim. Za razliku od istoričara antiintervencionista, međutim, ovi pisci nisu dovodili u pitanje objektivnost pretnji kojima su SAD bile izložene od strane Nemačke i Japana, ili potrebu američkog ulaska u rat.⁸

⁵ William C. Bullitt, „How we won the war and lost the peace”, Life 25 (30 August 1948), str. 82-97. Takođe o tome v. John R. Deane, *The Strange Alliance: The Story of our Efforts at Wartime Cooperation with Russia* (New York, Viking Press, 1947).

⁶ Hanson W. Baldwin, *Great mistakes of the war* (New York, Harper & Bros. 1950), str. 24.

⁷ Baldwin, n. d., str. 24-28; Chester Wilmot, *The struggle for Europe* (New York, Harper & Bros., 1952).

⁸ Vilmot je zabeležio, međutim, da je Staljin „uspeo da dobije od Ruzvelta i Čerčila ono što nije uspeo da dobije od Hitlera”, da je postao Hitlerov

Oni su se razlikovali od Čemberlina u tome što su za neuspeh američke ratne diplomatijske manje krivili predsednika Ruzvelta. Politička naivnost, tvrdili su, bila je opasna slabost ne samo Ruzvelta već zajednička osobina kako svih ogranača vlade, tako i naroda SAD tokom drugog sv. rata. Uistinu, Vilmot je isticao da je takva naivnost najviše bila posledica dvestogodišnje nezrelosti Amerikanaca u vođenju spoljne politike.⁹

Na drugoj strani, istoričari antiintervencionisti bili su ogorčeni na Ruzvelta zbog njegove navodne dvoličnosti koju je ispoljio pre Perl Harbura. Oni su bili odlučni u namjeri da ga zajedno sa bliskim saradnikom Harijem Hopkinsem prikažu kao glavnog krivca za sve greške koje je u toku rata načinila američka diplomacija. Ovakve optužbe upalele su ih u ozbiljne kontradikcije. Postavlja se pitanje kako je Ruzvelt mogao, u vremenu od 1937—1941, da bude tako lukav i vešt diplomata da bi zatim naprasno, u periodu od 1942—1945, postao tako naivan i nepomišljen u odnosu sa SSSR-om. Pokušaj objašnjenja predstavlja komentar pomenutog novinara Viljema Čemberlina, koji tvrdi da predsednik Ruzvelt nikada nije shvatio opasnost komunizma.

Jednako nelogičan bio je i antiintervencionistički napad na Ruzvelta, upućen zbog preteranog idealizma i naivnosti koje je ispoljio u stvaranju posleratnih planova i ponašanju prema Staljinu, s jedne strane, kao i zbog ciničnog napuštanja tih idea u Jalti, s druge strane.

Uprkos ovim kontradikcijama, napad antiintervencionista na Ruzveltu ratnu diplomaciju stekao je brojne pristalice, da bi krajem 1952. postao važna tema rasprave u američkoj politici. Opšta paranoja, kako piše Atan Teoharis, prouzrokovana sovjetskom atomskom probom, Mao-vom pobedom u Kini, korejskim ratom i saznanjem da je u vreme drugog sv. rata u vlasti SAD postojao lanac komunističkih špijuna, dovele je do toga da su Ruzveltovi kritičari stekli više pristalica. Nije se postavljalo samo pitanje koliko je Ruzveltovoj administraciji nedostajalo mudrosti, već da li je ona uopšte bila lojalna svojoj zemlji. Mnogi istoričari su počeli da ističu kao je ispod naivnosti i nepomišljenosti, zbog čega je, po rečima Atana Teoharisa, istoričara antiintervencioniste — „pola globusa prepušteno Staljinu”, bila prikrivena velika zavera komunističkih agenata koji su uspeli da se ušunjaju u Stejt department, a možda i u samu Belu kuću.¹⁰

Slične optužbe za izdaju izvukivali su ne samo političari tipa visokonsinskog senatora Džozefa Makartija, već i profesionalni istoričari. Džordž Kroker je pokušao da objasni kontradiktornost Ruzveltove dvoličnosti iz vremena 1937—1941. i naivnost iz perioda 1942—1945, ističući da je naiva bila jednostavno maska za smisljenu, tajnu politiku pomaga-

⁹ „naslednik” u Evropi; da je pobedom saveznika 1945. „borba za Evropu... samo zakoračila u novu fazu, sa novim protagonistom, verovatno opasnijim od prethodnog, zbog bezobzirnosti i proračunatosti”. (Č. Vilmot, n. d., str. 708).

¹⁰ Isto, str. 14-715.

¹⁰ O tome v. u A. Theoharis, „Yalta Myths” ...

ganja SSSR-u da proširi svoj uticaj i snagu. Ova politika, tvrdi Kroker, dominirala je predsednikovom aktivnošću još od 1933.¹¹ Etoni Kubek je isticao da su komunistički špijuni, koji su uspeli da se infiltriraju u vladu SAD, obmanuli lakovernog američkog predsednika Ruzvelta i stimulisali američku politiku da doprinese Maovoj pobedi nad Čang Kaj Sekom.¹²

Ruzveltove pristalice, zajedno sa brojnim uticajnim realistički orijentisanim istoričarima posleratnog doba, odgovorili su na napad ističući da optužbe za otpadništvo i izdajstvo predstavljaju, prema rečima Foresta Poga, „manifestaciju nacionalne nezrelosti i otpor zahtevu da činjenice budu sagledane u svom istorijskom kontekstu“.¹³ Tim kontekstom, podvlačili su istoričari realisti, nije dominirao hladni rat, već potreba održanja saveznika na okupu sa ciljem da sile Osovine budu potučene, kao i pretnja sovjetske moći koja se pojavila kao posledica rata. Stvarna „velika greška“ zapadnih saveznika, isticao je 1951. šef Odeljenja za planiranje američke politike Džordž F. Kenan, bila je što su dopustili totalitarno-diktatorskim režimima da akumuliraju veliku vojnu snagu, tako da bi jednu od njih zapadni saveznici mogli savladati samo ako bi im u tome pomogla druga totalitarna snaga.¹⁴ Ta „greška“ učinjena je mnogo pre početka drugog sv. rata, što je umnogome iskomplicovalo sukob i učinilo ga nerazrešivim. Većina grešaka koje se smatraju Ruzveltovim, tvrdi Kenan, učinjene su pod pritiskom ovih okolnosti, pod pretnjom sovjetske snage, kao i zbog potrebe da se saveznici održe na okupu kako bi se savladao Hitler.¹⁵

¹¹ George N. Crocker, *Roosevelt's Roads to Russia* (Chicago, Henry Regnery Co., 1959).

¹² O tome v. u: Anthony Kubek, *How the Far East was Lost* (Chicago, Henry Regnery Co., 1963).

¹³ Forrest C. Pogue, „*Yalta in Retrospect*“, u zbirci John L. Snell, ed. *The Meaning of Yalta: Big Three Diplomacy and the New Balance of Power* (Baton Rouge, Louisiana State University Press, 1956).

¹⁴ Kenan je isticao da je uoči izbijanja II sv. rata najveći deo svetskog ratnog arsenala, računajući kako suvozemne, tako i vazduhoplovne snage, bio koncentrisan u vlasti tri političke celine — nacističke Nemačke, SSSR-a i carskog Japana. Sve tri, pisao je Kenan, bile su duboko i opasno suprotstavljene zapadnim demokratijama. Po tome kako su stvari stajale, da su ove tri sile krajem 30-ih godina udružile svoje vojne potencijale i nastupile zajednički, zapadni saveznici jednostavno ne bi imali nikakve šanse kada bi im se suprotstavili na terenu Evrope ili Azije. U Evropi i Aziji, zaključuje Kenan, zapadne demokratije bile su vojnički nadmašene. Ravnoteža snaga u svetu bila je usmerena protiv njih. Od tri pomenute totalitarne snage, objašnjava dalje Kenan, jedino Japan su zapadni saveznici mogli savladati bez pomoći druge totalitarne države. U slučaju Nemačke i SSSR-a okolnosti su bile nepovoljne. Njih dve zajedno saveznici nikada ne bi savladali; pojedinačno, jedna bi mogla biti pobeđena, ali samo uz pomoć druge totalitarne države. George F. Kennan, *American Diplomacy*, expanded ed. (Chicago, Univ. of Chicago Press, 1984) str. 74-75.

¹⁵ Bilo koji sukob u kojem bi se Nemačka ili SSSR borili na strani demokratskih snaga, ističe Kenan, ne bi stigao do kompletног i uspeшног okončanja, ako se totalitarnom savezniku ne bi dopustilo da zauzvrat okupira velike delove istočne Evrope jednostavno zato što bi to bila posledica zamaha ratnih operacija.

Ovakve teze jasno su istakli istoričari Džon Snel, Forest Pog, Čarls Delzel i Džordž Lensen u zbirci eseja objavljenoj 1956, pod naslovom „Značenje Jalte”. Koristeći do tada nedostupne i neobjavljene dokumente vlade SAD o konferenciji u Jalti, ovi pisci su pokušali da analiziraju krimski susret velike trojice u kontekstu vremena u kojem se odigrao i da rasprše mitove o njemu koji su se pojavili u sledećoj deceniji.¹⁶ Oni su tvrdili da je do februara 1945. sovjetska ratna mašina već obezbedila Staljinu fizičku kontrolu nadistočnom Evropom, kao i potencijalnu mogućnost kontrole nad velikim delovima Dalekog istoka. Osim toga, ruska vojna pomoć još uvek je bila neodložno potrebna Britaniji i SAD, kojima je u to vreme najveći problem bio nedostatak ljudskog potencijala u vojski. U dатој situaciji, smatrao je Pog, ustupci zapada Staljinu bili su minimalni, osim ukoliko se ne bi ignorisalo javno mišljenje i sklopio mir sa Osovom uz otpočinjanje rata sa Rusijom. Činjenica da je, kako Pog tvrdi, Staljin kasnije pogazio sporazume iz Jalte, kao i činjenica da su ovi sporazumi doista mogli biti kritikovani kao kršenje Ruzveltovih moralnih načela nije ipak negirala dodatnu činjenicu da su ovi ustupci, sa tačke gledišta realističke istoriografije, najbolje što je zapad mogao učiniti.¹⁷

Nezavisno od „Značenja Jalte”, veći deo odbrane američke diplomatiјe tokom rata ispoljavao je, međutim, čudnu dvojnost jer su mnogi istoričari prihvatali optužbu Boldvina i Vilmota o naivnosti koju je Ruzvelt ispoljio, ako ne i optužbe poput Čemberlinovih. Takve optužbe o naivnosti bile su doista deo kritike američke spoljne politike u ime realističke istoriografije. Te kritike predstavljale su ključnu komponentu tradicionalne samodopadljivosti karakteristične za većinu Amerikanaca, zasnovane na ideji da ih relativna mladost njihove države i pomanjkanje međunarodnog iskustva čini lakovernijim od politički iskusnijih Evropljana. Podjednako je značajna činjenica da su Ruzveltovi branioci iz 50-tih godina i sami postali zagovornici hladnog rata i da samim tim nisu bili kadri da podrže odnos saradnje koji je Ruzvelt pokušao da uspostavi sa Rusima. Braneći američku ratnu diplomatiju od njenih ekstremnih kritičara, oni su je na kraju i sami napadali, donekle na isti način kao i kritičari diplomatiјe drugog sv. rata.

Ova tendencija bila je vidljiva već 1947. kada je Viljem Langer, kome je bio omogućen pristup dokumentima vlade SAD i koji je tada pisao podrobnu istoriju politike američke vlade od 1937—1941, objavio članak u kojem je branio većinu predsednikovih akcija od 1942. do 1945. u ime potrebe očuvanja saveza „velike trojice” da bi se dobio rat. Lan-

Nije bilo nade, smatra Kenan, da se pobedi Nemačka bez pomoći koju bi pružio SSSR. Međutim, da bi se njihova pomoć dobila, čak i da je samo predstojeća, zapadne demokratije bi je, računajući na zahteve koje bi SSSR postavio na mirovnoj konferenciji, skupo platile. Kenan, n. d., str. 75-77.

¹⁶ Dokumenta koja su istoričari koristili u zbirci „Meaning of Yalta”: U.S. Dept of State Foreign Relations of the United States: The Conferences at Malta and Yalta, 1945 (Washington D. C.: Government Printing Office, 1955).

¹⁷ F. Pogue, „Yalta in retrospect” u zbirci J. Snell, „Meaning of Yalta”

ger je, međutim, takođe kritikovao Ruzvelta što je previše verovao u posleratnu međunarodnu mirovnu organizaciju, što je uveliko precenjivao opasnost od separatnog rusko-nemačkog mira i svoju ličnu sposobnost da utiče na Staljina, kao i zato što se previše trudio da ga impresionira. Američka diplomatička zaključio je Langer, očigledno je gubila na kvalitetu posle Perl Harbura.¹⁸ Sličnu kritiku istakao je i Kenan, mada je on, u celini gledajući, branio Ruzveltovu politiku.¹⁹

Ova dvojnost ispoljena je i u prvoj, i verovatno po mnogo čemu još uvek najboljoj istoriji saveza „velike trojice” u drugom sv. ratu — „Amerika, Britanija i Rusija” od Viljema Meknila. Iako pisana pre obavljanja velike količine važnog arhivskog materijala, ova knjiga je, bez obzira na to, detaljna, opsežna i precizna istorija koja je koaliciju „velike trojice” smestila u kontekst svetske istorije i istovremeno prikazala suprotne ciljeve, metode, poglede na svet i akcije pojedinih članova saveza. U svojoj knjizi Meknil je istakao da se i ovaj, kao i većina drugih, saveza u istoriji održao na okupu prvenstveno zbog postojanja jedinstvenog neprijatelja, podvukavši da se on mogao rasformirati jedino nakon pobjede u ratu, a nikako ranije, na insistiranje nekog člana. Ono što je ovaj savez činilo uistinu posebnim, smatrao je Meknil, nije bila činjenica što se na kraju rata raspao, već nesvakidašnji uspeh da se održi putem kompromisa, ne bi li se u ratu postigla pobeda nad Nemačkom. U Jalti je, tvrdio je Meknil, demonstrirana sposobnost saveza da stvara kompromise i svetu razotkrivena nova vojna ravnoteža snaga.²⁰

Jalta je istovremeno, po mišljenju Meknila, predstavljala poslednji neuspeh Ruzveltove ratne politike. Iako je pravio kompromise na račun svojih idea, Ruzvelt nije uspeo da dobije Staljinovu podršku za ono što je od njih preostalo. Slažući se sa ostalim kritičarima, Meknil je napao predsednika zato što je naivno razdvojio vojne i političke ciljeve tokom rata. To razdvajanje bilo je bazirano na podjednako naivnom „velikom mitu”, novog, idealističkog svetskog poretka koji je trebalo da zavlada na kraju rata. Meknil je takođe optuživao Ruzvelta što nije uočio da je Staljin polazio od drugačijih prepostavki; da je ogroman, nepremostiv jaz odvajao njihove poglede na svet i da je bilo malo zajedničkih interesa koji bi mogli poslužiti kao temelj za izgradnju efektognog sporazuma ili budućeg svetskog poretka.²¹

Slične kritike izrečene su i u knjizi Herberta Fejza „Čerčil, Ruzvelt, Staljin”, koja je 1957, kada se pojavila, bila najbliža zvaničnoj istoriji diplomatske politike SAD u drugom sv. ratu. Pošto je bio na položaju savetnika ministarstva spoljnih poslova i ministarstava rata, Fejzu je bilo dopušteno da koristi javnosti nepristupačna dosijea vlade kao i privatna

¹⁸ William L. Langer, „Turning points of the war: Political problems of a coalition”, Foreign Affairs 26 (October 1947), str. 73-89.

¹⁹ Kenan, n. d., str. 66-76.

²⁰ William Hardy McNeill, *America, Britain and Russia: Their cooperation and conflict, 1941-1946*, Survey of international affairs, 1939-1946 (Oxford university press, 1953), str. 564-566.

²¹ McNeill, n. d. str. 748-768.

dokumenta i rukopise ključnih figura iz Ruzveltove administracije. Pretvodna Fejzova knjiga „Kineski čvor” predstavlja argumentovan i čvrst odgovor ekstremnim napadima na politiku SAD prema Kini tokom rata.²²

Ni u jednoj od ove dve knjige Fejz nije pretendovao na to da bude oficijelni apologet američke diplomatiјe u drugom sv. ratu. Naprotiv, on je u više navrata kritikovao vođenje američke politike, slično kao što je to činio Meknil, premda sa manje naglaska na neizbežnosti posleratnog sukoba. Fejz je razmatrao Staljinovu odgovornost za raspad saveza „velike trojice” i naivne i pogrešne prepostavke koje su dominirale američkom politikom. U „Kineskom čvoru” Fejz je skrenuo pažnju da je jedna od tih prepostavki bila ubeđenje Amerikanaca da bi kineski nacionalisti i komunisti mogli ubeđenje Amerikanaca da bi kinezlike i formiraju demokratske vlade nakon rata. U knjizi „Čerčil, Ruzvelt, Staljin”, Fejz je implicitno napao Ruzvelta zato što je vodio politiku pod još jednom pogrešnom prepostavkom — da će uspeti da pridobije Staljina i uveri ga u ispravnost svojih stavova tokom ličnih susreta sa njim. Osim toga, Fejz je smatrao da Ruzvelt nije uspeo da uskladi vojne sa političkim ciljevima.²³

Takođe 1957. pojavila se i knjiga Semjuela Hangtingtona „Vojnik i država”, koja je proširila do tada postojeće kritike na račun Ruzveltove administracije. On nije napao samo Ruzvelta i njegove civilne savetnike, već i vojne glavešine koji su zaboravili na svoje vojničke dužnosti, složili se sa vojno-političkom dvojnošću u američkoj politici i zbog toga nisu uspeli da predsedniku obezbede realnu ratnu perspektivu.²⁴

Iako nisu prihvatali ekstremne napade na Ruzvelta, ovi ključni radovi iz 50-tih godina u stvari su predstavljali modifikovane verzije teza koje su koristili Boldvin i Vilmot, a koje su analizirale američku naivnost i nesposobnost da uskladi političke sa vojnim ciljevima. Početkom šezdesetih godina ovakav stav je postao dominantan. Doista, veliki broj istoričara je u to vreme zauzeo vrlo kritičan stav prema američkoj spoljnoj politici u vreme rata, mnogo oštiri u poređenju sa onima koji su o istoj temi pisali u pedesetim. Ovi, „mlađi” kritičari su u nekim slučajevima zauzimali i najekstremnije stavove. En Armstrong je, npr., shvatila značaj „formule” o bezuslovnoj kapitulaciji sila Osovine za jedinstvo saveznika tokom rata. Ipak, ona je takvu američku politiku osudila kao suviše moralističku i neelastičnu.²⁵

²² Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The war they waged and the peace they sought* (Princeton university press, Princeton, 1957); isti autor, *The China tangle: The American effort in China from Pearl Harbor to the Marshall mission* (Princeton university press, Princeton, 1953)

²³ H. Feis, „Čerčil, Ruzvelt, Staljin”... str. 105-107.

²⁴ Samuel P. Huntington, *The soldier and the state: The theory and politics of Civil-military relationships* (Vintage books, New York, 1957)

²⁵ Anne Armstrong, *Unconditional Surrender: The impact of the Casablanca policy upon world war II* (New Brunswick, N. J. Rutgers univ. press, 1961).

U knjizi objavljenoj 1963. u SAD „Američki neuspeh u Kini”, Tang Tsou se složio sa nekim od kritika upućenih Ruzveltu, ali nije usvojio mišljenje ekstremista koji su Ruzvelta smatrali odgovornim za „gubitak” Kine.²⁶

Tendencija da počne sa napadom na one koji su kritikovali Ruzvelta sa ekstremističke tačke gledišta, da bi se na kraju složio sa njihovim mišljenjem, najočiglednija je u knjizi Gedis Smita, štampanoj 1965. pod naslovom „Američka diplomacija u drugom sv. ratu”. Urednik edicije Robert Divajn ukazao je u predgovoru knjige na nepreciznost izjave Gedisa Smita: „SAD uvek dobijaju rat a gube mir”. U uvodnom delu knjige Smit je međutim razjasnio svoje namere. Njegov cilj nije bio da piše o poreklu hladnog rata, već o diplomatiji drugog sv. rata u vremenu od 1941. do 1945. Desilo se, međutim, da je on pisao upravo o temi koju je želeo da izbegne; autor se čak i sam složio sa primedbom koju je Divajn izložio u predgovoru. Ruzveltova diplomacija u drugom sv. ratu bila je turobna omaška, zaključio je Smit, jer je on političke ciljeve podredio vojnim, zatim jer je isuviše nade polagao u posleratnu ligu naroda i jer su njegovi naporci da „šarmira” Staljina bili bazirani na naivnim „nadama i iluzijama” umesto na realnosti. Sve što je on uspeo da uradi jeste da ubedi sovjetskog vođu da se Sjedinjene Države neće suprotstaviti posleratnoj sovjetskoj ekspanziji.²⁷

Smitova kritika Ruzveltove politike bila je toliko oštra da ju je američka istoriografija imenovala neorevizionističkom. Ova knjiga je jasno pokazala koliko često su mnogi američki istoričari u početku koristili optužbe Čemberlina, da bi ih kasnije potpuno odbacili.²⁸ Do kraja šezdesetih godina uspostavljen je istinski konsensus među istoričarima o glavnim nedostacima koji su karakterisali diplomaciju SAD u drugom sv. ratu. Ovaj konsensus istoričara rezultat je povoljne političke klime koja je u to vreme vladala u Americi. Kao što je taj politički konsensus raspršen događajima iz 1960-ih, tako je i konsensus istoričara razbijen pojmom novih istorijskih interpretativnih škola. Tzv. novi levi revisionisti bili su najubedljiviji od svih istoričara koji su pisali nove interpretacije, ali nisu samo oni dovodili u pitanje osnovne pretpostavke Ruzveltovih kritičara. Jednako važna bila je grupa neorealista ili tzv. „nacionalističkih” istoričara, koji su želeli da dokažu da je u stvari diplomacija SAD bila realističnija nego što je to i jedna kritika upućena na njen račun mogla da prizna.²⁹

²⁶ Tang Tsou, *America's failure in China, 1941-1950* (Chicago, univ. of Chicago press, 1963).

²⁷ Gaddis Smith, *American diplomacy during the second world war, 1941-1945*. (New York, John Wiley & Sons, 1965).

²⁸ T. M. Leonard, n. d., str. 27-28.

²⁹ Jerald A. Combs, ed. *Nationalist, realist and radical: three views of american diplomacy* (New York, Harper & Row, 1972). Kombs tvrdi da branioci američke spoljne politike, tzv. nacionalisti, veruju da su američke vođe kombinovale realističke lične interese sa idealizmom koji je, po njegovim rečima, „dobar za čitav svet”. Istoričari, o kojima će dalje u tekstu biti reči, spadaju u tu kategoriju.

Ova tema je prvi put odlučno i jasno predstavljena javnosti u knjizi Džona Snela, „Iluzija i potreba“ (1963). Posle poređenja diplomatija saveznika i sila Osovine u ratnim godinama, Snel je zaključio da su vođe sila Osovine bili ti koji su više nego Ruzvelt i njegovi savetnici povlačili poteze na bazi iluzija umesto na osnovu realnih procena, i koji su stoga izgubili rat. Prihvatajući Kenanov argument iz 1951. Snel je istakao da je novi globalni balans moći, zasnovan na savezu SAD i SSSR, bio neminovan da bi se porazile sile Osovine u drugom sv. ratu. Pošto ovu činjenicu, kako je Snel tvrdio, ništa nije moglo promeniti i pošto Amerikanci ni u kom slučaju nisu bili pripremljeni da usklade rat protiv Osovine sa ratom protiv SSSR-a, Ruzveltova, doduše iluzorna, nada o posleratnoj saradnji, prema Snelovim rečima, „bila je zbilja nužna“.³⁰

Snel je išao još dalje od Kenana da bi dokazao da je Ruzveltova specifična politika sadržavala vrlo realističan i pragmatičan pokušaj da uskladi vojne i političke ciljeve, da do krajnosti učvrsti američke nacionalne interese i da dovede u sklad odnose među saveznicima ne bi li ih održala na okupu. Izuzetan primer tog realizma bila je tzv. „formula o bezuslovnoj predaji“. Ona je bila motivisana, tvrdio je Snel, ne samo potrebom da se održi jedinstvo saveznika već i željom da se odlože svi teritorijalni sporazumi do dana kada će ili SAD zadobiti sovjetsko poverenje, ili ako to ne bude bilo moguće, kada američka vojska stigne u Evropu i na Daleki istok sa dovoljno snage da ojača Ruzveltovu posleratnu poziciju. Vrlo realna „strategija odlaganja“ omogućila je Ruzveltu ne samo da održi javno mnjenje na svojoj strani i saveznike na okupu, već i da stvari osnove za posleratnu saradnju sa SSSR-om, dok je „istovremeno postavljala ograničenja sovjetskoj ekspanziji“, u slučaju da ta saradnja bude dovedena u pitanje. Da je ovakva politika bila uspešna pokazuje ne samo pobeda nad Osovom, već i stroga ograničenja nametnuta Staljinovim teritorijalnim dobitcima; te teritorije nisu bile veće od onih koje bi, prema Snelovom poređenju, car Nikola II primio 1918. da nije bio zbačen s prestola.³¹ Temelj Snelovih argumenata bila je serija članaka i knjiga objavljenih krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina. Najbolji primer iz te serije je američkog vojnog istoričara Kenta Grinfilda, „Američka strategija u drugom svetskom ratu: preispitivanje“. Ovi radovi se suprotstavljaju tradicionalnoj ideji o političkoj naivnosti Ruzvelta i njegovih savetnika. Oni su isticali da je Ruzveltova vizija svetskog poretku bila bazirana na realnom pristupu međunarodnim odnosima; smatrali su da je Ruzvelt bio taj koji je paž-

riju, ali Kombs je mišljenja da naziv neorealista bolje izražava njihove afinitete nego reč nacionalista.

³⁰ John L. Snell, *Illusion and necessity: The diplomacy of global war, 1939-1945* (Boston, Houghton Mifflin Co., 1963), str. 212.

³¹ Isto, str. 116, 137-143, 209-216.; na sličan način i Raymond G. O'Connor u *Diplomacy for victory: FDR and unconditional surrender* (New York, W. W. Norton & Co., 1971), analizira „bezuslovnu predaju“. On je napravio seriju istoriografskih analiza tog pitanja, kao i sličnih tema, u napomenama i bibliografiji.

Ijivo kontrolisao svoje vojne savetnike, a ne oni njega; da je njihove savete odbijao u više navrata tokom rata iz političkih razloga i da su oni, kao i predsednik, bili svesni činjenice da je bilo neophodno stvoriti ratnu strategiju koja neće ignorisati nego će doprineti ostvarenju političkih ciljeva.³²

Ove procene su osnažene 1969. i 1970. kada su se pojavile dve glavne reinterpretacije Ruzveltovе ratne politike, koje su, i pored kritike upućene na njegov račun, isticale njegov realizam i pragmatizam. U knjizi „Ruzvelt i drugi svetski rat”, Robert Divajn se suprotstavio tradicionalnom stavu američkih istoričara prema Ruzveltu, koji je smatran idealistom poput bivšeg američkog predsednika Vudroa Vilsona i koga je Staljin obmanuo. Nazivajući ovako mišljenje antiistorijskim, koje „reflektuje suštinsko hladnoratovsko razočarenje rezultatima drugim sv. rata”, Divajn je htio da pokaže da su u stvari javno mnjenje i istoričari bili obmanuti Ruzveltovim „vilsonovskim” javnim izjavama koje su bile u kontradikciji sa njegovim ličnim komentarima i akcijama u toku rata. Ti komentari i akcije, zabeležio je Divajn, otkrivale su čoveka koji je verovao u koncept dominacije velike sile i koji je pokušao da izbegne Vilsonove idealističke greške.³³ Korišćenjem tradicionalnijeg pristupa u procenjivanju Ruzveltovih ideja o svetskom poretku, u knjizi „Ruzvelt, vojnik slobode”, Džems Mekgregor Barns je takođe istakao pragmatizam koji je dominirao Ruzveltovim akcijama iako nije ostvario željene ciljeve.³⁴

Divajn i Barns su priznali da je Ruzveltova politika prema SSSR-u završila neuspehom i da je bila upropastićena zbog njegovog samozavaravanja. Međutim, oni su zaključili da je taj neuspeh bio rezultat upravo svršishodnog načina mišljenja, za koje se inače smatralo da nedostaje Ruzveltovom ponašanju. *Strategija odlaganja*, kako teritorijalnih osvanjanja, tako i otvaranja drugog fronta doista je omogućila saveznicima da održe jedinstvo i ostvare vojnu pobedu. Ali, ta strategija je žestoko,

³² Snelovi argumenti bili su uglavnom, ali ne i isključivo, izvedeni posle proučavanja ogromne zbirke „U. S. army in world war II” koju su pisali zvanični istoričari vlade SAD. O tome v. u Kent R. Greenfield, *American Strategy in world war II: a reconsideration* (Baltimore, John Hopkins press, 1963), str. 49-84. Takođe o tome v. K. R. Greenfield, ed., *Command decisions* (Washington D. C., Government printing office, 1960); William R. Emerson, „FDR as commander-in-chief” u zbirci Ernest May, *The ultimate decision: The president as commander-in-chief* (New York, G. Braziller, 1960); Maurice Matloff, „Franklin Delano Roosevelt as war leader”, u zbirci Harry L. Coles, *Total war and cold war: Problems in civilian control of the military* (Columbus: Ohio state university press, 1962); Willard Range, *Franklin D. Roosevelt's world order* (Athens, University of Georgia press, 1962); i na kraju John L. Snell, *Wartime origins of the east-west Dilemma over Germany* (New Orleans, L. G. Hauser, 1959).

³³ Robert Divine, *Roosevelt and world war II* (Baltimore, John Hopkins press, 1969).

³⁴ James MacGregor Burns, *Roosevelt: The soldier of freedom, 1940-1945* (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1970). Takođe o tome v. Robert Dalek, „Franklin Roosevelt as world leader”, *American historical review* 76 (December 1971), str. 1503-1513.

a verovatno i neopozivo, podstakla sovjetsku sumnjičavost prema Zapadu i time upropastila Ruzveltove posleratne nade.³⁵ Doduše, Stiven Embrouz je isticao 1967. da posleratna saradnja sa SSSR-om ne bi bila moguća, ma šta da je Ruzvelt učinio, ali da bi alternativa saradnji, prema njegovim rečima, „bila suviše turobna da bi se o njoj razmišljalo“. On je takođe smatrao da predsednikova prerana smrt nije dozvolila da se o njegovom načinu vođenja politike doneše objektivna ocena.³⁶

Ova preispitivanja Ruzveltovih postupaka i američke diplomatiјe često su bila vezana za vrlo kritične istorijske reinterpretacije ličnosti britanskog premijera Vinstona Čerčila, koji je smatran najrealnijim među savezničkim vođama. Nadovezujući se na mišljenje američkih i britanskih zvaničnih vojnih istoričara, američki istoričari Stiven Embrouz, Trumbul Higgins i Rejmond Okonor kritikovali su mišljenje da je britanska strategija i politika bila motivisana uočljivim i realnim strahom od posleratne sovjetske ekspanzije. Oni su, umesto toga, isticali nepravilne i iracionalne činoce koji su motivisali Čerčila i njegove saradnike.³⁷ Neki od tih faktora, isticao je Embrouz, odslikavali su realan pokušaj Britanaca da uzdignu svoju moć i svoj ugled na račun SSSR-a. Takvi ciljevi, međutim, ni u kom slučaju nisu bili identični sa američkim interesima, uprkos dotad nezapamćene anglo-američke saradnje, ostvarene u toku rata. U suštini, Britaniji bi dobro došao sovjetsko-američki konflikt ne bi li ponovo uspostavila svoj status velike sile.³⁸ Čak i da priznamo da je sukob sa SSSR-om bio neizbežan, Okonor je zaključio, Čerčilov vojni i politički pristup je bio nesiguran u poređenju sa američkom *strategijom odlaganja*, čiji cilj je bio akumulacija velike vojne snage u Evropi i na Dalekom istoku. Da se postupalo prema planu koji su stvorili Britanci, SSSR bi prisvojio, koliko ratom toliko i pregovorima, mnogo više teritorije nego što inače jeste.³⁹

Neke od ovih zaključaka prihvatile je i druga istorijska interpretativna škola, koja se pojavila šezdesetih godina, tzv. *novi levičari*. Tokom 40-ih i 50-ih, američka levičarska istoriografska kritika osetno je nedostajala u debati o američkoj diplomatiјi u drugom sv. ratu. Neki levo orijentisani istoričari, koji su takvu kritiku mogli izreći — većina je pripadala grupi revisionista prvog svetskog rata — bili su, prema rečima jednog istoričara, „toliko opsednuti svojom mržnjom prema Ruzveltu“, da su bili spremni na to da udruže svoje snage sa desničarima i

³⁵ Divine, n. d., str. 72-98; Burns, n. d., str. 608.

³⁶ Stephen E. Ambrose, *Eisenhower and Berlin: The decision to halt at the Elbe, 1945* (New York, W. W. Norton & Co., 1967).

³⁷ Ambrose, n. d.; Trumbull Higgins, *Soft underbelly: The Anglo-American Controversy over the Italian campaign, 1943-1945* (New York, Macmillan Co. 1968); O'Connor, n. d. Takođe o tome v. T. Higgins, *Winston Churchill and the second front, 1940-1943* (New York, Oxford university press, 1957).

³⁸ Ambrose, n. d., str. 58.

³⁹ O'Connor, n. d., str. 64-67, 103-104.

pruže podršku „bilo čijem napadu na predsednikovu reputaciju”.⁴⁰ Ostale je smirio hladni rat i „veliki strah” koji je sledio.

U toku 60-ih godina, međutim, levičarska kritika diplomatiјe SAD u drugom sv. ratu, kao i uopšte u američkoj istoriji, počela je da izlazi na videlo. Vilsonovski istoričar Dena Frenk Fleming, optužio je 1961. predsednika Harija Trumana zbog toga što je promenio Ruzveltovu politiku saradnje sa SSSR-om i time inicirao početak hladnog rata.⁴¹ Viljem Viljems je u svom radu „Tragedija američke diplomatiјe”, objavljenom 1959, kao model iskoristio tezu Čarlsa Berda, istoričara iz grupe ranih revisionista, odnosno antiintervencionista, i podsetio na doktrinu „otvorenih vrata”, kao osnovnog činioca spoljne politike SAD u XX veku. Primenujući ovu tezu na godine drugog sv. rata, Viljems je htio da pokaže kako su tvorci američke politike u periodu 1941—1945. ispoljili sve drugo osim naivnosti. Nošeni „morom krize” na kraju rata i „vizijom svemoći” koja je podrazumevala da bi vojna pobeda označila početak američkog veka, oni su sistematski pripremali posleratnu politiku otvorenih vrata, za američki izvoz u svetskim razmerama, čak i u jeku rata. Ovakva nastojanja uvukla su SAD u oštar sukob sa njihovim saveznicima. Oni su pokušali da rasformiraju Britansku imperiju i njen privilegovani sistem trgovine. Praktikovali su politiku vojnog i političkog odlaganja u odnosima sa SSSR-om da bi time do kraja ojačali posleratnu poziciju SAD u trgovini. Oni su, isto tako, pokušali da drže otvorena vrata u istočnoj Evropi i da poreknu sovjetske legitimne bezbednosne potrebe ekonomskom i vojnom prisilom.⁴²

Krajem 60-ih, mnoštvo istoričara počelo je da analizira pitanja koja su pokrenuli mlađi revisionisti. U svojim knjigama „Ekonomski aspekti diplomatiјe Nju Dila” i „Arhitekti iluzija”, Lojd Gardner je primenio modifikovani pristup „otvorenih vrata” za istorijsku reinterpretaciju ekonomskog aspekta diplomatiјe i ponašanja političkog rukovodstva SAD 1930-ih i 40-ih godina.⁴³ U „Atomskoj diplomatiјi”, Gar Alperovic je napao tradicionalnu interpretaciju koju je izložio Herbert Fejz u knjizi „Pokoreni Japan”, ističući da odluka o upotrebi prve atomske bombe nije bila bazirana na želji da se rat što pre završi, već da bi takvo razorno oružje poslužilo kao pretnja SSSR-u.⁴⁴ U „Jalti”, Dajen Šajver

⁴⁰ Warren F. Kimball, ed. *Franklin Roosevelt and the World crisis, 1937-1945* (Lexington, Mass., D. C. Heath & Co., 1973), str. XVII

⁴¹ Denna F. Fleming, *The cold war and its origins, 1917-1960*, 2 vols. (New York, Doubleday & Co., 1961).

⁴² William Appleman Williams, *The tragedy of American diplomacy* (proširena verzija: Delta press, New York, 1962). Originalno izdanje štampano je 1959. Takođe v. W. A. Williams, *The contours of American history* (Chicago, Quadrangle books, 1961) i *The great Evasion* (Chicago, Quadrangle books, 1964).

⁴³ Lloyd C. Gardner, *Economic aspects of New Deal diplomacy* (Madison, University of Wisconsin press, 1964) i *Architects of illusion: Men and ideas in American foreign policy, 1941-1949* (Chicago, Quadrangle books, 1970).

⁴⁴ Gar Alperovitz, *Atomic diplomacy: Hiroshima and Postdam* (New York, Simon & Schuster, 1965); Herbert Feis, *Japan subdued: The atomic bomb and the end of the war in the far east* (Princeton, Princeton univ. press, 1961). Bri-

Klemens direktno se suprotstavila do tada najzastupljenijem mišljenju da je Ruzvelt bio taj koji je uvek popuštao i pravio ustupke Staljinu. Ona je izvela zaključak da je Staljin u stvari učinio većinu ustupaka na sastanku u Jalti, i da je Truman, pre Staljina, počeo da odstupa od dogovora.⁴⁵

Najobuhvatnija od svih revizionističkih kritika bila je knjiga Gabrijela Kolka „Politika rata”, velika reinterpretacija koja se suprotstavlja doslovno svakoj tradicionalističkoj istorijskoj prepostavci u pogledu savezničke diplomatiјe u vremenu 1943—1945. Američka ratna politika, tvrdio je Kolko, sadržavala je svesno i vrlo agresivno nastojanje da obezbedi posleratnu kapitalističku ekspanziju. Takva akcija je navela tvorce američke politike, prvo, da kao svoje neprijatelje definišu britansko kolonijalno carstvo, SSSR i što je najvažnije sve nacionalne pokrete otpora koji su se pojavili u brojnim državama i suprotstavili se nacističkoj okupaciji. Drugo, oni su pokušali da savladaju ove snage.

Saveznički vođa koji je stvarno bio kriv za popustljivost nije bio Ruzvelt, koga je Kolko opisao kao relativno nevažnu ličnost za stvaranje američke politike, već „vrlo konzervativni Staljin” koji se pokazao doslednim u svom nastojanju da podredi nacionalne pokrete za oslobođenje, ne bi li u zamenu stekao kontrolu nad malim delom posleratne američke interesne sfere. Ironicno je međutim, ističe Kolko, da su Amerikanci taj deo smatrali mnogo većim, da su okrivili Staljina za aktivnosti pokreta otpora i prekinuli svoje neprijateljstvo prema Britancima ne bi li sve snage suprotstavili SSSR-u. Rezultat takvog odnosa, piše Kolko, bio je hladni rat.⁴⁶

Ovakvo revizionističko preispitivanje bilo je stopljeno sa događajima koji su sledili u hladnom ratu, najočitije onima u jugoistočnoj Aziji. Zbog nesposobnosti tradicionalne istoriografije o hladnom ratu da razjasni američke akcije u Vijetnamu, brojni istoričari počeli su da preispituju svoje analize porekla sovjetsko-američkog konflikta. Još jednom, rasprava o ovom pitanju vodila je ka reinterpretaciji događaja iz drugog svetskog rata. Objavljanje, tokom 60-ih godina, zvaničnih dokumenata vlade SAD za ratno doba, a naročito dokumenata Stejt departmenata (Ministarstva spoljnih poslova) u seriji Forin rilejšns (Spoljopolitički odnosi), bili su temeljni istorijski izvori za zaključke koje su revizionisti želeli da izvedu.⁴⁷

Iako su ovi radovi istoričara revizionista izazvali buru kontroveze i osude zbog izvrtanja smisla istorijskih podataka, nova američka levičarska istoriografska škola se i dalje razvijala. Uskoro se pokazalo,

tanski fizičar Bleket (P. M. S. Blackett) prvi je pisao o atomskoj diplomatiјi u svojoj knjizi *Fear, war and the Bomb: Military and political consequences of atomic energy* (New York, McGraw-Hill, 1949).

⁴⁵ Diane Shaver Clemens, *Yalta* (New York, Oxford univ. press, 1970).

⁴⁶ Gabriel Kolko, *The politics of war: the world and United States foreign policy, 1943-1945* (New York, Random house, 1968).

⁴⁷ Preko trideset redovnih, kao i specijalnih konferencijskih tomova serije „Foreign Relations” za vreme 1941-1945, objavljeno je u toku 60-ih godina.

međutim, da su njene pristalica bile duboko nesložne u mnogim pitanjima. Iako se većina složila na primer sa zaključkom da su SAD primile tzv. atomsku diplomaciju protiv SSSR-a, veliki broj istoričara revisionista nije prihvatio mišljenje njihovog kolege Alperovica prema kojem je Ruzveltovu politiku saradnje sa SSSR-om Truman u korenu promenio.⁴⁸ Gabrijel Kolko je otišao korak dalje. Porekao je postojanje bilo kakve atomske diplomacije, a u svojim tvrdnjama je bio u toj meri samouveren da je čak osudio SAD za krajnje agresivno ponašanje u svim ostalim ratnim pitanjima.⁴⁹ Klemens je tvrdio za Kolkoovu knjigu „Politika rata” da je bila neprecizna u istoj meri koliko i ostali tradicionalistički radovi o konferenciji u Jalti, i da je bivši američki državni sekretar Edvard R. Stetinijus bio u pravu kada je 1949. napisao da je Staljin bio taj koji je u Jalti učinio većinu ustupaka.⁵⁰ To što se Klemens složio sa Stetinijusom nije čudno kada se uporedi sa činjenicom da se Gabrijel Kolko složio u potpunosti sa Herbertom Fejzom oko svrhe upotrebe atomske bombe. S druge strane, Vilijems je odao priznanje Čarlu Berdu, čiji su poslednji radovi formirali bazu za radove američke desničarske istoriografije s kraja 40-ih i početka 50-ih godina.

Istoriografski termin levi revisionizam obuhvatio je toliko raznolikih istorijskih teorija, pristupa i ličnosti da je na kraju izgubio smisao. Iako je Vilijemsova primena doktrine otvorenih vrata teoretski obezbedila opšti okvir analize levo orijentisanih istoričara revisionista, on se pokazao toliko neplodnim da su njegove brojne pristalice mogle ili da primene strogu ekonomsku opredeljenost ili, pak, da doslovno ignorišu ekonomiju i ekonomski aspekt istorije i umesto toga se koncentrišu na nejasno povezana politička uverenja i akcije. Takođe, mogli su da izvedu dijametalno suprotne zaključke o istom istorijskom događaju, političkom pitanju ili značajnijoj ličnosti. Već početkom 70-ih levi revisionisti su, pored brojnih kritičara, delili još jedino uverenje da su u neko doba tokom drugog sv. rata, i zbog nekog razloga, Sjedinjene Države ispoljile diplomatsku agresivnost i zbog toga barem delimično bile odgovorne za hladni rat koji je usledio.

Prema mišljenju njihovi kritičari, revisionistički opredeljeni istoričari su imali još štošta zajedničko — opštu netačnost interpretacija; ograničenu, tj. ekonomsku tematsku opredeljenost; zloupotrebu i izvrтанje značenja istorijskih činjenica, kao i to što im je bilo omogućeno da svoja gledišta plasiraju u velikoj količini knjiga, članaka, profesionalnih studija i disertacija. Robert Medoks je rezimirao ove napade na revisioniste u članku pod naslovom „Atomska diplomacija” i u obimnoj studiji o poreklu hladnog rata, u kojoj optužuje Alperovica i šestoricu drugih glavnih revisionista za teško izvrтанje i zloupotrebu istorijskih činjenica.⁵¹

⁴⁸ O tome v. u Williams, n. d., str. 204-224.

⁴⁹ Kolko, n. d., str. 555-567.

⁵⁰ Clemens, n. d., str. 268, 274-279.

⁵¹ Robert J. Maddox, „Atomic diplomacy: A study in creative writing”, Jo-

Dok su se dalje rasprave vođene između istoričara revizionista i njihovih kritičara prenеле iz stručnih, istorijskih časopisa na stranice Njujork tajmsa⁵² i ostale popularne štampe, američka istoriografija drugog sv. rata prelazila je iz perioda polarizovanog suprotstavljanja u novu fazu detaljnijih analiza i prvih pokušaja ostvarivanja sinteze. Ovaj trend, lako uočljiv u američkoj istoriografiji o hladnom ratu na početku 70-ih, uticao je, ubrzo nakon toga, na interpretiranje istorije drugog svetskog rata. U sve većem broju istoričari su počeli da uočavaju da su donosili iste zaključke čak i onda kada nisu bili saglasni o njihovom značenju. Istoričari revizionisti mogli su da se slože sa svojim neorealistički orientisanim kolegama, na primer u tome da je američka politika u toku drugog svetskog rata bila utemeljena u nacionalnom interesu, ali nisu uspeli da se slože oko toga da li su gore navedeni razlozi vodili ka pravednoj i pohvalnoj ili naprotiv ka imperijalističkoj i nemoralnoj politici. Obe grupe su mogle da se slože sa tradicionalnom istorijskom interpretacijom u tome da je politika SAD u drugom sv. ratu bila univerzalistička u poređenju sa britanskom ili sovjetskom. Opet je, međutim, ispoljeno neslaganje jer se nisu mogli opredeliti da li je taj univerzalizam sadržavao naivni idealizam, ultimativni realizam ili svetski imperijalizam.⁵³

Kako je vreme odmicalo, zajednički zaključci su postali važniji od različitih interpretacija. To je delom možda rezultat mirnije političke klime koje je vladala u SAD nakon Votergejta i na kraju rata u Vijetnamu. Verovatno važnija od toga bila su dva druga faktora: pojava nove generacije istoričara, od kojih su neki pokušali da sintetizuju istorijske interpretacije 60-ih sa tradicionalnim istorijskim verzijama diplomatijske druge sv. rata i masovno odobravanje pristupa do tada nedostupnim arhivskim materijalima u vezi sa drugim sv. ratom, što je rezultiralo time da se 70-ih god. pojavila hiperprodukcija detaljnih studija o specifičnim aspektima američke diplomatijske druge sv. rata. Takođe, to je bio početak nove saradnje i sлоге među istoričarima.

Iako je još uvek rano da se izreknu definitivne ocene za rezultate ove nove generacije naučnika, izvesna nastojanja su već evidentna. Od vremena kada su nova vojna i diplomatska dokumenta postala dostupna, mnogi istoričari su preispitali najdelikatnija ratna pitanja, ona u

urnal of American history 59 (March 1973), str. 925-934; isti autor, *The new left and the Origins of the cold war* (Princeton, Princeton univ. press, 1973).

⁵² New York Times Book Review, 17 June 1973, str. 6-10.

⁵³ U knjizi *Origins of the Cold war* (Waltham, Mass, Ginn-Blaisdell, 1970), Lloyd C. Gardner, Arthur Schlesinger Jr. i Hans Morgenthau su otkrili šta im je zajedničko uprkos neslaganja. Gardnerova knjiga objavljena 1970. „Arhitekti iluzija“ bila je pokušaj sinteze iz ugla istoričara revizioniste. John L. Gaddis je u svojoj knjizi *The United States and the origins of the Cold war, 1941-1947* (New York, Columbia univ. press, 1972), sintetizovao mnoga otkrića revizionista o diplomatijski II sv. rata u novo, neotradicionalističko objašnjenje sukoba. Od novijih radova revizionista v. Leonard P. Liggio and James J. Martin, *Watershed of Empire: Essays on New Deal Foreign Policy* (Colorado Springs, Ralph Myles, 1976).

kojima su politički i vojni faktori bili nerazmrsivo isprepleteni. Pomoć SSSR-u, otvaranje drugog fronta, odluka o upotrebi atomske bombe i anglo-američki argumenti o ratnoj strategiji i budućnosti evropskih kolonija, da napomenemo samo neka od njih, bili su teme novijih studija koje su koristile britanske i američke vojne arhive da bi temeljito preispitale tradicionalne istorijske interpretacije i pokušale da stvore nove sinteze.⁵⁴

Drugi trend usmeren je ka izradi velikog broja specijalizovanih radova o američkoj diplomaciji prema specifičnim zemljama tokom rata. Kako su odnosi SAD sa pojedinim državama postajali sastavni deo u hladnom ratu i domaćoj politici, tako su se i u 50-im god. pojavljivale bilateralne istorijske studije. Sovjetsko-američki i kinesko-američki odnosi očigledno su bili dva odvojena pitanja. Kada je ratni vođa slobodne Francuske Šarl de Gol ponovo stekao vlast i odvojio svoju državu iz NATO pakta 1965, francusko-američki odnosi postali su treća zasebna tema američke spoljne politike.⁵⁵ U toku 70-ih, veliki broj studija o ratnoj politici SAD prema Indokini potvrdili su kontinuitet tendencije da se drugi svetski rat posmatra iz aspekta aktuelnih političkih problema.⁵⁶ Međutim, 70-te godine su takođe bile svedok poplave specijalnih studija o odnosima SAD sa zemljama koje nisu bile smatrane toliko važnim za američku spoljnu politiku.⁵⁷ Još jednom izgleda da je

⁵⁴ O tome v. npr. Richard C. Lukas, *Eagles East: The army air forces and the Soviet Union, 1941-1945* (Tallahassee: Florida State univ. press, 1970); Richard W. Steele, *The first offensive, 1942: Roosevelt, Marshall and the making of American Strategy* (Bloomington, Ind., Indiana univ. press, 1973); Arthur L. Funk, *The politics of TORCH: The allied landings and the Algiers Putsch, 1942* (Lawrence, univ. press of Kansas, 1974); Mark A. Stoler, *The politics of the second front: American military planning and diplomacy in coalition warfare, 1941-1943* (Westport, Conn., Greenwood press, 1977); William R. Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the decolonization of the British empire 1941-1945* (New York, Oxford univ. press, 1978); Robert Beitzell, *The uneasy alliance: America, Britain and Russia, 1941-1943* (New York, Alfred A. Knopf, 1972).

⁵⁵ Dorothy S. White, *Seeds of discord: de Gaulle, Free France and the allies* (Syracuse, Syracuse univ. press, 1964) i Milton Viorst, *Hostile Allies: FDR and Charles de Gaulle* (New York, Macmillan Co., 1965). Od ostalih važnijih bilateralnih istorijskih studija objavljenih u vremenu od 1945-1970., treba pomenuti: William L. Langer, *Our Vichy gamble* (New York, Alfred A. Knopf, 1947); Edward J. Rozek, *Allied wartime diplomacy: A pattern in Poland* (New York, John Wiley & Sons, 1958); pored ove dve knjige u ovu grupu spadaju i radovi već pomenuti u napomenama pod brojevima 11, 20, 24.

⁵⁶ Edward R. Drachman, *United States policy toward Vietnam, 1940-1945* (Rutherford, N. J., Fairleigh Dickinson univ. press, 1970); Gary R. Hess, „Roosevelt and Indochina”, *Journal of American history* 59 (September 1972), str. 353-368.; Walter LaFeber, „Roosevelt, Churchill and Indochina, 1942-1945”, *American historical review* 80 (December 1975), str. 1277-1295. Christopher Thorne, „Indochina and Anglo-American relations, 1942-1945”, *Pacific historical review* 45 (February 1976), str. 73-96.

⁵⁷ O tome v. npr. Walter R. Roberts, *Tito, Mihailovic and the allies, 1941-1945* (New Brunswick, N. J. Rutgers univ. press, 1973); Roger J. Bell, *Unequal allies: Australian-American relations and the Pacific war* (Melbourne, Melb. univ. press, 1977); Richard C. Lukas, *The strange allies: The United States and Po-*

dostupnost do tada nekorišćenog arhivskog materijala odigrala značajnu ulogu.

Tip sinteza koji je mogao da bude rezultat ovih trendova postao je jasan kada se 1975. pojavila vrlo hvaljena knjiga Martina Šervina „Uništeni svet“ i serija članaka Bartona Bernštajna, koji su potvrdili novi konsensus istoričara o upotrebi atomske bombe. Posle dugotrajnog istraživanja novih britanskih i američkih istorijskih izvora, oba istoričara su zaključila da su SAD zaista upotrebile atomsku diplomaciju u Hirošimi da bi zastrašili SSSR. Za razliku od Alperovica, međutim, oni su istakli da je sekundarni, premda i komplementarni motiv bio da se rat što pre završi; da je uvek bio ključna komponenta u Ruzveltovoj politici atomske energije što je potvrdila i njegova odluka da atomska bomba ostane anglo-američki monopol. Zaključak Šervina i Bernštajna je da Truman uopšte nije preokrenuo Ruzveltovu politiku protiv SSSR-a.⁵⁸

Slične sinteze pojatile su se tokom 70-ih o većini specifičnih pitanja iz drugog sv. rata. Mnoge od njih sadržale su različite zaključke o opštim pitanjima što je otežavalo realizaciju opsežnije sinteze. Osim toga bitni nesporazumi su bili brojni. Na primer, iako je hvalio studiju profesora Džona Gedisa iz 1972. o ratnim i posleratnim korenima hladnog rata, Ralf Levering je doveo u pitanje njegovu tvrdnju da je javno mnjenje ograničavalo mogućnosti tvoraca američke politike; umesto toga on je istakao do koje mere su oni mogli da utiču na javno mnjenje tokom rata.⁵⁹ Iako su Džordž Hering i Tomas Paterson, svaki za sebe, odbacili prethodna objašnjenja o američkoj politici ratne i posleratne pomoći SSSR-u, njihove vrlo cenjene sinteze su bile dosta različite.⁶⁰ Slična neslaganja obeležila su istorijsku raspravu o anglo-američkoj stra-

land, 1941-1945 (Knoxville, Tenn, Univ. of Tenn. press, 1978); James J. Dougherty, *The politics of wartime aid: American economic Assistance to France and French West Africa, 1940-1946* (Westport, Conn, Greenwood press, 1978). U poslednje vreme štampani su članci i studije koji prikazuju odnose SAD sa Portugalom, Vatikanom, latinoameričkim državama, Turskom i ostalim malim državama, a koji su suviše brojni da bi se ovde navodili.

⁵⁸ Martin J. Sherwin, *A world destroyed: The Atomic bomb and the grand alliance* (New York, Random house, 1975). B. Bernstein je sakupio brojne članke u zbirci: *The atomic bomb: The critical issues* (Boston, Little Brown & Co., 1976). Takođe o tome v. Brian Villa, „The U. S. army, Unconditional surrender, and the Postdam proclamation“, *Journal of American history* 63 (June 1976), str. 66-92. i „The atomic bomb and the Normandy invasion“, *Perspectives in American history* 11 (1977-78), str. 463-502. Za skoriji, neotradicionalan istorijski pristup v. Lisle Rose, *After Yalta* (New York, Charles Scribner's Sons, 1973) i *Dubious victory: The United States and the end of world war II* (Kent, Ohio, Kent univ. press, 1973).

⁵⁹ Gaddis, n. d.; Ralph B. Levering, *American opinion and the Russian alliance, 1939-1945* (Chapel hill, univ. of North Carolina press, 1976).

⁶⁰ George C. Herring, *Aid to Russia, 1941-1946: Strategy, Diplomacy, the origins of the cold war* (New York, Columbia univ. press 1973) i Thomas G. Paterson, *Soviet-American confrontation — postwar reconstruction and the origins of the cold war* (Baltimore, John Hopkins Press, 1973). Takođe o tome v. članke ovih autora u *Journal of American history* 56 (June 1969), str. 70-114.

tegiji, uticaju pojedinih vladinih službi u formulisanju politike Sjedinjenih Država, kao i dominantne ideje koji su se krile iza onoga što su vrlo obazrivi saveznički vođi govorili.

Jaz koji nastavlja da razdvaja istoričare drugog sv. rata i problemi koji ometaju svako nastojanje da se izgradi konsensus o američkoj diplomatiji ovog perioda u glavnim pitanjima, otkriveni su sa izdanim jedne od najkompletnijih i najimpresivnijih sinteza sa kraja 70-ih: Kristofer Torn, „Neke vrste saveznici: SAD, Velika Britanija i rat protiv Japana, 1941—1945“. Oslanjajući se na opširna i podrobna istraživanja arhivske građe i rukopisnih zbirki, kao i na mnoštvo drugih izvora, Torn je napisao delo koje je, bez sumnje, najkompletnija i najprodornija istorija savezničkih ratnih napora na Pacifiku i Dalekom istoku. Stiče se utisak da je autor, pokušavajući da bude što opsežniji i raznovrsniji, neke zaključke nedovoljno obradio, odnosno da nije svim pitanjima posvetio istu pažnju, čime je malo okrnio temeljitost svog rada. U knjizi je uporno kombinovao stare sa novim interpretacijama, da bi na kraju izveo zaključak da je anglo-američko ratno savezništvo bilo bez presedana po obimu saradnje, ali i da je široko rasprostanjena sumnjičavost još uvek vršila uticaj, kako na SSSR, tako i na SAD. Ova sumnja, isticao je Torn, bila je bazirana uglavnom na neznanju, ali i na razlikama u nacionalnim usmerenjima i političkim metodima. Napokon, iako američka politika u većini slučajeva nije bila ni naivna, niti čisto vojna, ipak je svakako često, prema rečima Torna, bila neodređena i konfuzna.⁶¹ Dalja neslaganja istoričara postaju očigledna kada su uporede izuzetne sinteze Roberta Daleka o Ruzveltu i Vojteha Masnog o sovjetskoj vojnoj politici u drugom svetskom ratu. Proširujući argumentaciju istoričara koji su branili Ruzvelta tokom 60-ih, Dalek je zaključio da je on bio pronicljivi, realistički državnik koji zaslužuje mnogo više ocene za svoju ratnu diplomaciju od onih koje su Divajn ili Barns bili voljni da mu izreknu. Masni je, međutim, kritikovao Ruzvelta što nije razjasnio svoje namere Staljinu u vreme rata. Zaključak Masnog je da su sva trojica savezničkih vođa bili loši diplomati. Ova dva istoričara su se složila da je posleratna sovjetska spoljna politika bila bukvalno unapred određena i da bilo kakva Ruzveltova akcija, uključujući i otvaranje drugog fronta 1942, ne bi otklonila sovjetsku sumnjičavost. Međutim, njihova složnost u ironičnoj je suprotnosti sa mnogim novijim interpretacijama o poreklu hladnog rata.⁶²

Dalja istraživanja će verovatno razjasniti neke od preostalih dilema o američkoj diplomaciji u drugom sv. ratu, ali nije realno očekivati da će sva pitanja biti u potpunosti rešena. Uprkos izuzetnog bo-

⁶¹ Christopher Thorne, *Allies of a kind: The United States, Britain and the war against Japan, 1941-1945* (New York, Oxford univ. press, 1978).

⁶² Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American foreign policy, 1932-1945* (New York, Oxford univ. press, 1979); Vojtech Mastny, *Russia's road to the cold war: Diplomacy, Warfare and the politics of Communism, 1941-1945* (New York, Columbia univ. press, 1979).

gatstva dostupnih istorijskih izvora, najbolji među novijim radovima često su bili navedeni na stranputicu naučnih sukoba i neslaganja u mnogim pitanjima. To je delom bio rezultat nepotpunosti dokumentacije. Na primer, Ruzveltovo odbijanje da svoje najskrovitije misli zabeleži ili ih poveri nekom od svojih bliskih saradnika dovodilo je istoričare u težak položaj i vodilo ka raznolikosti zaključaka. Osim toga, istorijski izvori jednostavno nisu sami sebi dovoljni. Istorija, pogotovu savremena, umnogome zavisi od tipa interpretacije — bar onoliko koliko i od sakupljanja dovoljne količine građe i izvora — a istorijske interpretacije možda su u još većoj meri uslovljene vremenom u kojem nastaju.

Radoje NENADOVIĆ

SUMMARY

COLD WAR

For over thirty years United States diplomacy during World War II has been one of the major battlegrounds of American historiography. Like other areas of intense dispute, the history of this period has inspired a large volume of literature, has been assessed in the light of present-day issues, and has been affected by the emergence of distinct schools of interpretation. In at least two areas, however, the historiography of World War II diplomacy is unique. Owing to an apparently insatiable public interest in the war and the availability of massive documentation, the number of historical works is not simply large; it is enormous, and continues to grow rapidly. And while these works can be divided into schools of thought which parallel those for other major historiographical issues, interpretations of United States World War II diplomacy often have a distinctive quality because of the influence of the cold war on its interpreters. Throughout the postwar era, in fact, World War II diplomacy has been treated not as an event unto itself, but as an explanation of the events that followed.

The impact of the cold war on World War II historiography may not appear as great as it did during the 1950s and 1960s, but that is because the conflict itself is more uncertain and nonideological than it was in the past. Just as the interpretations of the 1950s reflected the cold war consensus and those of the 1960s reflected the breakdown of that consensus, so recent interpretations reflect the more balanced and polycentric approach of the United States to Soviet-American relations in the 1970s. As long as the victors of World War II continue to play a major role in international affairs, the state of their relations will continue to have a major impact on interpretations of United States World War II diplomacy.

RASTISLAV TERZIOSKI

PROBOJ SOLUNSKOG FRONTA

Iz ratnog dnevnika jednog makedonskog učitelja

Ovaj originalan, izuzetno pedantno pisani hronološki tekst* predstavlja bez sumnje značajan izvor i dopunu onome što je istorija zabeležila o ratnim godinama na koje se odnosi. Dosta prostora u dnevniku zauzimaju tzv. mala svakidašnja zbivanja na frontu. Govori se o vremenskim prilikama i neprilikama kojima je bio izložen vojnik, o svakodnevnim umiranjima, ranjivanjima, bolestima, gladi, zarobljavanjima, teškim uslovima života, o umoru, nečistoći, blatnjavim i mokrim zemunnicama u kojima se mesecima živilo i umiralo; govori se o brojnim jurijšima, svakodnevnom prepucavanju i zloslutnim tišinama na frontu, neizvesnosti, strahu; govori se o ratnom drugarstvu među vojnicima, o mladalačkim maštanjima, tugovanju za propalom mladošću, o željama ratnika da se vrate kući među svoje kao i o brizi što se ta želja mnogima neće ostvariti. Govori se takođe i o nekim devijacijama kod oficirskog kadra: pijankama, naduvenosti, oštrom ponašanju prema vojnicima, što je posebno iritiralo običnog borca. Sa naročitom gorčinom se kritikuju i brojni privilegovani prevaranti, zabušanti, mutikaše i manipulanti koji u teškim danima rata love u mutnom i, dobro zaklonjeni od ratne opasnosti, lukavo se pripremaju da uskoro u miru zauzmu pobedničke pozicije.

U dnevniku se nešto šire opisuje stanje na frontu prilikom priprema za proboj kao i sam proboj Solunskog fronta 1918. godine. Poralaz neprijateljskih snaga kod Dobrog Polja, prodor srpske vojske kroz Makedoniju i Srbiju: Mariovo, Veles, Kumanovo, pa preko Vranja, Kuršumlija, Kruševca, Kragujevca, Loznice, Drine, na zapad. Nalazeći puno topline i sažaljenja za običnog neprijateljskog vojnika koji nedužan gine za tuđe interesе, autor opisuje i osuđuje viđena nedela koje je okupator ostavio za sobom: pustoš i zverstva nad mirnim stanovništvom. Opi-

* Na žalost, prvi deo dnevnika nije sačuvan niti objavljen (izgubljen je 1963. godine u katastrofalnom zemljotresu u Skoplju). Sačuvan je samo onaj deo dnevnika koji se odnosi na period od 22. XII 1917. do 30. I 1919. godine, kojeg ovde u nešto skraćenom obliku objavljujemo. Dnevnik je vođen po starom kalendaru, na srpskohrvatskom jeziku. U tekstu kojeg objavljujemo vršene su nezнатне pravopisne ispravke. Mesta gde se vrši skraćivanje obeležena su sa tri tačke (...)

suje takođe radost stanovništva što se ratu bliži kraj i iznosi njihove brojne potresne priče o ratnim godinama.

U dnevniku se plastično opisuju razne epizode iscrpljujućih ratnih napora u poslednjim mesecima rata. Beleže se dirljivi, tragični susreti vojnika sa roditeljima i rođacima pогinulih drugova, sa onima koje je u teškim danima četvorogodišnjeg rata nučila neizvesnost za svoje najbliže, da bi na kraju, najčešće, saznavali ono najgore.

Pri kraju dnevnika govori se i o brojnim nezadovoljstvima, nemirima i nedisciplini u vojsci i revolucionarnoj aktivnosti kod nekih vojnika i građana pod uticajem oktobarske revolucije, o tzv. zelenom kadru, kao i o nekim merama vlasti da se tim nemirima stane na put.

Dnevnik završava opisom stanja u vojsci prilikom demobilizacije i radosti vojnika što se posle teških ratnih godina vraćaju kući.

Autora dnevnika demobilizacija zatiče daleko od rodnog kraja, negde u Slavoniji odakle se tokom meseca januara 1919. po zaobilaznim putevima u teškim poratnim uslovima vraća kući.

LJUBOMIR TERZIOSKI, Ratni dnevnik

22. XII 1917. god. ... Veče vrlo hladno. Moja četa u rezervi u pasivnim zaklonima. Nigde prostirke u zaklonima, nigde drveta, čumura, nigde vatre. Kad smo prošle godine u ovo doba ovde prvi put došli i napadali bejaše velika šuma da se je danju bez ikakvog zaklona i rova moglo ići po položaju, a sada kolika razlika. Počeli su i panjeve kršiti, na koji će način ovo postati dobre njive ili livade stanovništvu okolnih, inače vrlo siromašnih seljaka. Gotovo svi pasivni zakloni napunjeni su vodom jer su duboko ukopani, pa tako nema ovde kreveta te jednii vojnici moraju ležati na mokroj zemlji — u blatu ... bez vatre, umorni, znojavi.

Ja sam se sa platom prvo smestio u jednoj zemunici gde je bio potporučnik Topalović ... Zemunica vlažna, voda po njoj teče, krevetić mali tek za jednog dovoljan, bez furune i vatre. Nađosmo malo čumura koji stavismo u jedan šlem, razduvasimo čumur, pogrejasmo ruke, protresmo krevetić još sa jednom daskom da bismo potom mogli noćiti. Pojedosmo po jednu krišku hleba i malo se založismo. Moram priznati da se na hladnom vremenu dobro jede. U to doba dođe vojnik Trećeg voda, potporučnik Zdravković sa svojim vojnicima i izjaví da on nema gde da noći te naguraše vojнике po vojničkim zemunicama, a on ostade kod mene i noćisimo i ja i on na krevetiću ... Posilni vodnikov leže na goloj mokroj zemlji gde su prostri samo dva šatorska krila. Kakvo noćevanje. Siromasi posle dva časa morali su odatile pobeci od hladnoće i otići kod vojnika da se malo ogreju i ostatak noći provedu. Vojnik je vojnik, mučenik. On od ništa stvori nešto. Cele noći luta i nađe po koji panjić ili drvo pa makar i sa pet km. daljine jer je primoran da to čini, a i već je navikao. Psiuje, ljuti se, viče, dere se, i na kraju krajeva kad uvidi da mu to ništa ne vredi sagne glavu kao ulovljeni slon ili vo u jarmu pa se pomiri sa sudbinom i utiša se, pa bogami i po koji

vic se izbaci i našali se i tako ove dugačke, proklete — hladne i dosadne dane i noći provodi ...

23.XII. Od 1—3 popodne po malo sunca, a inače hladno ... Ja imam dva čebeta povrh kojih bacam šinjel i pelerinu, pa mogu reći da mi noću nije zima ... Pošto sam naučio na hladnoću ... ovo mi nije prvi put.

24.XII. Ništa važno, dan kao juče. Bili smo na miru od Bugara.

25.XII. Božić. Vreme kao juče, samo što tako hladan vetar duva da nam suze na oči udaraju. Došao je kurir iz Soluna i delio po nešto svakome. (Kako je koji naručio) za praznik.

Vojnici snužđeni nešto misle, valjda na nekadašnje svoje provođenje ovih dana u selu, crkvi ... Evo već otvorili ... konjaka i evo ih gde nazdravljaju „Da bog da do godine ovaj sveti praznik proveli kod svojih kuća; ove godine ovde kako mogli, do godine kako hteli ...“. Ostali aminuju i tako redom piju. Sve do godine i evo je već treća godina u tuđini.

Na levom krilu pod nas počeo je artiljerijski duel. Preko nas izbacuje nekoliko haubica ... Čestitaju valjda praznik Bugarima, a Bugari vraćaju čestitke ...

30.XII. Ništa značajnije. Bugari nam bacaju po neku bombu ... gubitaka nemamo, vreme hladno.

1.I.1918. god. Nova godina. Vojnici čestitaju jedan drugome i žele da se u istoj svojim kućama vrate. Po svoju priliku tako će i biti. Svi su izgledi takvi. Vreme oblačno, duva po malo jugo, koji je dosta hladan. Na levom krilu po kad kad grunu topovi ... sigurno su izmenjene novogodišnje čestitke.

2.I. Magla, oblačno. Na frontu dosta mirno, osim što rovovac izbaci po nekoliko zrna levo od nas na Dunavsku diviziju.

3.I. U toku noći dosta jaka artiljerijska vatrica. Dan dobar, sunce kao u proleće. Na levom krilu kota 1050 dosta živa artiljerijska borba ... predveče Bugari izbacile nekoliko rovovaca na Dunav diviziju, levo od nas, našto naša artiljerija brzom paljbom odgovori.

25.I. Dan dobar ... došao je komandant divizije ... bili su i ostali komandanti pukova. Gosti, svirači, zdravice. (A mi!).

26.I. Dan dobar kao juče, ja sam dobar ... Ovde je noćio komandant divizije, odraše se bolničari ribajući patos ambulante, obišao je i naš bataljon. Držao im je govor ...

28.I. Vreme lepo. Sunce, ja sam se dobro osećao ... na ratištu ništa značajnije — tišina. Uveče mi javiše da sam preveden u drugu četu našeg bataljona koja se obrazuje od dobrovoltaca iz Amerike.

31.I. Prešao sam u logor moje čete. Dočekali smo dobrovoltce i smestiše se u novim zemunicama.

2.II. Počeo sam po malo da radim nove knjige: Dobri ljudi — Ličani. Ima i Rusa i 1 Čeh koji je pobegao iz devete Divizije. Čeh nam je pobegao, koga je patrola uhvatila i dovela. Vreme vetrovito i oblačno. U noći je počeo da pada sneg sa jakim vetrom da se ne može napolje izaći.

21.III. Vreme lepo. Bugari izbacise nekoliko šrapnela na naše vojnike, koji su kopali rovove iznad Bataljonskog štaba. Gubitaka nije bilo.

22.III. Sunce. Pravo proleće ... Pre podne zatišje na frontu. Posle podne otpočeše rafali ... Bugari s vremenom na vreme odgovaraju.

23.III. Već je malo više otoplilo i noću se može spavati dosta dobro. Vlažna je zemlja pa smo svi kao da smo iz groba izašli. Lica su nam boje zemljista — pravi mrtvaci.

27.III. Bugari gađaju. Tamo gde sam ja bio i izbacise 9 teških zrna (od 54 kgr.). Bombe su padale oko moje zemunice gde je i naš rovovac koji im je takođe odgovorio. Na devet njihovih izbacio je 21 naših.

28.III. Bombardovana su mesta gde su Bugari sa teškom haubicom. Jedno zrno palo je u rupu gde je rovovac na deset koraka južno od mene i nije učinilo kvara rovovcu. Drugo je zrno palo ispred vrata moje zemunice na 6 metara. Eksplozija jaka, a ja koji sam do toga momenta pisao jednu objavu na francuskom jeziku jednom potporučniku, dobio sam zemlje i prašine na hartiji i taman mi ovo posluži mesto piće hartije. Nije bilo gubitaka s našc strane ...

30.III. Naši bombarduju bugarske položaje, iz sviju cevi izbačeno je 3000 metaka, koliko ovo košta !!! Da li je novac koji je potrošen za kupovinu ove municije ne bi mogao biti i neki dobrotvor pored male osiguranja života ...

Od 1—13.IV. Ništa značajnije, sem što su jednog dana Bugari izbacili oko 70 zrna na 2. polj. bateriju. Po pričanju vojnika uništili dva topa, ubili dva vojnika, a dva teško ranili.

1.IV. Preveden sam u rezervu i spao sam od 48,50 franaka na 30 fran. Divno! Pisao sam molbu Odeljenju prosvete za učiteljsku platu, ali sumnjam da će uspeti ...

15.IV. Vreme oblačno celog dana sa vетrom. Video sam se sa dragim starim komandirom. Ručak izvrstan, vina dosta. Društvo lepo. Sutra mislim da se vratim na položaj, te sve mislim kako ću poći uzbro. U pustinju gde mi živimo.

16.IV. U 10 čas., krenusmo za položaj, odnosno moje sadanje selo — diviz. rezerva koja je na Milinoj Kosi. Uz put pri povratku bio do Skočivira, dovezao se na vozu, a odavde — do diviz. slagališta — na automobilu, zatim peške ...

17.IV. Bio sam zamoren od jučerašnjeg putovanja... na frontu ništa značajnije. Dežurni oficir, potporučnik, reče mi da će ujutru 18. IV u 5 časova biti bombardovanje bugarskog položaja i da svaka cev ima da izbaci po 40 zrna. Ali pošto je i suviše rano bilo za „gospodu gledaoce živog kinematografa“ to je po svoj prilici odloženo za posle podne u 3,15 čas. Vreme oblačno, pomalo kiša pada. U određeno vreme i ja izdoh da bar sad kada sam u rezervi posmatram živi bioskop 20 veka. Kako se bacaju milioni u bezdan, zašto će se prodavati ostaci upropastiće imovine mirnog stanovništva koje danas trpi tako isto gnev istih takvih zlikovaca sa one strane koji ovakve bioskope priređuju i kockaju se sa životima nevinog ljudstva, čija je sudska u njihovim rukama. Ovog su časa gospoda došli na silnim i besnim konjima, sa pomamnim kerovima za sobom (Okruženi), svitom svojom, na određenom mestu u baterijama posadili su durbinima u rukama posmatraju ovaj cirkus gladijatorski, isto onakav kao i nekadašnji Rimljani silni u starom veku kada terahu roblje ljudstva besnim lavovima da ih rasčereće na parčad, a oni da im sa galerija pljeskaju. O ljudstvo i kulturo 20 veka! Što se smeješ podrugljivo ovom starom neprosvećenom i divljačkom dobu! ...

Koliko je na ovom frontu i samo ove divizije bačeno miliona u vетar a za nekoliko minuta! Zar ne bi se na sve drugo ovo moglo upotrebiti korisnije! Koga ovo tuče! ? Kome se ljudski rod i bolje reći izrod raduje kada se nešto ovako odigrava! Na kojeg je ovo upereno — na Bugarina gde je i moj rođeni brat,* od oca i majke, koga samo imam. Ja se radujem njegovoj pogibiji, a on mojoj!? Sta on dobija pobedom onih tamo, šta ja pobedom ovih ovde? — I jedan i drugi ako ostanemo živi bićemo roblje i ostatak do smrti provodićemo u ropstvu i oplakivanju ovih silnih miliona, koji se ovako raskalašno, željom nekolicina, rasipaju i bacaju u bezdan. Kakva je razlika između jednog Srpsina i Bugarina koji se ovako kolju ... i da li je to želja sviju Srba i Bugara ili želja pojedinaca i kod jednih i kod drugih, kojima je sudska i život sviju nas predat i poveren. Te i Austrijanci, Nemci, Turci, Taljani, Francuzi, Englezzi itd.; sve su to ljudi kao i mi što smo, svi imaju kratke živote isto kao i mi, pa zar ne bi bilo bolje da smo svi braća, kao i što smo, da imamo jednu bezgraničnu državu federalativnu,

* Rođeni brat autora ovog dnevnika za vreme okupacije Makedonije od strane Bugara mobilisan je u bugarsku vojsku.

kao na primer Švajcarska, koju svi vidimo, a u stvari ne vidimo, gde su tri elementa koji su u tzv. slobodne države doobile tako krvavo zavojevane, koji se tako krvavo kolju, gde je tako silan život i gore su se sakupili iz sviju država slobodniji ljudi, koji se sa ovom budalaštinom ne mogu slagati, i koji su zato od „svojih“ osuđeni ... u njihovom odsustvu.

Ali kad mogu i ja kao saučesnik ovih krvoprolića, ne mogu ništa sam učiniti i u takvom sam stanju kao i svi ovi ljudi sa ovim nadama već da sagnem glavu, čutim i trpim i vičem razumem i „tako je“, te makar i sneg da je crn ili da magarac leti. Jezik imam ali nemam govora, nem sam i moram taki biti. Valjda će i ovome jednom biti kraj i ovako nemi ljudi će jednog dana progovoriti.

6.V. Dosta sam dobro spavao, iako gde smo ležali voda je do kolena. Čudim se kako još pod ovakvim okolnostima živim.

Ujutru sunce, lep dan, na frontu ništa značajnije sem artiljerijskog bombardovanja Brazdaste kose sa naše strane.

Posle podne artiljerija cele naše armije bombardovala je Brazdastu kosu. Bombardovanje je počelo u 17 časova i trajalo do 19 čas. Divno je bilo posmatrati! Koliko se ovde hiljada baca za dva sata ! ? Koji će ovo plaćati! ? Koliko je dosad ovako bačeno, koliko to košta i zašto? — Oh, kulturo 20 veka! Kad naše bombardovanje presta i počeće patrole da se kreću radi izviđanja, Bugari koji su za sve vreme čutali ili vrlo slabo odgovarali, osuše baraž artiljerijski pa i mi ovde na centru nismo bili pošteđeni, štete nije bilo.

7, 8, 9. i 10.V. Slabije bombardovanje od obe strane. Priprema se utrošak muničije za idući koncert. Lepa uživanja ! ? Danas je lep pravi prolećni dan, na frontu ništa značajnije. Rekao bi čovek da nije rat, rado bi ovde posmatrali prirodne lepote: zelena trava pokriva zemljište ... Ptice i pojedini insekti čuju se, pošto sada nema nikuda da se čuje pesma kulturnog čoveka 20 veka. Oko mene je cveće i zelenilo, nalazim se u prirodnjoj divnoj bašti, ali nemam kad i ne smem da se komotno prošetam i koji cvet uzaberem. Određena je staza kojom smem ići, a sa staze ni mrdnuti. Oko mene su rupe od granata i bugarskih merzera, a ispod mene groblja pokojnih drugova koji mučenički svoj mladi život kratki u ovome svetu izgubiše daleko od svojih milih i dragih koji ih željno možda još očekuju i nadaju se njihovom povratku. Oni i nikada neće doći niti će im oni moći i grob njihov videti. Za koga ovi ovde umreše tako rano prevremene smrti ! ? Je li to njihova volja i potreba ili nekoga drugoga koji je držao njihovu sudbinu u svojim rukama i sa njihovim životima razmetao se kako ima hrabre vojниke ! ? Oh, kulturo! Oh, narode! dokle ćemo ovako. Zašto sve ovako i što je ovako?

14, 15, 16. i 17.V. Vreme hladno s kišom i danju i noću razboleše se svi vojnici od čadi kao da su polupijani, sneg kao da je usred zime beli se ...

18.V. Kiša je prestala. Sunce je malo jače grejalo, ali je blato još tako veliko da se ne može nigde izaći iz zemunice.

Obrazovana je škola za nepismene vojнике, pa su i mene odredili za nastavnika. Nastavnik za vojнике 2. i 3. čete. Ima ih 77 vojnika. Škola je počela 15 maja. Sa mnom radi i podnarednik Jovica. Sećam se tek sada nekadašnjeg života i što bi moglo sada da bude od mene da nisu ove prilike.

19.V. Vreme lepo ... Na frontu ništa značajnije, sem što su Bugari gađali haubicama Miletinu kosu i pojedine naše baterije.

Od 20.V do 30.V. Ništa značajnije sem artilerijske duele. Došli su Francuzi i obrazovali bioskop na Miletinoj kosi, gledao sam dve predstave ... Ovo je i dosta za ovo mesto ...

5.VI. Sunce dosta jako kao proleće u našem Poreču. Legao sam posle podne da u šatoru spavam. Probudi me razorna bugarska haubica koja pade iznad mene na jučerašnjem mestu gde je onaj vojnik ranjen. Ustao sam i počeo nešto da radim, dok ti jedna granata ispod mog šatora na pet metara lupi. Sagao sam se i legao dok se dim i parčad razidoše, strepeći da me koje parče ne potrefi. Srećom granata pade ispod mene, te kako je nagib to parčad odoše naniže i ja ostaooh čitav. Zgrabil bluzu i poleteh u jednu zemunicu. Bugari baciše još 5—6 granata šarajući prostor naše rezerve, ali sve padaše dalje od nas. Gubitaka nije bilo.

7, 8. i 9.VI. Ništa značajnije sem što jedne noći pokušan napad na frontu Dunav divizije. Došli su do žice ali zbog jake artiljerijske vatre morali su se vratiti. Svakako da je ovo samo neko jurišno odeljenje. Neki artiljeri na desnom krilu od kose ubili dva naša vojnika. Dve žrtve više ...

12.VI. Dan dobar — sunce. Od strane Moravske divizije jako bombardovanje bugarske rezerve pozad krša i na Brazdastoju kosi. Na našoj strani Bugari izbacise nekoliko hazanovaca bez da učine štete ...

14.VI. Vreme lepo, vrućina, na frontu zatišje, ali uobičajenog bombardovanja ...

15.VI. Vreme lepo — sunce. Kupao sam se u Beloj vodi. Predveče u 21 čas počeo je baraž sa naše strane na Brazdastoju kosi — od strane Dunavaca. Bugari razumeše, vratiše nam zajam. Pa i ovde na centru ne ostaviše nas na miru. Baciše 7—8 rovovaca i haubičnih zrna. Posuše nas dimom i prašinom. Zrna su pala oko naših zemunica, ali slučajno ni jedno ne potrefi zemunicu. Gubitaka nije bilo.

16.VI. Vreme lepo. Sunce vidovdansko. Ujutro naša dva aeroplana spustiše se dosta nisko i iz mitraljeza gađahu rov kosu. Bugari ih nisu gađali nikako, jer su sigurno bili da im neće ništa nauditi.

Posle podne u 17 časova naša teška artiljerija gađala je neprijateljske baterije. Za 1/2 časa brzom vatrom strašne im gubitke počinili ! ? ... Žali, bože, ovoliko milione.

Uveče smeniše se dva voda, dva dođoše u rezervu, a dva voda iz rezerve odoše u rovove. Jedan redov dobrovoljac, Ilija Trbić izišao je iz rova da čupa travu ispod rova, a drug njegov poteže iz puške misleći da je neprijateljski vojnik i ubije svog brata. Evo ti kulture 20 veka. Koliko je slučajeva ovakvih bilo i koliko će ih biti ! ? Šta je potrošila samo naša artiljerija sa našim vojnicima, a šta sa ostalima ... O kulturo! O prosveto, o ratovi prokleti! O narode glupi i slepi, progledaj iz ove magle već jednom, vreme je.

17.VI. Vreme po malo oblačno, priprema se za kišu. Celog dana hladno, a ja sam celog dana gladan jer se nema šta jesti. Skuvali su nam neke tikve, koje su gore od onih što je nekada u davna vremena pokojna majka davala svinjama kod kuće. Ali ovo nije samo danas ovako, već evo četiri godina. Gospoda — sedi za stolom, ratuju, jedu po 4 i 5 jela, piju vina, srču kafu, puše, smeju se uživaju ...

Vreme je već večeri. Magarac „Markus“ izneo je već dve poljske kujne i evo ga gde svira za večeru (ričе). Čiča komordžija stegao mu je usta i ne da mu da produži pesmu da ne bi Bugari čuli i veselja radi koji rovovac nam poslali, pa da džumbus bude veći.

18.VI. Vreme lepo, na frontu ništa značajnije sem uobičajene kanonade artiljerijske ...

19.VI. Vreme oblačno, pa i prilično hladno ... Opreza u rovovima pojačana, svi su budni da ne bi bilo iznenađenja, jer divljaci se koriste ovakvim vremenom, po ovakovom vremenu guraju u propast svoj mizerni i prenapaćeni narod u pogibiju i smrt da bi postigli uspeh i gojili svoje trbuhe i punili posle svoje džepove od znoja ove iste srotinje, koja danas ovako slepo — sa vezanim očima za njih gine ...

20.VI. ... Na frontu zatišje (kad kažem zatišje ne treba ovde bukvano tumačiti da nije bilo nikakve artiljerijske akcije već da nije bilo jake aktivnosti). Vreme je 20 sati ... Šetam se sam malom putanjicom kuda komardžija iznose hranu i građu za utvrđivanje. Mesto nije ponajbolje za šetnju, strmo je a sa strane, a negde i na samoj putanji vide se velike lame, dubine i po dva metara, a prečnik 5-6 metara. Ispred mene je mala strmina, što je po svojoj prilici bila njiva ili livada nekog seljaka iz Gradešnice, koja je sada pusta, obrasla trnjem i iskopana granatama i rovovcima. Preko potoka nalazi se groblje (20-30 grobova) srpskih sinova koji su pali ovde pri napadu za proždrlijive ... Belucaju se drveni krstići, a jedan je spo-

menik sa natpisom od granata, što su podigli njihovi drugovi i rođaci na njihovim humkama. Da li su njihovi roditelji mislili na to da će njihova deca, sa znojem odgojeni i othranjeni, da bi se našli svojim starim roditeljima pri njihovom samrtnom času, ležati ovde u ovoj pustinji gde im niko groblje posetiti neće!?

27.VI. Sastavlao sam mesečne račune i 28 predao blagajniku, uzeo platu za vojнике i svratio sam u četu pa sam produžio za Sakuljevo. Pronađoh automobil i dovezoši se do Skočivara. Ovde sam izdao platu vojnicima u bolnici, pa sam peške preko Dobrovena otišao u Brodi gde sam seo na mali voz i posle podne u 18 časova stigao u Sakuljevo kod Manojla. Sutradan je Petrovdan i ja sam sa Manojlom bio u grčkoj crkvi gde je naš sveštenik služio toga dana. Posle podne odosmo sa Manojlom kod Danila u Neokazi, gde smo spavali i sutradan vratili u Sakuljevo gde sam i noćio ...

5.VII. Bolje sam se osećao, četa je otišla na marš a ja ostao da posvršim posao ... na frontu ništa značajnije ... vojnici su došli umorni pošto su sa celokupnom spremom natovareni kao magarci išli po jazbinama, izuli se, pa zbog znojavih nogu ne moguše se kući u zemunicu od smrada. Gospoda officiri, koji su proveli jedan izlet, pekli jagnje pored hladne vode i dobrog vina, pili, otišli!? Izuvali im cokule, rashlađivali im noge. Pekli kafu, služili im vino kao robinje. Sa da posle je večere, kada su vojnici polegali i staraju se da svoje umorno telo i noge u spavanju odmore gospoda sa pola pečenja sa izleta sa dobrim vinom vesele se, piju, tri Ciganina sa violinama sviraju im uživaju ...

21.VII uveče odemo i smestimo 3 četu na Rov kosu. Tišina na frontu, za 10 dana nijedan metak nije opaljen neprijateljski. Od rovovaca poginuo je jedan podnarednik Vuč i jedan redov ...

29.VII. Borba aeroplana na Rov kosi. Jedan francuski aeroplan bi zapaljen u vazduhu. Strašna smrt avijatičara ...

31.VII. Vreme hladno i oblačno. Priprema se velika artiljerijska municija, dovlači se nova artiljerija. Dolazi pozadi nas Moravska divizija. Dan početka se krije, ali će po svojoj prilici biti oko 15. avgusta.

Od 1-8. avgusta 1918. Ništa značajnije na frontu uobičajena kanonada. Na vojнике moje čete koji su opravljali put od brigadne rezerve za Belu Vodu, jednog dana izbacili su Bugari oko 205 granata i šrapnela. Žrtava nije bilo, sem neznatne materijalne štete ...

7.VIII. Vojnici moje čete obučavali su se u bacanju bombe. Utrošeno 150 bombi što otprilike košta 700-800 dinara. Jedan redov kome je jedna bomba umakla i nije uspeo da je iz rova izbaci eksplodirala

je na braniku rova kojom je prilikom ranjen jedan oficir malo teže u levu plećku i jedan vojnik lakše na 13 mesta u but noge. Jadno lakše kad mu je 13 parčeta ostalo u nozi. Evo nesrećnih slučajeva što je u ovome slučaju opet bilo srećno, jer je moglo bar 5-6 biti mrtvih. Pripreme se vrše uveliko. Propadoše konji magarci, mazgi i automobili vukući municiju artiljerijsku, artiljerija se nova takođe svaki dan povećavala. Koliko će još života da završe pre vremena?!

9.VIII. Vreme lepo na frontu ništa značajnije... Danas je komandir sa jednim vodnikom i našim podoficirima išao na položaj „Oštru Čuku“ da gledaju položaj.

10, 11. i 12. VIII. Ništa značajnije, vreme kao i obično lepo.

13.VIII. Pošao sam za Voden na učiteljsku skupštinu. Navratio sam u Sorivić, kod Todora sa Manojlom odakle smo 14-og stigli u Voden... Živog u Vodenu i na položaju. Skupštinske debate, pozorište, koncert...

19.VIII. Ujutru sam automobilom došao do 40 km. i odatle peške do čete — na Miletinu kosu. Privršavao sam sve navrat na nos, sve zaostale poslove i 20. uveče dođosmo na Rov kosu. Evo me u bataljon rezervi u moje zaklonište gde smo zimske noći bez vatre proveli prošle godine. Sada su zemunice dosta suve. Kao za doček, Bugari bacise 40-50 granata rovovaca preko nas, ali sve pozadi. Pozadi Dunavci, levo od nas sigurno vraćaju zajam Dunavcima koji im pri našem polasku sa Miletine kose prirediše takođe jedan — bajram. Divota! Luminacije i veselje i lumphovanje sa ljudskim životima.

21.VIII. Na frontu ništa značajnije sem uobičajene artiljerijske kanonade. Bez pešadijske i mitraljeske aktivnosti...

22.VIII. Vreme lepo — sunce. Jača avijatičarska akcija. Jedan naš aparat opet zapaljen u vazduhu pade blizu sela Budimirca. Artiljerijska akcija s bugarske strane intenzivnija. Gađali su Štab brigade i tukli brigadnu rezervu, kao i put od Miletine kose za Belu Vodu pa i samu Belu Vodu. Na našem položaju bačeno je 2-3 granate i šrapnela, bez da učine kvara.

25.VIII. Ništa značajnije... Bugari postadoše malo raskalašniji, počeše da malo češće priređuju balaže artiljerijske u razna vremena i na razne tačke našeg fronta, pozadine i pojedine puteve.

26.VIII. Vreme divno. Dosta velika vrućina. U toku dana imali smo svi maske, probali da li ćemo moći da izdržavamo za vreme bacanja gasova. Držali smo ih čitav sat. Još mi zuje uši. Ne trebaju gasovi nego samo da se posumnja da se bacaju gasovi i neka se maske drže 2 časa

neprestano, pa sigurno zagušivanje i sigurna smrt i bez gasova. Pred noć Bugari osuše baražnu vatrju na „Engleskinju”, „Belu Vodu”... kod našeg bataljona i našeg voda u rezervi i na put koji vodi od Bele Vode do Miletine kose (Duboki potok)... Noći jaka artiljerijska vatra na frontu gde je bila Moravska divizija — u pravcu Gradišta i na obalama Crne Reke.

27.VIII. Vreme lepo. Ujutru zatišje na frontu.

28.VIII. Vreme lepo na frontu ništa značajnije.

29.VIII. Na frontu ništa značajnije. Uobičajeno bombardovanje.

31.VIII. Vreme lepo. Na frontu zatišje. Avijatika aktivnija. Borbe u vazduhu, pao jedan avion u pravcu Guš... ali ne znamo čiji je — izgleda da je naš. Prevrtanje u vazduhu kao ubijena ptica.

1.IX. u 9 izjutra počelo je bombardovanje Rov i Brazdaste kose.

2.IX. Posle podne pođemo u napad na Rov kosu. Vojnici ušli u I-II rovova ali u II rov budu doćekani bombama i odbijeni sa velikim gubicima. Samo moja četa je imala 32 vojnika izbačeno iz stroja...

3.IX. Palo je još juče Dobro Pole i neki delići Sokole. U 4 časa i mi izadošmo i pređosmo Rov kosu i produžimo dalje. Evo me kad ovo pišem na desnoj obali rečice Gradeničke? Kako su Bugari spremali bašte pored ove vodice. Divota gledati. Pa ovo im je i zanat. Kamo lepe sreće kad bi se svaki svojim zanatom i zanimo i kad ne bi tražio tuđe. Ali egoizam je urođena osobina.

Oko 12 časova stupisemo u borbu u sastav našeg bataljona. Oko 16 časova izvršili smo juriš na Gradenički Vis i zarobili 3 oficira, 170 vojnika i 3 mitraljeza. Imali smo 3 mrtva i 13 ranjenih vojnika.

4.IX. U divizijskoj smo rezervi, kada ove redove pišem Bugari bacise nekoliko haub. teških zrna. Sahranjujemo mrtve. Katakombe, telefoni, tuneli-bugarske. Muke sa prenošenjem i previjanjem ranjenika. Dobio sam pismo od prote Krste Đorđevića, kome sam odma pisao kao i Manojlu.

Uveče smo krenuli odavde i došli u toku noći u selo Bešište, gde je bilo bugarsko-armijsko slagalište.

5.IX. Krenusmo se preko sela Polčište i Vitolište i dođosmo u selo Živovo gde prenoćisemo, ovde smo i u toku dana u armijskoj rezervi.

7.IX. U 5,30 krenusmo se odavde preko sela Vrbište, pređosmo Reku Crnu i u 15 časova krenusmo se u napad u pomoć 2. i 8. puku — na centru. Neprijatelj nas je tukao šrapnelom, a na vrhu i mitraljezom...

Ovaj se položaj zove Slobodna Tumba i Nikulica. Ispod ovih sela Buđakovo.

8.IX. Celog dana borba, vrlo rđav položaj, brisan prostor, mitraljezi ne daju otvoriti oko, a pored toga i brađanim ŠRAPNELOM TUČE. Ranjen komandant bataljona, 2 ordonanosa i još nekoliko vojnika iz bataljona. Naša četa nije imala gubitaka, bila je u neposrednoj blizini u bataljonskoj rezervi. U toku noći Bugari pobegoše i mi u 2 časa izdemosmo na položaj, sama bukva (obla bukva).

9.IX. Vreme lepo. Mi se sa ovog položaja smenismo, dođemosmo u rezervu iznad sela Budakova, a VI puk produžio ganjanje (selo Godjak) ovde smo i prenoćili.

10.IX. U 4 časa pređemosmo preko Vrbovske, put Prilep, Gradsko, preko pruge uskog koloseka i vazdušne železnice i noćisemo blizu s. Nikodina. Bugari u toku noći odstupiše i sa ovih položaja i evo nas 11. IX 1918. na odmoru ispod s. Popadije. Naš bataljon u rezervi, a 1. i 2. u borbenom redu.

Veliko rastojanje — vrućina pa teško putovanje. Uveče dođemosmo na položaj Klepa gde noćisemo. Moja četa na predstraži.

12.IX. U 4 časa krenusmo... mi u prethodnici, u 8,30 patrola izbi na položaju „Duke“. Bugare nigde ne stigosmo. Kad se naša patrola pojavi na ovaj položaj primetisimo Bugare ispod ovog položaja u dolini sa komorom. Otvorismo vatru iz mitraljeza, puškomitraljeza, a uskoro izadoše i — 2 brdska topa, koji gađaše komoru. Komora se rasturi iznad sela... Gde se i zaustaviše. Postaviše mitraljeze po kućama odakle će na vis...* Rane nam samo jednog vojnika. Uveče ostavismo ovde samo 1 vod, a sa 3 voda odosmo u bataljonsku rezervu — ispod sela.

13.IX. Naši se topovi učutaše, svakako što su brđani i ne mogu da se bore sa haubicom, a i ne mogu da izvuku poljake, haubice i municiju. Ujutru vreme lepo. Počelo bombardovanje celog našeg položaja od strane Bugara. Naša četa dobi naređenje u 6 čas. da krene ka selu Ckrvine za napad na bugarski položaj. Pošla je dolum jednim, ali bi primećena od neprijateljskog posmatrača. Haubice su osule vatrom, zatvorili dolinu s obe strane i naneli nam jake gubitke: 15 izbačenih iz stroja, od kojih je 4 mrtva na mestu (kaplar Dakić) teško ranjena 8, među njima i G. Arnautović, koji je sam sebi ostatak noge nožem isekao. Strašna slika. Odmah posle ovog baraža? Bugari odstupiše preko Velesa i mi izdemosmo na Gopeš. Iznad Velesa gde smo bili na predstraži, ovde rasturismo 3 vod, koji je najviše stradao.

* Prekinuta je rečenica u originalnom tekstu.

14.IX. Ujutru naša četa osta u pukovskoj rezervi, i pošto se ceo puk prebac preko Vardara, i mi pređosmo Vardar kod ušća reke Babune i preko Novog Sela i Krivolak — Ovčeg Polja, pošto proterasmo Bugare, prenoćisimo pozadi Krim... (nejasno u tekstu d. m.).

15.IX. Krenusmo se napred. Naš bataljon je u rezervi puka. Noćisimo pošto pređosmo Ovče Polje, malo je i gubitaka bilo.

16.IX. Krenusmo — naš bataljon, ... marširalo se nekoliko kilometra bez otpora. Kod sela Kokošina zastadosmo jer naišli smo na otpor Bugara. Újutro Bugari pobegoše.

17.IX. Neke prethodnice odoše ka Stracin. Mi smo još blizu sela Kokošina, čekamo pokret. Spustimo se kod s. Kokošina. Iznenada dođe jedan kapetan — ne znam kako se zove i javi da je u 12 čas. danas primirje sa Bugarima. Niko u prvi mah nije verovao. Juče pred mrak ovde pucaju topovi i klokotahu mitraljezi i puške, a sad sve to utiša se. Mi dobismo naređenje da kako koji odmaršujemo do M. Svetog Marka na levoj obali reke Pčinje jugozapadno od Stracina gde već pređosmo selo i kod sela Dovezenca prenoćisimo i sutradan

18. IX 1918. posle podne u 16 časova krenusmo na s. Mlado Nagoričane, pred mrak ispred sela naiđosmo na jednu bugarsku diviziju koja je išla na Krivu Palanku — bugar. granicu, pa pošto u prvi mah ne htetoše da predaju oružje, posedosmo visove i otpočeše pregovori. Bugari pristadoše i predadoše oružje i mi ih propustimo. Poviše se odupirao 55 puk. Ovde i zanoćisimo. Pošto na putu od Mladog Nagoričana za Kumanoovo naši su poslali prethodnicu na 1 puk bugarske artiljerije koji ne pristaju da predaju topove. Vode se pregovori u toku noći što se produžuje i u toku dana.

19.IX. Mi smo ih opkolili i u streljačkom stroju čekamo rezultat pregovora, pa da nastavimo put za Niš gde je naš pravac (naše i Moravske divizije), da bi zauzeli od Bugara okupiranu teritoriju.

Pregovori su trajali do podne i Bugari pristadoše da ostave oružje i artiljeriju, samo da se sa komorom izvuku. Bilo ih je 9 puka pešadije. Po podne stalno prolaze. Mnogo je više njih nego nas. Predveče naši podoše da oduzinaju konje, magarce, ovce, koze, svinje, sira i ostalo što je bilo za jelo. Pravi vašar. Kolju se ovce na sve strane i peku se, jašu se konji, magarci na sve strane kao cigani džambaski. Strašno je ovo što se radi. Ovde i prenoćisimo.

20.IX. Podosmo po kiši i blatu (kiša je celog dana padala), prešli smo oko 30 km...

21.IX. Vreme lepo. Austrijanci odstupili su Rujan i mi pređemo preko potoka i krećemo na Ristovac i Vranje. Predveče Austrijanci se za-

ustaviše iznad sela Tribulima. Artiljerija i naša 4. i 3. četa zastigne ih i predveče zauzesmo položaj. Radost oslobođenih seljaka. Neke žene plaču od radosti. Daju hleba, sira, jabuka, rakije i sve što mogu. Ovde prenoćismo. Ima 7-8 mrtvih i 7-8 ranjenih, i 15 zarobljenih.

29.IX. Ujutru. Vreme oblačno — kiša — zarobljeno još 10-15 Austrijanaca — Čeha. Pred nama je 1. česko-poljska divizija pre 4 dana dovedena sa Taljanskog fronta. U 7 časova podoh za Vranjsku Banju. Gledao sam novu školu u Tu... (nejasna reč b.m.) tek što je načinjena, ali su Bugari polupali prozore i vrata od čega su pravili krevete i pored toga što je škola patosana.

U 7,30 časova zanoćismo u Korbovcu. Celog dana padala je kiša i ovako noću mokri zanoćismo pod oblačnim nebom. Šator nismo razapeli i u toku noći padala je kiša. Proveo sam se svakojako. Dobro što je stigao hlebac i pasulj posle dva dana.

Putovali smo bez da naiđemo na neprijatelja. Narod nas je svuda oduševljeno očekivao. Austrijanci se u gomilama predaju. Sa sviju strana dolaze seljaci sa puškama i teraju zarobljenike. Zaustavismo se kod sela Žitoroda gde i prenoćismo. Kiša je padala ali sam ja dobro spavao — umoran — u šatoru sa potporučnikom Ljubom.

24.IX. Vreme oblačno pomalo kiša. Ostali smo u selu Žitorodu (odnosno iznad sela) do 14 časova kada se krenusmo za Džep. Ovde i prenoćismo. U 6 časova ujutru 25.IX 1918. krenusmo za Leskovac. Prešli smo Grdečku klisuru i zanoćismo u selo Buši Brod nedaleko od Leskovca u ravniči posle marša od 11 čas. Iako ovaj put nije tako veliki, mi ovako umorni od štrapca i 24-dnevne maršute. Vreme je bilo oblačno, put od kiše kaljav, pa je dosta teško za putovanje. Jela gotovo nikakva ne dobijamo, osim po malo čorbe — neslane i nezapržene i to se deli u pola-noći kad čovek ovako umoran i na mokroj kaljavoj zemlji zanoći i zaspí, pošto smo sve u pokretu i ne možemo se dići. Ovde prenoćismo, dobro sam večerao.

26.IX. Prođosmo kroz Leskovac i zanoćimo blizu Leskovca. Vreme oblačno i kišovito.

27.IX. Dođosmo u Kosančić i zanoćimo blizu sela Kosančića. U 2 časa odavde se krenusmo.

28.IX. I dođosmo u pomoć IX puku. Naš bataljon u rezervi. Do podne vreme oblačno, od podne prolepašno, sunce. Hleba slabo dobijamo pošto su Austrijanci porušili sve mostove pa ne može da stigne. Počeli smo po selima da nabavljamo hleba i brašna, ali toga slabo ima. Ovo se selo zove Donje Crnato. Ovde i zanoćimo. U toku noći padala je dosta jaka kiša. Pošto su Nemci — koji su ovde pred nama sada ovde odstupali mi se ujutru 29.IX 1918. krenusmo ka Malom Jastrebcu u podne pređosmo reku Toplicu...

30.IX. Kiša je prestala i izvedrilo se. Izgleda da će danas biti lepo vreme. Čekamo pokret...

Ja se kretah sa kujnama pozadi bataljona gde mi je sanduk kancelarijski stigao. U selu Oblaćini zadрžao sam se i na jednoj šivaćoj mašini „Singer“ našpartao sam platni spisak mesečne račune i dnevnik hrane, pa se krenuo i dalje i došao u selu Brestovac gde sam našao naše kujne. Ovde sam u toku noći radio dnevnik hrane, i u jednoj kući kod jedne stare i sirote ali vrlo gostoprijemljive udovice.

1.X. Radio sam platni spisak, sabrao dnevnik hrane i izradio mesečni račun. Vreme lepo.

2.X. Primio sam platu i izašao na položaj iznad ovog sela gde smo izdali platu vojnicima. Ovde sam i zanoćio. Nemci koji su bili u zaštitnici povukli su se ka Kruševcu.

3.X. Predveče krenusmo preko Vrćunovice, Kostinog sela, gde sam ja svratio kod Kostinog oca i predao njegove stvari. Kuknjava velika, ali i ako sam doneo žalosne glase opet sam bio dobro dočekan. Ovde sam i prenoćio i to na krevetu, posle 3 godine u Kući. Vreme lepo. Nemci su pre 3 dana odstupili odavde.

4.X. Vreme lepo, puk se zaustavio kod sela Loznac! — gde i stigoh.

5.X. ... Predveče stigosmo u selo Kaonik gde i zanoćismo. Ja sam radio u jednoj kući pohvalni zapovest za vojnike...

6.X. Pre podne. Pre podne naši se krenuše, a ja ostadoh da dovršim pohvalnice... Stigao sam četu koja je bila u pukovskoj rezervi ovde i prenoćismo, naš 1. i 2. bataljon bili su u prvom i drugom borbenom redu. Blizu nas je prva poljska baterija koju su Nemci tukli njihovom brdskom haubicom, pa i nas u isto vreme.

7.X. Napali smo pasivne zaklone gde smo bili u šumici. Predveče naša četa dobi naređenje da se krene i ode u pomoć trećoj četi drugog bataljona. Prilikom prebacivanja primeti nas nemački osmatrač i tukao je nas šrapnelom. Samo jednog vojnika zahvatila kuglica od šrapnела. Stigosmo na mesto i počesmo se ukopavati. Nemci su 30—40 metara poviše nas. Tuku nas iz mitraljeza, a u toku noći kao i preko dana 8—10 i artiljerijama. Gubitaka nije bilo, ja sam sa jednim neborcem zavukao u jednu čobansku kolibu koja je na stc koraka od našeg streličkog fronta i ovde sam prenoćio. U toku noći kuvaо sam bundeve u manjerci. Ove su noći Nemci pokušali kontranapad na 3. četu drugog bataljona, — levo od nas ali nisu uspeli. Uveče nas smeni 4 četa drugog bataljona, a mi odosmo u rezervu pukovsku. U toku noći pobegoše Austrijanci.

9.X. Pređosmo Moravu zapadno kod s. Bišnaka. Noćili smo severno od Kruševca na desetak km. Ujutru 10.X u 4 časa krenusmo se ka Kragujevcu, — drumom, na 50 km. zaustavismo se i poslasmo jednu patrolu u prethodnicu. U podne naiđoše 2 nemačka eroplana koji gađaše iz mitraljeza, a mi njih takođe iz pušaka i iz mitraljeza. Izbacili smo nekoliko hiljada zrna. I ako su bili na nekoliko stotina metara visine, opet odoše nepovređeni. Poslepodne nastavismo put i dođosmo iznad sela Grčac na 40 km od Kragujevca. U ovom sam se selu upoznao sa jednom učiteljicom gospodrom koju su Austrijanci postavili, plačali. Predavala je latinicom, a zna da govori nemački te mi je služila i kao tumač. Stanjuje sa crkrom kod predsednikove kuće где је sinoć bio štab nemački koji su odstupili, a noćas će u istoj kući biti štab naše divizije.

11.X. Krenusmo se u 7 časova. Noću vreme dosta hladno, a ja i ne razapinjem šator, isto onako spavam pod vedrim nebom. Imam dva čeba sa kojima se pokrивam i šinjelom i pelerinom, a poda se mećem šatursko krilo. Ovde je naš bataljon u prethodnici. Odmah naiđosmo na artiljerijsku vatru i zaustavismo se iznad sela Belušića... Neprijateljska artiljerija tuče našu pešadiju, sada imaju četu koja je napred otišla, pa baca šrapnele i po koju granatu i u selo. Već je nekoliko kuća porušeno. Moja je četa stupila u borbu. Jedan je vojnik poginuo, i 2 su ranjena od kojih je jedan umro od rane, pošto mu je bila prebijena na dva mesta leva noga. Predveče Nemci napustiše položaj i mi zauzesmo kotu. U toku noći naređen je napad na zaštitnički odjeljenja i pređosmo preko Rekovca (varošica iz sreskog mesta) i dođosmo do sela Ložice. Narod nas je silno dočekivao. Naročito u Rekovci. Iako smo u pola noći prošli sav je bio narod ustao i dočekivao i davao rakije, vina, hleba i drugo vojnicima.

12.X. Smeni nas 9 puk i mi smo u diviz. rezervi ...

14.X. U podne udosmo u Kragujevac, posle četiri godine sjajan doček i veliko oduševljenje naroda. Ja sam sa Lazarom noćio kod nekog Cin cara iz Bitolja i slatko sam ručao, večerao i prenoćio u krevetu, lepo namaštenom. Istina da sam im ostavio koju vaš, ali za to ja nisam kriv već ratne prilike...

15.X. Ujutru po kiši pokrenuo sam se za Topolu. Puk je bio zanoćio kod Cerovca gde sam ga pri polasku stigao. Celog dana oblačno i hladno — kiša. Svuda nas narod sa oduševljenjem očekuje kao oslobođioce. Zaustavili smo se na visovima iznad sela Čulića, gde ćemo i zanoćiti po svoj prilici. Vetar hladan, duva kroz hrastovu šumu i miriše nam na sneg uskoro. Ovde smo noćili u toku noći padao je sneg na ograncima Rudnika.

16.X. Krenusmo se preko Topole za Aranđelovac. Zanoćismo u selo Bani. Vreme hladno ali je vetar osušio put pa je zgodno bilo putovati. Grožđe u ponekim vinogradima nije obrano, te smo se i grožđa najeli ...

17.X. Ovde predanjismo i prenoćismo. Radio sam pohvalnice kod jedne kuće. Kiša.

18.X. Veliko blato u Banji smo bili do poslepodne, kada dobismo na-ređenje za Mladenovac da se krenemo. Stigosmo u Markovac gde pre-noćimo.

19.X. Preko Mladenovca podnosmo u selo M. Popović ... gde zanoćimo. Veliko blato usput. U toku noći opet kiša.

21.X. Krenusmo u 6 časova za Valjevo. Dobismo raspored ...

24.X. U podne prođosmo kroz Valjevo. Lete venci i kite se konji ofi-cirski ... Kite se oficiri cvećem, a sirotog vojnika niko ne gleda, jer on i ništa nema i ne vredi. Ovi su drugi osloboodioci ... Po neka majka sirota sa suzavim očima pita gde je ta i ta četa, tog i tog bataljona i pita šta je sa njenim sinom. Odgovori su razni: ostao i umro od gladi u Albaniji, poginuo tu i tu, potopljen je u moru, umro na Krfu, u Fran-cuskoj, ili poginuo na frontu Solunskom. Sirote starice povlače se i lupaju se u grudi i odlaze svojim kućama da i ostalim radosne vesti jave. Najsrećniji dobijaju glasove da su im sinovi — braća ranjeni ili bolesni ostali po bolnicama, što donekle njih ublažuje i uliva im neku nadu da će im se valjda nekada vratiti. Ali kamo lepe sreće — mnogi od njih kuću svoju neće videti, jer su već odavno pomrli ili izginuli samo što im se to ne saopštava. A koliko li će tek pomreti i kući nikada neće doći. A i mi već ličimo samo na ljude ali smo samo neke senke. Od 3. septembra smo na putu, pod borbom, ranim klimatskim nepogo-dama, a i glad nas satre. U velikim se masama vojnici upućuju u bol-nice, ali ni bolnice više ... (nejasna reč), Srbiji ne postoje. Odavde se brzo vraćaju u svoje čete, jer ne znaju gde je gore, vaši ih pojedoše.

Susrećemo talijanske, srpske i ruske zarobljenike koji su prebegli iz Bosne u Srbiju. Ne zna se koji smo gori: mi ili oni. Sa zdravljem su talijanski zarobljenici mnogo bolji od nas. Mi smo prema njima u zdrav-stvenom odnosu kao 1:5.

Došli su neki delegati iz Hrvatske da nas zovu da odmah prela-zimo i narod tamo srpski organizujemo, da ne bi se tamo ukorenio „bol-ješevizam ruski“ — od koga sabrani strepe, pošto su se Austrijanci i Ma-dari povukli gde vlada revolucija.

Visoka gospoda sakupila se i priređuje bankete u Valjevu. Drže se zdravice, a mi čekamo gladni na putu iznad Valjeva ne dajući nam ni da u varoši idemo, jer smo vojnici, prljavi,jadni,vašljivi,žalostni. Neki su i pored toga otišli da bi što god našli i ručali,ručali su u nekoj prčvarnici i neki za njih „vojnički“ čorbuljak ili splaćinu, zašto su ih ovi varoški lopovi ogulili i naplatili po 20 do 30 dinara. — Sve što su kod njih imali oduzeli su im za jedan ručak. Onaj ko ima i da plati, gošćava se, priređuje mu se banket a sirotom vojniku ništa ? ! — Dokle će ovo? Zanoćimo u G. Bukovici.

25.X. Od Bukovice sam se vozio kolima jednog mog komordžije iz Drađevice, do njegovog sela gde sam ručao. Odavde sam peške došao do K... gde smo i noćili.

26.X. Vreme oblačno. Prešli smo 18 km.... Sela Jarebica. Ja sam nešto slab, celog me dana boli glava.

Vraćaju se vojnici sa odsustva. Svaki donosi po nešto za jelo i daje g.g. oficirima. Donosi im se sa sve strane. Nagrađeni su i kupuju za svoje pare, a siromasi i jedni vojnici peku zrele kukuruze i zelene duleke i bundeve da bi stomake napunili samo, ne misleći na posledice koje će nastupiti. Požuteli su kao da su iz groba izašli. I pored ovoga ... Kako sirotom vojniku posle tolikog ratovanja, bos, go, gladan i žedan prolazi kroz sva ta sela vide ga a ne dadu mu da svrati i vidi svoje ako mu je što od ovolikih dobrota i dobročina ostalo.

27.X. Vreme kišovito i oblačno, u podne uđosmo u varoš Loznicu. Kite oficire vencima i cvećem, priređuju im se banketi. Vojnici siroti gledaju.

28.X. Takođe kiša. Izađosmo 6 km. iz Loznice ka Lelšnici i stadosmo kod Šlapca. Čekasmo čamce za preko Drine.

29.X. Prepodne oblačno i kiša. Prepodne prevezosmo se na čamcima preko Drine i pređosmo na bosansko zemljiste. Prenoćisemo kod varošice Ročević. Oficirima i ovde priređuju se banketi, a nama ? ! !

30.X. Kiša. U 7,30 krenusmo se za Bijeljinu, ovde ručasmo i zanoćisemo na 16 km. idući za Brčko.

31.X. Dođosmo u Brčko. Doček građana, sneg.

1.XI. Kiša sa snegom ...

2.XI. Naša se četa kreće dalje za Gradišku gde će ostati do daljeg na-ređenja. Sneg pada. Sačekasmo noć na stanici i noću se ukrcasmo u voz. Ovo je prvi dan na vozu posle toliko godina (3). Pređosmo preko Save želj. čupriju i stigosmo u Vinkovce. Ovde smo dugo čekali voz za Gradišku. Na stanici velika gungula — stanje revolucije.

3.XI. Stigosmo u 5 časova popodne u Gradišku. Doček je bio dosta do-bar, ali se oseća nezadovoljstvo kod frankovaca. Smestisemo se u ka-sarni. Svaki vojnik ima krevet, slamaricu, čebe, pa i lampe su sa ga-som, što nam izgleda neobično posle tri godine mučeničkog života u ro-vovima. Osećamo se upola slobodni ...

6.XI. Ništa važno, vojnici idu po selima i traže državne i privatne stva-ri što su iz ove varošice seljaci porazgrabljivali kada su i neke radnje spalili. (Samo jevrejske i srpske, sa školom srpskom). Moji su se Ličani

poopijali pa su se potukli i posvađali. Disciplina je pala. Prenose se klice revolucije i na njih.

Ovde sam ostao do 3.I. Život za oficire dobar. Provode se i lumpyju svake večeri i ručaju po privatnim kućama i ni marjaša ne daju za hranu. Šta siromasi vojnici: pate se, počeli su da piju malo više pa i da beže. Za ovo vreme pobeglo je 5—6 vojnika (neki u napitom stanju, neki ozlojeđeni i nezadovoljni na komandira). Ja se sproveo svakojako. Upoznao sam se sa nekoliko građana, trgovaca, lekara i činovnika. Upoznao sam se sa 2—3 učitelja i sa gospodicom Katicom Boston.

3.I 1919. Posle 2 meseca dođe kod mene K... iz Stare Gradiške pa pošto sam ja već otpušten iz vojske to sam sa njime otišao u Staru Gradišku — prolazio sam i u Bosansku Gradišku preko Save. Ovde sam sa njime bio 4, 5. i 6.I.1919. pre podne. Vreme stalno kišovito i blato zbog toga veliko.

7.I. U 10 časova stigao sam u Beograd i posle podne skitao sam po Beogradu. I danas je kiša padala. Po Beogradu još na dve strane šajkače — odnosno šarenilo: neko nosi šajkaču, neko šlem vojnički, neko odelo, a cipele gotovo svi. Skupoča velika, namirnice nema pa se sa vojničkim stvarima krpi...

8.I. Pre podne je kiša padala, bio sam u Ministarstvu prosvete i gledao sam koja su mesta upražnjena. Izabrao sam selo Debrešte...

20.I. Dobio sam konja iz opštine i rano pošao za Sjenicu. Vreme vrlo hladno sa vejavicom, da nisam mogao oka otvoriti. U 7 časova uveče stigao sam u Sjenicu i zanoćio sam u hotelu „Velika Srbija”.

21.I. Od Dušana Vranića, načelnika stanice, dobio sam konje do druge... gde sam zanoćio.

23.I. Javio sam se načelniku vojne stanice učitelju i tražio sam prevozno sredstvo za Mitrovicu. Rekao je da će biti stana, a za prevozno sredstvo još ne zna — videće. Dobio sam stan u kući jednog furundžije koji je imao jednu crkvu. Ovde sam prenociо u čistom krevetu, samo što nije bilo furune. Sutradan molio sam engleske šofere da me povezu do Mitrovice. Tek pošto sam jednome dao 25 drahmi jedva me primi i odvezе do Mitrovice. Uz put sam se vrlo loše proveo pošto me je glava jako bolela i umalo nisam povraćao.

30.I. Krenuo sam u 9 čas. za Debrište kolima, gde sam stigao u 14 čas. Odavde sam dobio konja pa sam preko Barbarasa* otišao u Brod** gde sam stigao u 19. čas.

* Planinski prevoj.

** Rodno mesto autora dnevnika.

Kakve sam prilike našao? — pola sela spaljenog, pola ljudstva izumrlo. Pored oca umrli su mi i dva strica. Dugo sam razmišljao u toku noći o svemu ovome i tek u 1 čas po ponoći zaspao. Od stvari na veliko iznenađenje zatekao sam dosta, spavao sam na svom krevetu (samo bez dušeka) posle pet godina. Ni sam sebi ne verujem.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

FATALNA JEDNOSTRANOST

*Povodom knjige dr Branka Horvata
KOSOVSKO PITANJE, Zagreb 1988.*

Jedan omanji tekst od desetak stranica o položaju Albanaca u Jugoslaviji između dva rata, koji dr Horvat uvršćuje u svoju knjigu „Kosovsko pitanje”, ne zасlužuje pažnju upravo stoga što čitav problem sužava na postupke i teror vlasti prema Albancima. Svođenje istorije naroda koji su živeli na Kosovu, njihovog ekonomskog, društvenog i političkog razvoja, (ili nazadovanja) uglavnom, samo na zločine vlasti prema Albancima je nešto što je već viđeno kod nekih albanskih istoričara, u prvom redu dr Ali Hadrija, koga inače, dr Horvat nigde ne citira, a jedva navodi u spisku literature. Zašto je i on ovako postupio, saznaјemo tek na kraju knjige. Odgovarajući na pitanje dr Petranovića — „Da li znate za neki sličan primer, gde su pripadnici naroda bili izloženi takvom nasilju kao što je slučaj, u poslednje dve decenije, sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu” — dr Horvat odgovara: „Na svoju i našu, civilizacijsku sramotu, moram da kažem da sličan primjer znam. Primjer, je, na žalost, još mnogo gori. Radi se o pljački nasiljima i ubijanju Albanaca, uključivo žene, djece i starce, nakon osvajanja Kosova od strane srpske i crnogorske vojske. O tome je kao ratni dopisnik izvještavao poznati nam ruski socijalist Lav Trocki. O tome je pisao i naš domaći, srpski, socijalist Dimitrije Tucović. Postoje i drugi izvori. Nasilja su se nastavila i posle 1918. godine. Čitava sela su spaljivana. A šta je tek našim Albancima pripremio predratni Srpski kulturni klub i uvaženi akademik Vasa Čubrilov u staroj Kraljevini, što je ona donekle i sprovela!” (179). Ovim rečima otkriva nam i ključ kosovske drame danas: ona je u zločinima i nasiljima nad Albancima u prošlosti. Njima se, na neki način, opravdavaju stradanja Srbija i Crnogoraca na Kosovu, a u ovoj našoj uzavreloj, politizovanoj atmosferi u međunarodnim odnosima, neko će shvatiti i kao poziv na osvetu, ili pravdanje budućih nasilja nad Srbima, jer dugovi još nisu vraćeni, poravnjanja još nisu izvršena, pošto su primeri nasilja nad Albancima u prošlosti bili „još mno go gori”.

Nas, međutim, ne interesuje emotivna i politička strana problema. Ali ako se jedan poznati jugoslovenski intelektualac poziva na istorijske događaje, barata sa nekakvim istorijskim činjenicama i iz njih izvodi uopštene i kategoričke zaključke, onda takav rad zасlužuje osvrt isto-

ričara, bez obzira što se njegov autor sam ograđuje da mu to nije struka: „Ja nisam profesionalni historičar i nemam namjeru da se upuštam u historiografsku analizu“ (172). Tako i ovaj minorni tekst od desetak stranica o položaju Albanaca u Jugoslaviji između dva rata, upravo zbog toga što je u funkciji čitave autorove zamisli, što ima ključnu ulogu u samoj knjizi, zasluguje da bude predmet rasprave i nas istoričara, bar toliko da se naznače i postave neki problemi od značaja za sagledavanje „kosovskog pitanja“.

Kosovo u trouglu Jugoslavija—Albanija—Italija

Dr Horvat u poglavlju, koje je predmet naše analize, nijednom rečju ne spominje međunarodni faktor, a on je igrao značajnu ulogu i u pogledu položaja naroda na Kosovu. Interesi velikih sila i složeni odnosi među balkanskim državama, odlaganje rešavanja graničnih pitanja među njima stvarali su uslove za internacionalizaciju i nacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

Posle povlačenja austro-ugarske vojske, Albaniju su krajem 1918. godine zaposele italijanska vojska (najveći deo), zatim francuske (južni deo) i srpske trupe (granični pojas severne Albanije do reke Drima). Učinjeno je to na osnovu odluke velikih sila Antante, s tim da ova privremena trojna okupacija ostane dok se na Konferenciji mira ne reši status Albanije, odnosno njene granice prema susedima. To rešavanje na mirovnoj konferenciji trajalo je međutim poduzeće. Tek je novembra 1921. doneta odluka o priznanju nezavisnosti Albanije u granicama iz 1913, ali će pitanje njenih granica otezati još koju godinu. (Odluka o razgraničenju između Albanije i Jugoslavije doneta je tek 1925. godine.) Jugoslovenske trupe su se povukle sa albaanske teritorije još početkom decembra 1921. posle odluke o priznanju nezavisnosti Albanije.

Dok su se na mirovnoj konferenciji vodile duge diskusije o sudbinu balkanskog juga, Albanija i Kosovo su bile poprište malog rata; uz diplomatsku akciju, angažovane su i vojne snage, aranžirani su mali udari i protivudari, podsticani su pobune i ustanci. Najjače pozicije u konstelacije snaga u ovom delu Balkana imala je Italija, koja se protivila davanju nezavisnosti Albanije i zahtevala da joj se da protektorat, koji je ona proglašila već 1917. Da bi legalnim sredstvima postigla te ciljeve, ona je već decembra 1918. obrazovala marionetsku vladu u Draču, tražila je da dobije mandat nad Albanijom, tvrdeći da Albanci nisu u stanju da sami organizuju državnu upravu. Delegati Dračke vlade izrazili su želju međunarodnoj konferenciji da prihvati italijanskog vladara, princa iz dinastije Savoja. Zapadni saveznici su pokazivali sklonost da uvaže italijanske zahteve, želeći da sačuvaju Italiju kao značajnog saveznika u kampanji protiv SSSR. Početkom 1919. italijanske trupe u Albaniji ugrozile su jugoslovenske položaje na Drimu i pojatile su se u Ljum Kuli.

Učvršćivanjem Italije u Albaniji, Jugoslavija je bila zaokružena i sa zapada i sa jugozapada svojim agresivnim susedom. Protiv „ofanzivne granice“ sa Italijom nije imala sredstava da se brani. Zbog toga je jugoslovenska vlada na mirovnoj konferenciji odbijala sve zahteve Italije, insistirala na popularnoj paroli „Balkan — balkanskim narodima“ i tražila „nezavisnu Albaniju“, a u krajnjem slučaju, podelu njene teritorije. U isto vreme podupirala je pokret Albanaca protiv italijanske okupacije, pružila podršku suparničkoj vladi obrazovanoj u Ljušnju 1920, koja je tražila oduzimanje proitalijanskoj vladi u Draču ovlašćenje da predstavlja albanski narod, a takođe i ustank Mirdita (Mar Đonija, u letu 1921) u pokušaju da stvori jednu tampon državu u severnoj Albaniji. I iz ovoga se vidi da je jugoslovenska vlada sve to činila vodeći računa pre svega o svojim nacionalnim interesima, razume se, i onda kada je podsticala pokrete za nezavisnu Albaniju. Shvatalo se to i u albanskim nacionalnim krugovima, pa su ovakve inicijative Beograda primane sa nepoverenjem i izazivale samo protivjugoslovensko raspoloženje. To je opet koristila italijanska strana da podstiče ustanke i pobune protiv jugoslovenske vojske, da šalje naoružane gerilske grupe u Metohiju i na Kosovo.

Najvažnije je u svemu tome što se pri takvim konfrontacijama interesa, Međunarodna konferencija 1921. odlučila ipak za rešenje nezavisne Albanije. Dok je Konferencija ambasadora rešavala pitanje razgraničenja, sukob interesa između Italije i Jugoslavije se nastavio, u nastojanju obeju strana da obezbede uticaj na sada već legalne državne organe u Albaniji. Jugoslovenska vlada podržavala je Ahmed Zogua, iz poznate feudalne porodice, koji je 1923. godine obrazovao vladu. Njegova reakcionarna vladavina izazvala je nezadovoljstvo seljaka i u takvoj situaciji Italija je podržavala opoziciju na čelu sa episkopom Fan Nolijem, koji se zalagao za socijalne, političke i ekonomski reforme. Sredinom 1924. vladu je formirao Fan Noli, a Ahmed Zogu se sa svojim pristalicama povukao u Jugoslaviju. U novu vladu je ušao i Hasan Priština, koji je formirao Kosovski komitet i bio u tesnoj vezi sa Italijom. On je pružao pomoć kačačkim četama, koje su delovale na Kosovu i Metohiji, a takođe i VMRO Todora Aleksandrova, finansiranu od Italije, koja se koristila albanskim teritorijom za organizovanje upada u zapadnu Makedoniju. Liberalna vlast Fan Nolija nije uspevala da sproveđe obećanu agrarnu reformu, pa je sve više zapadala u teškoće. To je iskoristio i Ahmed Zogu, koji je sa svojim pristalicama i uz podršku jugoslovenske vlade, potpomognut ruskim belogardejskim oficirima, u decembru 1924. izvršio upad u Albaniju i za kratko vreme, ne nailazeći na otpor, ušao u Tiranu pošto je Fan Noli, ne uspevši da organizuje otpor, emigrirao u Italiju. Dolaskom na vlast Zogua, koga je protežirala, jugoslovenska vlada je smatrala da će obezbediti svoj uticaj u Albaniji. Očekivala je da će nova vlast rasturiti Kosovski komitet i onemogućiti upad kačačkih grupa na jugoslovensku teritoriju. Zogu se, međutim, za učvršćenje svog položaja sve više orijentisao prema Italiji od koje je očekivao više finansijske i ekonomski pomoći. Ta orijentacija je išla uzlaz-

nom linijom sve do potpisivanja albansko-italijanskog pakta (novembra 1926), kojim je Albanija potpala pod uticaj i zavisnost od Italije.

Ovaj međunarodni okvir od značaja je i za razumevanje unutrašnjih odnosa u zemlji. Prvih godina iza rata Jugoslavija i Albanija, kao države, bile su tek u formiranju. Uticajem i izvan ovog prostora, one su se uglavnom konfrontirale jedna prema drugoj, što se odražavalo i na političku nestabilnost na Kosovu i Metohiji.

Srpski socijalisti prema ugušenju albanske „pobune”

Izvori i literatura na koju se Horvat poziva, za period posle balkanskih ratova, ograničeni su na svedočenja socijalista Trockog, Tučovića, Koste Novakovića, na podatke bečkog autora Freundicha iz knjige „Albanska golgota”, napisane 1913. upravo kada je Austro-Ugarska naoružavala Albance i slala ih protiv srpske vojske. Očigledno je da se radi o jednoj propagandističkoj knjizi, čija se tendencioznost lako može demantovati. Uzmimo samo šta je o tome pisao glavni organ Socijaldemokratske stranke Nemačke „Vorwärts” 7. X 1913: „Crno-žuta štampa, verno praćena jednim velikim delom nemačkih listova, okrivljuje Srbe da su svojom strahovitom taktikom istrebljenja prema Arnautima izazvali ovu pobunu. Zacele mi nismo pozvani da branimo srpske osvajače, ali ko se seća bečkih lažnih vesti ukrašenih svima pojedinstima ... A u svakom slučaju nemaju ni austrijski ni nemački patrioti razloga da prema Srbima uzimaju pozu moralnog sudije, jer oni u Albaniji nisu zacele gore postupali, nego česarovi osvajači pre 30 godina u Bosni i Hercegovini”.

Što se tiče gledišta srpskih socijalista prema ugušenju ove „pobune”, zvaničan stav njihove Partije nije bio takav, kako su ga izražavali pojedinci, očigledno sa dosta emotivnim nabojem. „Radničke novine”, glavni organ Srpske socijaldemokratske partije, u vreme pobune su pisale da se radi o „trećem balkanskom ratu”: oko 25.000 dobro naoružanih Albanaca prošli su granicu i upali u Metohiju, srpska vlada je na to izdala naredbu o mobilizaciji, vođene su ogorčene bitke za svako mesto (bitka za Prizren trajala je pet dana) itd. U komentaru tih događaja „Radničke novine” 18. IX 1913. pišu: „Arnauti upali na srpsku teritoriju, razbili male srpske posede, prešli granicu, pljačkaju, pale i ruše srpska sela i ubijaju stanovništvo. Ko je tome kriv?” U odgovoru na to pitanje optužuje se uglavnom srpska vlada koja, navodno, nije ispunila obećanja data albanskim vodama da će podržati njihovu borbu za autonomiju, zbog čega je od njih napravila najvećeg neprijatelja. Kritika srpske buržoazije od strane srpskih socijalista motivisana je bila njihovim klasmom i antiratnim stavovima. Međutim, njihov zvaničan stav prema albanskoj „pobuni” može se videti iz pisma koje je Glavna uprava Srpske socijaldemokratske partije uputila Internacionalmu socijalističkom birou u Briselu 29. septembra 1913. u kojem se kaže: „Dragi drugovi, tek što je veći deo trupa bio demobilisan i tek što je, posle jedanaest meseci, Par-

tija bila u stanju doći u dodir sa još širim masama i razvijati svoju svekoliku delatnost, ovih dana smo stavljeni opet u staro nesretno stanje: Srbija je ušla u treći rat, s Arbanasima, vojska je opet mobilisana, sela i varoši su ispražnjene i radionice i fabrike opustele!

Ako se ne varamo, ovaj rat je podstaknut sa strane. Nesumnjivo je da Arbanase podstiču Austro-Ugarska i Italija i otvaraju im apete- te za proširenje svojih južnih, istočnih i severnih granica. Ali, kako nam se čini, i težnju Srbije da zapadno pomakne svoje granice i da osvoji pristaništa na Jadranskom moru, veoma revnosno pothranuju sile Trojnog sporazuma i stavljuju joj u izgled da u ovoj prilici svoju želju za pristaništem može ostvariti". (Kurziv BG)

U vreme toga „rata“ Srpska socijaldemokratska partija je održala protestni miting na kojem je osudila politiku koja vodi deljenju Balkana i stalnim trvenjima između balkanskih država. Ali je već iz ovih dokumenata jasno da su srpski socijalisti uzroke krvoprolića u ovome ratu videli na obe strane — i na albanskoj, a ne samo na srpskoj strani, kako to dr Horvat prikazuje.

Kačaci i pacifikacija

Period prvih godina iza rata karakterističan je po kačačkoj akciji na Kosovu i u Metohiji i po merama državnih vlasti tokom tzv. „pacifikacije“. To pitanje nije još obrađeno u našoj istorijskoj literaturi i možda ne treba zameriti ni Horvatu, kao neistoričaru, što mu prilazi jednostrano, samo s gledišta nasilja nad Albancima. Kačaci se gotovo i ne pominju, čak se poklanja vera jednom podatku da se „izmišlja pokolj Srba“ (39) samo da bi se intervenisalo; ukoliko se i spomene i pokoji kačački vođa, onda nam se sugerira utisak o njima kao nacionalnim borcima, revolucionarima.

Za period Kraljevine Jugoslavije od 1918. godine najautorativniji podaci preuzeti su iz partijskih proglaša i svedočenja partijskih aktivista. Kao krunski dokaz za svoje teze Horvat uzima poznati „referat“ Vase Čubrilovića iz 1937. godine u kojem on preporučuje pritisak nad Albancima i, kao krajnju meru, podsticanje iseljavanja s Kosova i Metohije. Bez obzira na težinu osude sadržaja ovog dokumenta, s metodološke strane nekorektno ga je uzimati kao dokaz nasilja, jer je to samo predlog, mišljenje jednog čoveka, a ne izvršno delo. Pri korišćenju spomenutih izvora literature Horvat je dosta nekritičan, ali je zato veoma kritičan prema dokumentaciji koja odslikava sadašnje stanje na Kosovu, pišući da se tu radi i o „iskriviljenim izveštajima s terena i direktnim neistinama“, kojima se samo huška i potpaljuje narod (114). Kada bi se ovako kritički odnosio i prema dokumentaciji o kojoj je ovde reč, ne bi bilo razloga ni da ovo pišem. Reći će opet kako on nije istoričar, kako mu nije cilj istorijska analiza. Ali jedan intelektualac i sa skromnim istorijskim znanjem mora bar toliko da zna da su se na ovim prostorima narodi koji na njima

žive vekovima, pored saradnje, i međusobno ubijali i klali, podsticani ne svojim niskim strastima, nego najčešće u službi tuđinskih interesa. Odmotati to krvavo klupko može se učiniti samo suptilnom analizom suprotstavljenih interesa, koji su rezultat različitog položaja i razvoja, kao i spoljnog uticaja. Svaki drugi postupak bi mogao proizvesti ono što i dr Horvat svakako ne želi, huškanje jednih na druge, međusobnu mržnju i nepoverenje.

Zadatak je istoričara, kao što se zna, najpre da utvrdi činjenice, dolazeći do njih putem istraživanja, a zatim da te činjenice protumači. Samo profesionalan istoričar može da donosi zaključke kojima se utvrđuje istorijska istina, a ne političari, kako se to neretko danas čini. U konkretnom slučaju, kada se radi o zbivanjima na Kosovu između dva rata, mi nemamo ni potpuno obavljena istraživanja, niti objavljenih rezultata tih istraživanja. Zadovoljimo se stoga da bacimo više svetla na te minule događaje. Najpre o pitanju koje Horvat potpuno zaobilazi.

Kaćaci (odmetnici, hajduci) vode poreklo još iz turskog vremena, kada je trošno Osmanlijsko carstvo već bilo na izdisaju. Slaba turska administracija teško je izlazila na kraj sa naoružanim odmetničkim grupama, iako je na njih slala bataljone i pukove vojske. Kaćaci su presecali drumove, napadali i otimali trgovačke karavane, stoku, palili turske hanove. Njihovi sukobi sa regularnom turskom vojskom davali su im oreol nacionalne borbe. Brzi napadi i povlačenje, veština gerilskog ratovanja privukli su pažnju raznih agentura, koje su hteli da ih iskoriste za svoje svrhe. Istovremeno pojedine vođe kaćaka, obogaćeni plenom, slavni (jer su ih saletali kao vojskovode kaćaka agenti, a i turske paše nastojali su da im se približe i zadobiju) kontrolisali su manje oblasti. Tu su oni potpuno oponašali tursku vlast, tražili su od naroda da im plaća porezu, da im snabdeva vojsku, da im kulući. Na udaru je bio najviše hrišćanski svet, pošto je albanski živalj kao pretežno muslimanski bio manje ugrožen. Za vreme balkanskih ratova, kaćaci su se povlačili pred vojskom ili su pomagali čas jednu čas drugu stranu; u svetskom ratu nešto se slično ponavljalo: pojedine kačačke vođe bile su čas na austrougarskoj, čas na srpskoj strani.

O kaćacima u Jugoslaviji od 1918. znam nešto više, iako nam nedostaje ne samo jedna istorijska nego i sociološka studija o ovom fenomenu. Mogu se podeliti u tri kategorije.

Prvu sačinjavaju odmetnici, koji nisu hteli da priznaju nikakvu vlast. Ta tradicija nepriznavanja zakona, nepokoravanja vlastima, razumljiva je, jer nisu imali svoje države, da bi to mogli naučiti, a svaka tuđa vlast im je bila omrznuta. Odmetali su se i postajali kaćaci iz različitih razloga: izbegavanje vojne vežbe, odbijanje da plaćaju poreze i druge dažbine, krvne osvete, kao i zbog najmanje sitnice, učinjene poljske štete i sl. Među njima je bilo i takvih kaćaka koji su se maltene kretali slobodno, gradili kuće, ženili se, obavljali poljske

radove, ali uvek bili na oprezi kada bi naišla vlast. Nisu bili organizovani u veće grupe.

Drugu grupu sačinjavali su odmetnici radi pljačke, ili oni koji su već načinili razbojništva još pre rata, pa su se krili od vlasti, nastavljajući svoj stari zanat. Oni su bili organizovani u veće ili manje grupe, vršili su povremene pljačke, razbojništva, odvodili stoku, pokatkad žene. Najčešće su taj svoj plen prebacivali preko granice u Albaniju, ili su privremeno skrivali po brdima. Prema jednom izveštaju ministra unutrašnjih dela u Skupštini, kačaci pri otmicu „ne prave nikakvu razliku između srpskog i arnautskog življa, ne prave razliku između pravoslavnih i muslimana”.

Najzad treća vrsta albanskih odmetnika nastajala je i iz političkih razloga, ili, kako se u jednom izveštaju tvrdi „iz nacionalne mržnje između Srba i Turaka”. Mislilo se pri tome na vekovne borbe i sukobe između hrišćana i muslimana. Među ovim kačacima bilo je svakako nacionalno svesnih i istinskih boraca protiv nacionalnog ugnjetavanja Albanaca u Jugoslaviji. Ali njihove vođe najčešće su bile najpre u službi turskog i austrijskog režima, a zatim su uživali podršku Italije. Nacionalna borba koja se vodi uz pomoć stranog zavojevača, a ne uz podršku svoga naroda, ne može uvek da posluži pravednim nacionalnim ciljevima. Ove kačačke grupe naoružane od Italije, dizale su bune i ustanke, privremeno zaposedale čitave oblasti. Jugoslovenske vlasti nastojale su da pariraju i na taj način što su i same podsticale bune u Albaniji (Mirdita), ili podupirali emigrantsku organizaciju „Beškimi Kombeter”, ali u tome nisu mnogo uspevale, ne samo zato što su se Italijani služili prefijenijim i civilizovanijim metodama, nego što se Albancima činilo da im oni ne mogu ugroziti toliko slobodu, pošto su daleko. Tako se neposredno posle rata događalo da je na Kosovu i Metohiji bila ne samo ugrožena lična i imovinska bezbednost, nego vlasti nisu mogle povremeno uspostaviti kontrolu nad celom teritorijom. A država koja ne može da uspostavi suverenitet na celom svom nacionalnom teritoriju i ne zaslužuje da se nazove državom.

O nekim kačačkim vođama (Azem Bejti, Bajram Curi), o kojima Horvat piše kao o nacionalnim borcima i revolucionarima (38), stvari stoje nešto drugčije. *Azem Bejta* je najpre služio austrougarskoj vojsci, ali se od njih odmetnuo zbog ubistva brata. Uživao je zato sve počasti od srpskih odnosno jugoslovenskih vlasti, raspolagao je četom od sto konjanika, imao lični fijaker, pobratimio se sa četničkim vojvodom Kostom Pećancem. Ali kao što to biva, jedna takva samostalna ličnost nije se mogla pokoravati zakonima: došlo je do sukoba i bitke i on se odmetnuo od vlasti. Godine 1923. dolazi opet do sporazuma s vlastima: ostavljeno mu je da slobodno kreće naoružan sa svojom družinom s tim da ne vrši nikakve akcije; narod dreničkog sreza bio je dužan da ga izdržava putem prikeza koje je sam prikupljao, kulučio mu na zidanju njegovog dvorca sa kulom visokom 40 metara. Ponašao se u Drenici kao kabaddahija, a nije ostao veran ni svojoj legendarnoj ženi Šote Galice: ženio se još dva puta. Zatim opet dolazi do sukoba s vlastima zbog ubistva i

pljačke njegove družine. *Bajram Curi*, o kome su se takođe pevale pesme, počeo je karijeru kačaka kao konjokradica; zbog veštine četovanja i snažne fizičke konstrukcije, pridobile su ga turske vlasti i on je stupio u službu gonjenja kačaka; dogurao je do čina žandarmerijskog pukovnika; takvog su ga prihvatile i jugoslovenske vlasti ali se on uskoro odmetnuo i našao nove gospodare u Italijanima. Manje se zna o onim kačačkim vodama za čiju delatnost se ne može reći da je imala i političku pozadinu. To je na primer *Sadik Rama*, koji se pored razbojništva, bavio i otmicom stoke, koju je prebacivao u Albaniju.

Mere pacifikacije, o kojima Horvat piše, trebalo bi razlikovati od mera čiste vojne intervencije, koje su bile 1919. i 1920. godine na gušenju pobuna i ustanaka u pograničnim oblastima u severnoj Albaniji (koje je privremeno, po odluci Antante, okupirala srpska vojska) i u delovima Metohije, kada još nije priznata nezavisnost Albanije. Tada su vršene operacije čišćenja, o čemu piše i Dragiša Vasić, i tada je bilo najviše nevinih ljudskih žrtava. Taj period treba ispitati, istraživanjem i u stranim arhivima, posebno u Rimu. Naši arhivi u kojima sam istraživao ne daju nam još potpunu sliku. Najčešće se govori o akciji razoružanja stanovništva. Prema jednom izveštaju Ministarstva vojske i mornarice od 1. jula 1920, u akciji razoružanja, koja je vršena tokom juna, u okruzima kosovskom, zvečanskom, metohijskom, prizrenском i raškom, oduzeto je od Albanaca 5.650 pušaka i 27.027 metaka. Prilikom vršenja razoružanja ubijeno je 20, a predalo se 94 kačaka i 68 vojnih begunaca; gubici na strani vojske su 5 ubijenih i 2 ranjena. Međutim, ova akcija nije u potpunosti uspela, jer je da bi izbeglo razoružanje, pobeglo u šumu 1.500 Albanaca samo iz metohijskog okruga. Razlog ovome vidi se u strahu Albanaca da ostanu nezaštićeni od osvete Crnogoraca, s kojima su bili u sukobu i zbog krvne osvete. Zbog toga je Ministarstvo vojske predložilo da se preuzme oružje i od Crnogoraca u ovom kraju.

Akcija pacifikacije nastupila je 20. januara 1921. izdavanjem tzv. „Objave” ministra unutrašnjih dela Draškovića u kojem se pozivaju na predaju svi kačaci i odmetnici, uz proglašenje da će biti amnestirani za sve krivice, izuzev ubistva, počinjena do avgusta 1919; u protivnom predviđaju se rigorozne mere: odmetnici će biti ubijani i hvatani, a njihove porodice raseljavane; raseljavano će biti i čitavo selo, ako odmetnike krije i brani. Rok za predaju odmetnika bio je određen za 10. mart 1921, a zatim je nekoliko puta produžavan. Međutim, ova mera nije dala očekivane rezultate: predali su se samo oni kačaci sa manjim krivicama, dok su oni koji su počinili teže zločine, ostajali još uvek van domašaja vlasti. Za takve kačake preduzeta je rigorozna mera interniranje njihovih porodica, ne bi li se tada predali, ali pošto ni ovo nije dalo rezultata, porodice koje su bile internirane u Nišu, puštene su kućama.

U akcijama gonjenja kačaka i odmetnika učestvovala je žandarmerija, vojska i građanstvo, i albansko i srpsko. Vojska je intervenisala, odnosno mogla je upotrebiti oružje samo u slučajevima oružanog otpora. Treba reći da se radilo o počiniocima težih zločina, koji su imali na duši više ubistva, razbojništva i pljačke pa su se ove akcije najčešće

završavale oružanim okršajima i likvidacijom odmetnika.* Tamo gde se radilo o lakšim prestupima, odmetnici su se najčešće predavali ili su hvatani. Prema istom izveštaju ministra unutrašnjih dela Skupštini, za pet godina od 1918. do 1923. kroz „ruke policije“ prošlo je 533 kačaka, od kojih se samo predalo 478, uhvaćeno je 23 a ubijeno 52. Od onih koji su se predali, (bili su uhvaćeni?) 231 je upućeno u vojne komande (jer se radilo najčešće o vojnim beguncima), 195 je upućeno sudovima, a 75 je pušteno kućama kao nevino. Međutim, prema istom izveštaju, na Kosovu i Metohiji je u 1923. godini bilo još oko 530 kačaka i odmetnika. Kada je u letu 1924. došla na vlast jedna liberalnija vlada, pod predsedništvom Davidovića, ona je donela dekret o amnestiji, koja je obuhvatala daleko šire krvice. Ova mera, uz korektne odnose sa Albanijom, imala je dejstvo da je kačačka akcija gotovo potpuno zamrla.

Ostaju još dva pitanja: prvo, koga su ugrožavali kačaci; drugo, da li je prilikom akcije njihovog gonjenja dolazilo stradanje nevinih žrtava. U prvom slučaju treba reći da su oni ugrožavali imovinu i život i Albanaca i Srba, ali da su njihovim zločinima bili pogodeni više ovi drugi. O tome se može naći dosta podataka: u predstavci grupe građana iz Kosovskog okruga upućenem vladu, 20. oktobra 1920. govori se o „potpunoj“ njihovoj ugroženoj ličnoj i imovinskoj bezbednosti: „ubijaju se svakodnevno Srbi, pale se njihova imanja i odgoni se njihova stoka“ i navode konkretni podaci o ubistvima; poslanik Demokratske stranke Sreten Vuksavljević izneo je podatke u Skupštini za Azem Bejtu „da je cela srpska sela palio, cele srpske porodice ubijao“, prilikom samo jednog sukoba poginulo je ili ranjeno preko 60 vojnika. (Ovakvih podataka ima još, da ih ne navodim više.) Drugo, tačno je da je prilikom intervencije vlasti bilo i nevinih žrtava. Takvi slučajevi su bili pod kontrolom javnosti i obično su bili predmet rasprave u Skupštini, pošto su o njima podnete interpelacije. Zna se za dva takva slučaja: u letu 1923. prilikom opštinskih izbora u Kosovskoj Mitrovici došlo je do nereda, kojom prilikom je od strane pripadnika nacionalističkih organizacija Srnao i Orjune ubijeno šest Albanaca; drugi slučaj je još drastičniji: prilikom hvatanja kačaka Mehmeda Konjuha, optuženog za osmostruko ubistvo, i braće Bojinović za trostruko ubistvo u selu Dimnici 10. februara 1924. vođena je gotovo celodnevna oružana bitka, pošto su se oni zabarikadiali u kulama; žandarmerija je upotrebila i topove i tom prilikom u tvrđavi je nađeno 19 žrtava među kojima i žene i dece; poginulo je i pet žandarma. Moguće je da je takvih slučajeva bilo još i u vreme pacifikacije; u prve dve godine, u vreme intervencije vojske i prikupljanja oružja stradanja nevinog stanovništva bilo je daleko više. To bi trebalo istražiti. Inače, navođenje paušalnih podataka iz knjige Fadilja Hodže i drugih o stradanjima na desetine hiljada Albanaca (35) ne vodi ničemu. U partijskim dokumentima namenjenim inostranstvu, sâm sam nailazio na cifre

* Prema izveštaju ministra unutrašnjih dela u Skupštini 1924. tokom 1923. ubijeno je od strane vlasti 129 odmetnika i kačaka, (od kojih, u Srbiji 11, Crnoj Gori 23, tzv. Kosovskom vilajetu 41) a uhvaćeno je 32 i predalo se 95.

od 70.000 poubijanih Albanaca, 11.000 poklanih Crnogoraca, što je van svake pameti. U takvim dokumentima naišao sam na podatke da se krivično gone najviše Albanci, da su njima puni jugoslovenski zatvori.

Našao sam za shodno da to istražujem. I evo statističkih podataka o kretanju kriminaliteta u Jugoslaviji između dva rata.

*Tabela 1. Osuđenici po narodnostima**

Godina	Jugosloveni	Albanci
1924.	91,0%	2,10%
1925.	92,76%	1,43%
1926.	91,72%	1,88%
1927.	88,09%	4,88%
1928.	87,78%	3,38%
1929.	91,35%	3,35%
1930.	91,81%	1,92%
1931.	91,23%	1,36%
1932.	88,57%	1,93%
1933.	89,26%	2,58%
1934.	89,54%	3,8%
1935.	90,27%	1,96%
1936.	91,71%	2,04%
1937.	91,41%	2,90%
1938.	91,46%	1,60%
1939.	91,07%	2,23%

Ako uz ove podatke, kao objašnjenje, dodamo da su od ukupnog broja stanovništva pripadnici jugoslovenskih naroda činili od oko 82%, a da se broj Albanaca u Jugoslaviji kretao od 3,67% do blizu 5%, vidimo da su prvi krivično gonjeni daleko više izvan proseka, a Albanci daleko manje, shodno svome učešću u ukupnom broju stanovništva. Šteta je što nemamo podatke do 1923. kada se uglavnom odvijala kačačka akcija i kada je krivično gonjenje Albanaca bilo svakako daleko veće.

Zanimljivo je, međutim, utvrditi i vrstu krivičnih dela. (Tehničke mogućnosti nam dozvoljavaju da navedemo podatke samo za neke od godina.)

* Pod „Jugoslovenima“ statistika je beležila: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce i Muslimane.

Tabela 2. Počinjena krivična dela

Vrsta krivičnih dela	Broj krivičnih dela			
	1931.		1938.	
—	Jugosloveni	Albanci	Jugosloveni	Albanci
I. Protiv opstanka države i njenog uređenja	339/80 (72%)	3 (0,71%)	460 (89,32%)	6 (1,17%)
II. Protiv javnog mira i reda	1.973 (90,20%)	10 (0,46%)	3.555 (93,55%)	55 (1,45%)
III. Protiv moralu	369 (87,86%)	2 (0,48%)	519 (90,42%)	2 (0,25%)
IV. Protiv ličnosti	9.324 (90,91%)	78 (0,78%)	6.021 (90,87%)	184 (2,78%)
V. Protiv službene dužnosti	169 (88,48%)	5 (2,62%)	299 (91,16%)	14 (0,41%)
VI. Protiv imovine	9.841 (90,44%)	231 (2,12%)	6.981 (91,09%)	53 (0,52%)
VII. Protiv specijalnih zakona	56 (93,34%)	—	19 (98,75%)	—
SVEGA:	22.071 (91,23%)	329 (1,36%)	17.916 (91,46%)	314 (1,60%)

Iz ovih podataka se jasno vidi da su Albanci najmanje proganjani za čiste političke krivice, kao što je državno uređenje, javni mir i red, protiv specijalnih zakona, a da su upravo u toj „antidržavnoj“ delatnosti prednjačili pripadnici jugoslovenskih naroda; najviše delikata bilo je protiv ličnosti i imovine, ali i u tome ispod proseka krivica koje su počinili pripadnici jugoslovenskih naroda.

Može li se onda govoriti i pisati, kako su Albanci najprogonjeniji u Jugoslaviji?

Iseljavanje u Tursku i Albaniju

Drugo značajno pitanje koje se, na osnovu paušalnih, nikad dokazanih podataka, politizira jeste navodno enormno iseljavanje Albanaца iz Jugoslavije. Negde sam pročitao, čini mi se kod Ali Hadrija, kako se već iselilo 150.000 Albanaca, razume se pod pritiskom, a o planovima za njihovo iseljavanje nagađanja su još maštovitija. I za Horvata je tu najveći autoritet Fadil Hodža, koji navodi tajni dogovor o iseljavanju 400.000 Albanaca (45).

Najpre da napomenem da se na problem iseljavanja pripadnika jedne nacionalnosti u njihove matične zemlje, nije onda gledalo kao danas. I u praksi međunarodnih odnosa upražnjavana su takva rešenja. Lozanska konferencija donela je odluku 1923. godine o iseljavanju blizu milion Grka iz Male Azije u Grčku. Kada je Kominterna donela odluku o razbijanju Jugoslavije, razmišljalo se kako da se reši problem hrvat-

ske države, s obzirom na brojno prisustvo srpskog življa. Hrvatski komunist Đuka Cvijić osudio je takvo rešenje, kojim se traži iseljavanje Srba iz Hrvatske po ugledu na iseljavanje Grka iz Turske, i zalagao se da se tome narodu, koji kompaktно živi u Hrvatskoj, prizna pravo na samoopredeljenje.

Jugoslavija u međuratnom periodu, kao nerazvijena zemlja, bila je poznata po emigraciji. Iseljavalo se najviše u prekomorske zemlje, naročito Južne Amerike, i u razvijenije evropske zemlje, kao što su Francuska, Belgija, Nemačka. Iseljavalo se u Tursku i Albaniju.

Tabela 3. Iseljavanje jugoslovenskih državljanima u Tursku i Albaniju

Godina	Broj iseljenih u Tursku	Broj iseljenih u Albaniju
1927.	1.024	—
1928.	1.369	—
1929.	618	—
1930.	1.911	594
1931.	877	210
1932.	1.433	289
1933.	1.931	880
1934.	4.123	653
1935.	3.305	363
1936.	969	573
1937.	1.106	340
1938.	413	327
1939.	199	93
UKUPNO ISELJENIH:	19.279	4.322

Ovde se sad postavlja nekoliko pitanja — prvo, koji se naši državlјani iseljavaju u ove zemlje, pošto statistika ne beleži njihovu narodnost? Prema podacima za 1929. godinu iselilo se u Tursku iz Srbije (u granicama posle balkanskih ratova) što znači pretežno iz Makedonije, sa Kosova i Metohije, iz Sandžaka 426, iz Bosne i Hercegovine 131, iz Hrvatske 42, iz Vojvodine 18, i iz Dalmacije 1. Ovo već upućuje da se ne može govoriti da su iseljavanje vršili samo Albanci i Turci. Ako se za iseljavanje u Albaniju može zasigurno reći da su to u prvom redu Albanci, za iseljavanje u Tursku je teško to isto reći. Naprotiv, najveće smanjenje turskog stanovništva posle drugog svetskog rata upućuje na druge zaključke. Drugo, sigurno da se iseljavanje ne vrši iz ekonomskih razloga, iako neki pokazatelji (rapidno povećavanje iseljavanja na vrhuncu ekonomске krize u Jugoslaviji) upućuju i na tu pomisao. Ostaje nam da su razlozi iseljavanja nacionalno-politički. Istraživanja o tome iz kojih se društvenih slojeva najviše iseljavalo danas još nemamo. Može se, međutim, pretpostaviti da su to uglavnom viši društveni slojevi: biv-

ši feudalni gospodari i činovništvo, koji su gubili svoje ekonomske i raniji privilegovani položaj.

Ovde nismo naveli podatke o broju povratnika iz Turske i Albanije u Jugoslaviju, a takvih je bilo godišnje iz obe zemlje od 90—150. Taj broj onda umanjuje ukupnu cifru iseljenih. Ako se uzme u obzir da se samo godišnje iseljavalo u sve zemlje od 20—30.000 Jugoslovena, onda i ovaj broj od dvadesetak hiljada za gotovo čitav period između dva rata ne predstavlja uopšte nekakvu izuzetnu pojavu. U svakom slučaju, to su zvanični podaci rađeni po evropskim standardima i jedino tačni i pouzdani. To je pravo stanje i trebalo bi već jednom da prestane iznošenje netačnih, proizvoljnih podataka da bi se njima politički špekulisalo i manipulisalo.

Da li Kosovo pripada samo Albancima?

To se pitanje samo po sebi nameće čitajući Horvatov tekst o „kosovskom pitanju“ u godinama između dva rata. On piše samo o položaju Albanaca, a tom fatalnom jednostranošću ne razrešava se kosovski problem. Više naroda živelo je na tome prostoru i bilo upućeno jedni na druge.

Prema popisu stanovništva od 31. marta 1921. Albanaca je u Jugoslaviji bilo 439.657 ili 3,67% od ukupnog broja stanovništva; Turaka je bilo 150.322 ili 1,6%. Nastanjeni su bili ponajviše na Kosovu i Metohiji, ali dobar deo i u Makedoniji. Ako bi se posmatrala samo nacionalna struktura stanovništva na Kosovu i Metohiji, samo Albanaca nije bilo više od polovine od ukupnog broja; uoči rata taj se broj povećao na oko 60%.

Sa ekonomskog gledišta svi narodi na Kosovu bili su u približno istom položaju. Ali trebalo bi poći od činjenice da su i posle rata teško menjani odnosi u kojima su čitluk sahibije bile uglavnom iz redova Albanaca i Turaka, a čivčije iz redova Srba. Iako je za Srbe agrarna reforma predstavljala i nacionalno-političko pitanje, srpska buržoazija je prolongirala rešavanje agrarne reforme, praveći političke kompromise sa albanskim i turskim begovima. Kada se piše o tome kako se zemlja otimala od Albanaca i davala Srbima, trebalo bi ispitivati da li se radi o beglučkoj ili nekoj drugoj zemlji. Kolonizacija, kojom se želeo pojačati srpski život na Kosovu, nije postigla taj cilj: kolonizatori su dobijali najgoru zemlju na utrinama i šikarama a terorisani su prvih godina od kačaka; obradom takve zemlje jedva su i mogli da se prehrane. U svakom slučaju, ekonomski položaj srpskog i albanskog stanovništva (seljaka) bio je približno isti.

Stvar stoji nešto drukčije sa političkim položajem. Albanci su imali svog političkog predstavnika, stranku Džemijet, koja je 1921. imala 12, a 1923. 14 poslanika u Skupštini. Saradnjom sa vladinim strankama, doprinela je izglasavanju Vidovdanskog ustava, a 1923—1924. potpoma-gala je radikale. Na čelu političke organizacije stajali su uglavnom be-

govi, na čelu je bio Ferad beg Draga, velikoposednik, vlasnik ogromnih kompleksa šuma. Godine 1925. Džemijet je otišao u opoziciju, stranka je razbijena, a Ferad Draga optužen za saradnju sa kačacima. Iz toga se već vidi da je bilo političkog pritiska vlasti, a i nacionalističkih organizacija; Orjune, Srnao, četnika Koste Fećanca. Iako formalno nisu bili politički obespravljeni, Albanci su nemajući svoje političke predstavnike, to faktički bili.

Najteže stoji sa pitanjem upotrebe maternjeg jezika. Ustavnim rešenjem (članom 16) Albanci su kao i pripadnici drugih nacionalnih manjina imali pravo na osnovnu nastavu na svom maternjem jeziku pod uslovom da se u jednom mestu za školu prijavi najmanje 30 učenika. Međutim, to pravo nije korišćeno. Zbog čega? Horvat kao razlog navodi i opštu zaostalost, jer je približno broju nepismenih Albanaca (90%) bilo i nepismenih u Bosni i Hercegovini (81%), Makedoniji (84%) (43). To jeste jedan od razloga, ali postoje i drugi. Vlade u građanskim zemljama u ono vreme rešavale su pitanje otvaranja škola za pripadnike manjina, najčešće, po principu reciprociteta, kada ih na to ne obavezuju odredbe međunarodnih ugovora. Tako je problem rešen između tada dve prijateljske zemlje Rumunije i Jugoslavije. Slično je trebalo da se reši između Albanije i Jugoslavije 1924. godine. Ahmed Žogu je obećao otvaranje škola za našu manjinu u Albaniji (koja je bila brojnija nego sada), rešavanja pitanja pravoslavne crkve itd., ali posle njegove orientacije prema Italiji od toga nije bilo ništa. Treći razlog je i nezainteresovanost političkih predstavnika Albanaca (poslanika Džemijeta) da insistiraju na rešavanju školskog pitanja. I ovde se potvrdilo pravilo da predstvincima feudalne klase nije stalo do prosvećenosti svoga naroda.

Kominterna prema pitanju Kosova

O odnosima Kominterne i KPJ upravo završavam veću studiju, pa ne bih htio da načinjem ni samu temu. Horvat na izgled osuđuje politiku razbijanja Jugoslavije (91—92), ali u pitanju Kosova ne izvlači iz toga svoga stava nikakve konsekvene. Štaviše, prema konačnim rešenjima koje predlaže, kao da u toj politici vidi prst promisli božje.

Kominterna je od 1923. kao revolucionarni cilj utvrdila tu fatalnu jedrostranstvo da je Kosovo uglavnom samo albansko i tu politiku sledili su i jugoslovenski komunisti od 1924. godine. Nije bila svrha te politike rešavanje albanskog nacionalnog pitanja, nego prevashodno razbijanja Jugoslavije. Zbog toga su jugoslovenski komunisti pomagali irecentistički pokret (Kosovski komitet i druge organizacije), iako se znalo da iza njih стоји fašistička Italija. Između srpskog „imperializma“ i italijanskog fašizma, oni su kao stvarnu opasnost prihvatali onaj prvi. Gorkić će čak sugerirati da sa italijanskim fašizmom treba praviti privremene saveze, i ustupiti i jugoslovenske teritorije ako je nužno, samo da bi se srušila velikosrpska hegemonija.

Najvažnije u svemu tome što je od shvatanja da Kosovo treba da pripadne Albaniji za neke jugoslovenske komuniste, a pogotovu za albanske partiskske kadrove, ostala kao dogma i posle revolucije.

O balkanskoj federaciji neću reći ništa. Izučavajući godinama taj problem stekao sam utisak da je to bila jedna velika rasprodaja iluzija. Tome tržištu iluzija, izgleda, nije odoleo ni Horvat. Kupio ju je kao kakvu relikviju, ne znajući da nema vrednosti.

GOJKO JAKOVČEV

ZA VEĆU TAČNOST U HISTORIOGRAFIJI

U izdanju „Globusa” Zagreb izašla je 1986. godine knjiga Dušana Plenče „Kninska ratna vremena 1850—1946 (Knin — Drniš — Bukovica — Ravni kotari)”. O njoj su dosad svoju ocjenu dali recenzenti djela, a bilo je i polemike u dalmatinskoj štampi. U knjizi na nekoliko mjesta autor navodi i neke moje stavove o raznim pitanjima iz života naroda sjeverne Dalmacije, a kako isti nisu prezentirani kako treba to ukazujem na takva mjesta.

Tako npr. na str. 133 svog djela autor D. Plenča, u vezi s parlamentarnim izborima decembra 1938. godine, piše i o „nesmetanom dje-lovanju ‘pete kolone’, veoma prisutne u sjevernodalmatinskoj Zagori...” Na ovom mjestu se nalazi fusnota br. 742, u čijem tekstu stoji: „Od petokolonaških elemenata najbrojniji su bili ustaški ekstremisti, koji su imali najjače uporište u Starigradu, Kruševu i Posedarju, gdje su policijske vlasti evidentirale 81 člana, od čega u emigraciji (izvan zemlje) 33”. Autor za ovaj izvor navodi moj rad „Stvaranje i rad organizacija KPH na području sjeverne Dalmacije”, Institut za savremenu istoriju, Istorija XX veka, Zbornik radova, XIII, 435, Beograd, 1975.

U mom radu, koga navodi D. Plenča, na str. 435 piše: „Dok na tom terenu nije bilo organizacija Partije, bilo je ilegalnih organizacija hrvatskog oslobođilačkog pokreta „ustaša”...” Na ovom mjestu je br. fusnote 80, u čijem tekstu stoji: „Postojanje ustaških organizacija na terenu bivšeg okruga Zadar registrirano je u 15 raznih naselja, a pojedinaca je bilo u drugih 15 naselja. Najjača je bila u Tribnju pod Velebitom i brojila je 10 članova. Ona u Lukovom Šugarju imala je pet članova, u Starigradu, Kruševu i Pagu po četiri itd. Svega ih je registrirano 81 od čega tri intelektualca, jedan radnik, 73 seljaka i četvorica iz rubrike „ostali”. Od 73 seljaka 44 su siromašni seljaci, a 29 srednjaci. Za vrijeme aprila 1941. godine na terenu se nalazilo njih 48, a u emigraciji van zemlje 33”. To je moj tekst. Autor D. Plenča nije ga korektno prenio. Dok u mom tekstu nema imena sela Posedarje, kod D. Plenče ga ima. Iz njegovog teksta može se dobiti utisak da je navedeni ukupan broj ustaša registriran u navedena tri sela, a što nije tačno.

I naslov mog rada D. Plenča nije prenio kako treba. On glasi: „ Stvaranje i rad organizacija Komunističke partije Jugoslavije na području sjeverne Dalmacije od 1919. do 1941. godine”, a ne „Stvaranje i rad organizacija KPH...” itd.

Na istoj stranici svog djela 133 D. Plenča navodi kako su ustaše evidentirale „policijske vlasti”, pa bi se to odnosilo na policiju stare Ju-

goslavije. Ja sam, međutim, na str. 442 mog rada napisao slijedeće: „Podaci za pregled o ustašama crpljeni su iz Elaborata o bivšem ustaškom aparata i UNS-u Kotar Zadar i Rekonstrukcija ustaškog aparata za razdoblje prije drugog svjetskog rata Kotara Šibenik, u Arhivu Sekretarijata unutrašnjih poslova SR Hrvatske.“ Očito je da podaci o ustašama u sjevernoj Dalmaciji potječu od organa vlasti nove socijalističke Jugoslavije.

U nastavku teksta u fusnoti 742 na str. 133 svog rada D. Plenča piše o pismu arhimandrita Danila Bukorovića iz Tribnja od 1. novembra 1938. godine o njegovom divljenju prema Musoliniju, a ne navodi da se taj stav nalazi i u mom radu na str. 435.

Na stranici 154 D. Plenča piše o „vodećim ličnostima hrvatskog komunističkog pokreta rođenim i stasalim u ovom kraju...“ Ovdje je fusnota br. 864. U njenom tekstu D. Plenča piše: „U drniško-prominjskom kraju, pored ostalih, ponikle su slijedeće istaknute ličnosti komunističkog pokreta Hrvatske: Božidar Adžija, Josip Kosor, Bude Borjan, i druge...“

Očito je da D. Plenča nije dobro pročitao moj tekst u zborniku *Istorija XX veka*, XIII, na str. 436, a koji glasi: „Iz drniške sredine ponikle su i takve ličnosti, kao što su Božidar Adžija (u fusnoti 83 mog rada dajem osnovne podatke za njega), istaknuti komunista i borac za radnička prava; član KPJ i revolucionar Budislav Borjan (u fusnoti 84 dajem osnovne podatke o njemu), Krste Odak kompozitor, Ivan Meštrović kipar, Josip Kosor književnik i drugi“¹.

Da bi sve bilo jasno napominjem da sam navedeni tekst, vezan za omenute ličnosti, preuzeo iz djela Ivana Leke, *Sjećanje na Drniš 1941, Almanah revolucije 1941—1961*, Zagreb, 1961, 162. Ovaj rad I. Leke autor Plenča navodi u bibliografiji radova svoje knjige, pa je nejasno kako nije uočio iz istog, kao ni iz mog rada, da Josip Kosor književnik, nije uopće komunista, a kamoli „istaknuta ličnost komunističkog pokreta Hrvatske“.

Vezano za rečenicu „Za relativno kratko vrijeme Katolički narodni savez je okupio znatan broj rudara Siverića, Velišića, Bogatića, Razvođa i Lukara“, na str. 154 svog rada, D. Plenča u fusnoti 868 navodi doslovce tekst iz mog rada sa stranice 400, koji sam doslovce citirao iz dokumenta, koji je u Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije, u Beogradu, registrovan sa ARP, 10332 — XVIII, 3—53 (21). Da bi se stekao utisak da je isti dokumenat imao u svojim rukama i D. Plenča on je navedenu registraciju izmjenio u: ARPJ, XVIII, br. 10332, 3—53 (21). I tako — sve je u redu!

U produžetku teksta na str. 154/155 D. Plenča piše: „Prema tome, kršćanskim socijalistima je pošlo za rukom da prvih godina postojanja Kraljevine SHS, „oslanjajući se na aktivnu podršku rimokatoličkog klera i crkve uopće“ (na ovom mjestu je fusnota broj 869, u čijem tekstu

¹ U godinama 1935/36. kad se u rejonu Drniša počeo formirati komunistički pokret (Partija) Kosor je imao 56 godina. Nije živio u Drnišu, a nije poznato da je bio član KPJ.

navodi mene kao autora rada u zborniku Istorija XX veka, XIII, ali ne navodi i stranicu istog na kojoj bi ja navedeni tekst napisao baš tako kako je napisan među navodnicima) stvore svoja uporišta u najjačem rudarskom centru Dalmacije".

A u svom djelu na str. 401 napisao sam: „Kako se vidi, u to vrijeme su hrišćanski socijalisti radili na tome da radničku klasu sjeverne Dalmacije, koja se još nije bila izmigoljila iz svoje seljačke ljuštture, i radničku klasu Dalmacije uopće, podreće sebi kroz svoje radničke organizacije, oslanjajući se pri tome na aktivnu podršku rimokatoličkog klera i crkve uopće". Dakle, ne radi se samo o rudarskom centru Drnišu, nego i šire — o Dalmaciji.

U svom radu na stranici 159 D. Plenča piše: „U Kistanjama napredni učitelji i studenti Petar Đaković, Simo Janković, Vojo Masnikosa i Jovo Cvjetković" (na ovom mjestu je broj fusnote 890), „održavaju sastanke i razvijaju veoma živu „propagandu komunizma". (Na ovom mjestu je broj fusnote 891.)

U fusnoti 890 D. Plenča daje podatke o Jovi Cvjetkoviću, koji je „student prava, rodom iz Kistanja, optužen je 5. studenog 1935. i osuđen na dvije godine robije „što je uoči prvog maja 1935. u Zagrebu umnažao letke i što je član udruženja koje ima za svrhu propagandu komunizma". (AIHRPH DS, 32/35)".

U fusnoti 90 mog rada slobodno sam prepričao tekst presude suda protiv J. Cvjetkovića ovako: „Optužen je što je u Zagrebu postao član udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma i što je uoči 1. maja 1935. godine u Zagrebu ninožio letke. Izvod iz optužnice od 5. XI 1935. godine. ARP, DS br. 32/35."

Interesantna je podudarnost izvora za Jovu Cvjetkovića. U ARP Jugoslavije (raniji Arhiv CK KPJ) imao sam u rukama sudski spis sa registracijom DS br. 32/35. DS je oznaka suda za zaštitu države u Beogradu. Istu registraciju nudi i D. Plenča, a u Arhivu IHRPH tj. Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Tamo, međutim, takvog sudskog predmeta ili dokumenta koji bi se pod navedenom registracijom i brojem odnosio na Jovu Cvjetkovića, nema!

U fusnoti br. 891 na str. 159 D. Plenča navodi mene kao autora pomenutog teksta, među navodnicima tj. da navedena grupa razvija veoma živu „propagandu komunizma". Takav tekst na pomenutoj stranici ne postoji. Ja sam napisao slijedeće: „Zimi 1934/35. godine uspjelo se osnovati grupe simpatizera u Đevrskama na čelu sa Gojkom Ležaićem i Dušanom Ardalićem, kao i u Erveniku, Biovičinu selu, Bjelini i drugim selima. Ova sela su postepeno postajala centri iz kojih su zračile napredne ideje prema susjednim selima". Vrlo žive „propagande komunizma" u Bukovici u to doba nije bilo, a i nije bila moguća.

Na str. 159 svog rada D. Plenča piše: „Na području benkovačkog kotara Sava Dobrijević, Ljubo Jolić, Milan Gnjidić, Dušan Ardalić, Marijan Stevelić i Gojko Ležaić prihvataju liniju KPJ, proglašavaju se komunistima, stvaraju „front slobode", vode otvorenu borbu protiv

buržoaskih građanskih partija i organiziraju revolucionarne akcije, prije svega prikupljanjem pomoci španskoj republici". (Na ovom mjestu je fusnota br. 892 u kojoj D. Plenča navodi mene kao autora teksta. Navodi još i ovo: „Zbog prikupljanja pomoći španskim dobrovoljcima Sava Dobrijević, Ljubo Jolić, Milan Čnjić, Dušan Ardalić, Marijan Stevelić i Gojko Ležaić bili su uhapšeni, pa su u šibenskom zatvoru provedli 21 dan". D. Plenča za izvor navodi — AIHRPH, DS, XVI i dr Gojko Jakovčev, n. d., 441.

Moj tekst doslovce glasi: „Osam naših ljudi bilo je zatvoreno u Šibeniku po 21 dan, jer su bili tuženi da su prikupljali pomoći za španske borce. To su bili: Sava Dobrijević, Ljubo Jolić, Milan Čnjić, Čika Čnjić, Dušan Ardalić, Marijan Stevelić i još dvojica, kojih se ne sjećam. Izjava G. Ležaića kod autora". To je moj tekst. Kako se vidi za izvor navodim izjavu Gojka Ležaića, prema kojoj je za pomenutu akciju odgovaralo osam ljudi. D. Plenča ih navodi šestoricu, između kojih i Gojka Ležaića, koji sam za sebe u izjavi za mene navodi da u navedenoj akciji nije učestvovao, niti je bio zatvoren!

Svoj tekst sam, kako se vidi, naveo na osnovu izjave Gojka Ležaića. D. Plenča pored mog teksta navodi za izvor još i IHRPH u Zagrebu, registriran pod DS, XVI!

Na stranici 167 D. Plenča piše kako „mnogi pojedinci odlazili su u Šibenik ili Split, nastojeći da preko svojih prijatelja i poznanika stupe u vezu s partijskim forumima ... za daljnji rad". Ovdje je fusnota br. 948, u čijem tekstu piše: „U toku 1939. a u cilju „povezivanja" s partijskim forumima, putovali su u više navrata u Split i Šibenik Stevo Zečević iz Ravnih kotara, Jovo Cvjetković i Branko Tica iz Knina, Jerko Paltrinjeri iz Drniša i drugi. (Gojko Jakovčev, n. n., 434)". Na navedenoj stranici svog rada pišem o takvima vezama komunista iz Jagodnje kod Benkovaca i to: „Komunisti Jagodnje razvijali su svestranu, naročito propagandnu, aktivnost kako u svom selu, tako i u Ravnim kotarima i Bukovici gdje su se susretali sa komunistima Ivoševaca, Kistanja i Knina. Preko Biograda bili su u vezi sa partijskom organizacijom Betine, a preko nje i sa OK KPH za sjevernu Dalmaciju". Kako se vidi ne spominjem nijedno konkretno ime, kao što to navodi Dušan Plenča.

U tekstu na str. 170 D. Plenča navodi: „Jedino je, izgleda, organizaciono ojačala partijska organizacija u Drnišu". Na ovom mjestu u fusnoti 968 D. Plenča piše: „U Drnišu članovi KPH su bili: Vjeko Širinić, Bogde Njeguš, Ivan Leko, Ante Ožegović, Šime Butužan, Ivan Ugrinčić i Mile Vukušić; u Siveriću, u novoformiranoj organizaciji KPH članovi su bili: Božo Miletin, Jerko Paltrinjeri, Mirko Lončar, Ivan Bukanica, Milovan Milostić i Srećko Mrđen" piše Gojko Jakovčev, n. d., str. 425". Iz mog rada, kojeg je citirao, D. Plenča nije naveo ime i Dane Jerkovića, člana KPH u Drnišu.

U daljem tekstu iste fusnote D. Plenča piše: „Jakovčev ne navodi podatke na osnovi kojih je moguće utvrditi vjerodostojnost ove konsstatacije ... nije bilo moguće naći dokaze koji bi potvrdili gore izne-

šenu pretpostavku Jakovčeva". A u mom radu na stranici 424 (za stavove 3 i 4) i na stranici 425 (za stavove od 1 do 5) navodim izvor, kojeg sam i inače koristio u svom radu, a to je: Historija KPJ kotara Šibenik, strana 57. Ako ovaj moj izvor podataka D. Plenča nije pročitao u mom radu, na stranici 425, mogao ga je — sigurnosti radi — pročitati u originalu, jer u bibliografiji radova koje je koristio pri pisanju „Kninskih ratnih vremena”, navodi da ga je koristio.

Na stranici 172 svog rada D. Plenča piše: „Političke akcije, koje su bez sumnje utjecale na proces polarizacije masa, Partija je vodila u sindikalnom pokretu i na selu intenziviranjem kulturno-prosvjetnog rada”. Tekst se obrazlaže fusnotom br. 981 u čijem tekstu autor piše: „... Dr Gojko Jakovčev u svojoj raspravi „Stvaranje i rad organizacija KPJ na području severne Dalmacije”, govoreći o formiranju marksističke grupe u Bukovici na osnovu neprovjerjenih izjava preživjelih učesnika, dovodi narodne čitaonice osnovane u drugoj polovici 19. stoljeća u Drnišu, Benkovcu i drugim mjestima preko tobožnje progresivne uloge Sokola, u neposrednu vezu s intenzivnim stvaranjem i razvojem NOP-a 1941—1945. „baš u navedenim mjestima”. Ove su tvrdnje neprihvatljive, ne samo zbog činjenice da je upravo NOP u Benkovcu i Drnišu bio u zastaju u odnosu na druga mesta područja Kninske krajine (širi pojam), već i zbog toga što „seoske čitaonice” formirane 1940², isključivo su djelo Partije i njenih simpatizera”.

Kako se vidi teško je dovesti u vezu osnovni tekst D. Plenče sa tekstrom njegove fusnote. Sve će biti razumljivije ako navedem tekst iz svog rada na stranicama 442 i 443, a koji glasi: „Na ovoj liniji pionirski koraci Marksističke grupe u Bukovici, politički rad i uticaj sindikalno organiziranih pečalbara koji bi u Bukovicu dolazili tokom godine, kao i malobrojnih đaka i studenata i progresivnih osoba u raznim udruženjima liberalne buržoazije jugoslavenske orientacije, (na ovom mjestu je moja fusnota br. 96), uslovili su jedan demokratski, politički razvitak Bukovice, neviđen u njenoj historiji do tih dana” tj. do 1939—1940. godine.

U već pomenutoj fusnoti br. 96 pišem: „Narodne čitaonice iz druge polovine 19. stoljeća, žarišta buđenja nacionalne svijesti i bratstva Hrvata i Srba, prerastaju do 1910. godine u sokolska društva, koja se najprije osnivaju u Drnišu, Šibeniku, Mandalini, Vodicama, Tijesnom, Betini, Murteru, Benkovcu, Biogradu i Zadru. Ova društva su širila ideju bratstva između naših naroda, a knjigom, i na druge načine, mnogo učinila da se želja za misaonim radom proširi u mase naroda. Baš u navedenim mjestima docnije se osnivaju i prve organizacije KPJ... U vremenu od 1932. do 1939. godine broj članova sokolske organizacije u sjevernoj Dalmaciji se kretao oko 4.500 članova. Iсти su bili okupljeni u 68 svojih jedinica, društava i četa. Jednom in-

² „Na inicijativu partije bliskih simpatizera, u s. Vrbnik, Radučić, Kistica i Đevarske otvorene su 1940. godine „narodne čitaonice”. — AIHRPH; MG-17/VIII-37. Dušan Plenča, n. d., 172.

ternom anketom sam utvrdio da je oko 90% članova ove organizacije 1941. godine pripadalo NOP-u".

Moj rad u zborniku *Istorija XX veka*, XIII, obuhvata čitavu sjevernu Dalmaciju, a ne samo Kninsku krajinu, kako predočava javnosti D. Plenča. Ne dovodim ni u kakvu sumnju ulogu komunista u osnivanju „narodnih čitaonica“ 1940. godine u spomenutim mjestima. Naprotiv. Govorim općenito o sjevernoj Dalmaciji, odnosno imenujem naselja u kojima su čitaonice postojale do 1910. godine, kada su mnoge od njih prerasle u tadašnja hrvatska, odnosno srpska sokolska društva. U odnosu na ta naselja iznosim tvrdnju da su u njima docnije osnovane i prve čelije KPJ. To smatram sasvim normalnim, kao što je normalno da se organizacije takve Partije stvaraju od pismenih, načitanih — pametnih ljudi, koji znaju razmišljati o svom položaju u društvu, kao i položaju klase kojoj pripadaju, i samo oni mogu prihvati marksizam kao pogled na svijet i orientaciju avangarde radničke klase — Partije, na revoluciju za promjenu postojećih kapitalističkih produkcijskih odnosa. Tako načitani i naobraženi ljudi, uključujući u njih i članove „narodnih čitaonica“ u Bukovici iz 1940. godine, činili su onaj postotak od 90% pripadnika NOP-a iz takve društvene organizacije kakva je bila Sokol. Svako ko pročita moj tekst i tekst D. Plenče lako će uočiti da moj rad završava sa 1941. godinom i nikako se ne može dovesti u vezu sa docnjim razvojem NOP-a ni u Kninskoj krajini, ni u sjevernoj Dalmaciji uopće. Ja o tome u svom radu i ne pišem.

Što se tiče tvrdnje D. Plenče o „toboznje“ progresivnoj ulozi Sokola, tvrdim da ona nije bila samo „toboznja“, nego je stvarno bila progresivna. Obrazlažem je svojim radom „Sokolska organizacija i stvaranje prve zajedničke države Južnih Slavena 1863—1918. godine“³ i još nekim drugim radovima. O Sokolu je, u tom smislu, pisao vrlo kvalifikovano i Žoran Polič i mnogi drugi. I Josip Broz Tito je o sokolskoj omladini izrekao vrlo pozitivan sud daleke 1938. godine.

Ukazao sam na neke nejasnoće i nepreciznosti u djelu Dušana Plenče, koje su na neki način u vezi sa jednim mojim radom. Želja mi je da naučnoj javnosti ukažem na iste, kako bi taj dio teksta u radu autora D. Plenče bio jasniji, a što mu nikako ne oduzima bilo što od njegove vrijednosti.

³ Stvaranje jugoslovenske države 1918., Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iluku od 16. do 19. maja 1979. godine. Izd. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1983.

MARKSIZAM I ANARHIZAM — ISTO-
RIJA I SAVREMENOST. Tribina „Marks
i savremenost“. VII naučni skup, knji-
ga 9. — Beograd, Institut za međunarod-
ni radnički pokret, 1987. Str. 542.

Institut za međunarodni radnički po-
kret već više od 25 godina održava
stainu tribinu „Marks i savremenost“
na kojoj se raspravlja o pitanjima mark-
sističke teorije i prakse socijalizma.
Po svom radnom kontinuitetu i okup-
ljanju naučnih radnika iz svih krajeva
Jugoslavije tribina je stekla ugled u
naučnoj i društvenoj javnosti, a materijali
svih naučnih skupova štampani su
kao publikacije. Posle više godina od
održavanja naučnog skupa o marksizmu
i anarhizmu (Aranđelovac, 10-12.
I 1980. godine) objavljeni su materijali
sa ovog skupa, kao 9. knjiga serije,
u ograničenom tiražu zbog finansijskih
teškoća sa kojima se suočio izdavač.

Protek vremena od održavanja skupa do objavljivanja knjige doprineo je
da se rasprave sa ovog skupa sagledaju
iz novog ugla: iz ugla krize marksistič-
ke teorije, koju su neki teoretičari oce-
nili i kao krizu ideje i krizu pokreta.
Da li je tehnološka revolucija onaj
„kraj ideologije“ koji su priželjkivali
svi anarhisti, a sa manje emocija i više
natičnih argumenata mislioci marksistič-
ke provenijencije? Marksizam i anar-
hizam su istorijski povezani na više na-
čina — kao teorija i praksa levičarskog
političkog pokreta i kao ideologija. Nji-
hov odnos je u pravom smislu dia-
lektički — jer mada zastupaju ideju
emancipacije društva i čoveka, i marksiz-
am i anarhizam borili su se za poli-
tički prestiž i prevlast u međunarod-
nom socijalističkom pokretu. Cilj nau-
čnog skupa bio je da pokaže istorijske
veze, sličnosti i razlike između marksiz-
ma i anarhizma. Da bi se postigao am-
biciozno postavljen cilj, rasprave su se
vodile oko tri područja: 1) istorijski as-
pekt odnosa marksizma i anarhizma;
2) opšti i politički aspekt odnosa marksiz-
ma i anarhizma; 3) odnos marksizma,
anarhizma i nove levice. Složenost
pitanja je uslovila multidisciplinarni pri-
stup, tako da je učešće filozofa, poli-
tikloga, ekonomista, istoričara i prav-
nika doprinelo komplementarnom i kvali-
tativnom nivou rasprava vođenih na
skupu. U uvodnom tekstu prof. Bran-
ko Pribićević je dao ocene o temeljnim

pitanjima značaja marksizma i anar-
hizma. Anarhizam je bio inspiracija
naprednih pokreta i ima teorijski značaj
i danas, dok je politički marginalizovan,
marksizam je politički pokret i teorijski osnov svih socijalističkih država. Anarhizam kao društvena teorija
sadrži sve tri osnovne komponente neophodne progresivnom pokretu: 1) kritiku postojećeg klasnog poretku, 2) viziju budućeg, 3) ideju o putevima i
obićima promena.

Prvi tematski krug rasprava odnosi se na istorijski aspekt odnosa marksizma i anarhizma.¹ Istorija analiza geneze i razvoja anarhizma i marksizma pokazuje da i jedan i drugi pravac rešavaju pitanje slobode, odnosno „rešavali su isti problem koji je bio bitni problem vremena — problem razotuđenja, ili socijalne revolucije i ljudske emancipacije“ (str. 40). U obimnim saopštenjima obuhvaćen je rani odnos marksizma i anarhizma u XIX veku, u periodu rada Prve i Druge internacionale. Veoma važan period sa stano-
višta idejnog diferenciranja i normativno-organizacionog konstituisanja među-
narodнog komunističkog pokreta u pr-
vim godinama osnivanja i rada Trećе internacionale ispunjen je političkim
bojama grupa i pojedinaca koji za-
stupaju ideje levičarstva upozoravaju-

¹ Dr Dragutin Leković, „Marksizam i anarhizam“, str. 15-41, dr Marjan Britovšek „Jačanje socijaldemokratske ideologije u radničkom pokretu i borbi protiv anarhizma i periodu Druge internacionale“, str. 42-67, dr Vera Mujbegović, „Levičarstvo u komunističkom pokretu“ 1919—1921 (kratak osvrt), str. 68-85, dr Sava Živanov, „Radnička opozicija — anarhosindikalističko skretanje u Boljševičkoj partiji?“, str. 86-194, dr Putnik Dajić, „Ruski anarhizam — uspon i pad“, str. 105-131, dr Ljubomir Paligorić, „Uticaj anarhizma na socijalne pokrete i političke ideje u Latinskoj Americi“, str. 132-148, dr Božidar Jakšić, „Demokratski ili autoritarni princip posredovanja (Povodom kontroverze Marks-Bakunjin)“, str. 149-161, dr Jasna Fischer, „Radikalizacija radničkog pokreta u Sloveniji osamdesetih godina XIX veka“, str. 162-170, dr Muslija Muhović „Marksova kritika Stirnerovog i Prudonovog koncepta slobode“, str. 171-182.

či da socijalizam konstituisan kao sistem nakon oktobarske revolucije gubi neku bitna obeležja revolucionarnosti, da se birokratizuje. Pitanje institucije i pokreta veoma se zaoštirilo istupanjem tzv. *leve opozicije* koju je Lenin u nekim teorijskim stavovima podržao, ali je zajedno sa rukovodstvom RSDRP (b) politički osudio njihovu platformu. „U polemikama sa levim komunistima prelamali su se i ukrstali svi bitni problemi revolucionarne teorije i prakse, odnos između revolucionarnog utopizma i realne politike, odnos između klase i partije — avangarde, problem diktature i demokratije, problem usmeravanja i neposredne akcije, i pre svega, problem odnosa između konačnih ciljeva borbe i metoda za njihovo ostvarenje“ (str. 83). Delatnost i uticaj levih grupa i pojedinaca su veoma važni ne kao istorijske činjenice, već za razumevanje značaja njihovog upozorenja da birokratizacija partije dovodi do razaranja nekih temeljnih vrednosti i rezultata revolucije. Demokratski zahtevi, posebno ideja samoupravljanja u privredi relevantni su za celokupnu praksu socijalizma. Ideja samoupravljanja uključuje „upravljanje proizvodnjom i raspodelom predviđeno je za sve nivoe — od preduzeća do celokupne društvene privrede; 2) po načinu konstituisanja, to bi bio decentralistički sistem upravljanja, a po pravima koja bi imali organi upravljanja na pojedinim nivoima — sistem demokratskog centralizma; 3) po načinu konstituisanja (...) to bili demokratski organi, izborni, odgovorni i smenjivi; 4) prema pravima koja bi imali, to bi bili samostalni organi koji bi odlučivali o svim bitnim pitanjima upravljanja na svom nivou, a naročito u preduzeću; 5) po načinu rada i odgovornosti, to bi bila kolegijalna tela koja bi zajednički na sednicama i kongresima odlučivala, ali u sprovođenju odluka lično zaduženje i individualna odgovornost dobili bi odgovarajuće mesto; 6) po svom sastavu, to bi bili organi neposrednih proizvođača, u kojima učestvuju sa jednakim pravima svi zaposleni u društvenoj proizvodnji“ (str. 95). Ruski anarhizam je imao posebno mesto u istoriji, jer je teorijski izgrađen, imao je veliki broj pristalica i političku delatnost u Rusiji i inostranstvu, kao i istorijski kontinuitet. Istraživači su saglasni da je rus-

ki anarhizam prošao kroz tri faze: 1) anarhizam narodnjačkog pokreta — sedamdesete i osamdesete godine XIX veka; 2. anarhizam prve ruske revolucije; 3. anarhizam u periodu ruske revolucije. Da su simboli anarhizma i njegovi najuticajniji vodi Bakunin i Kropotkin takođe je poznata činjenica, a njihov uticaj je značajan za razvoj anarhističkog učenja i pokreta u nerazvijenim zemljama. Taj uticaj ima realne istorijsko-socijalne pokrete u činjenici pomenujоj na početku ovog teksta — najslabiji deo anarhističkog učenja je neprihvatanje tehničkog razvoja, što je imperativ za sve progresivne snage u XX veku. Takav pristup je odgovarao socijalnim pokretima u nerazvijenim zemljama, jer su ove zemlje ostale u položaju kolonijalne i polukolonijalne zavisnosti od strane industrijski najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Spontani revolt protiv dominacije i represije izražavao se kroz otpor industrializaciji, što je istorijski regresivno, a politički je bilo povoljno za prijem anarhističkih ideja. Zato prve socijalističke ideje koje prodire u zemlje Latinske Amerike nisu marksističke već anarhističke. Već u genezi odnosa marksizam-anarhizam kao suštinsko pitanje postavlja se pitanje političkog posredovanja demokratsko ili autoritarno.

U drugom tematskom krugu rasprava koji je obuhvatio opšte i političke aspekte odnosa marksizma i anarhizma pristup autora bio je sintetički, manje opterećen istorijskim činjenicama, a više okrenut pitanjima razlika i sličnosti ova dva politička pokreta.² Analizira-

² Uvodna beleška: dr Milan Matić, str. 207-212, Radivoj Nikolić, „Tradicionalni i savremeni anarhizam“, str. 213-236, dr Fuad Muhić, „Marksizam i anarhizam — kontroverze i izgledi za budućnost“, str. 237-262, dr Radovan Pavićević, „Anarhističko i marksističko shvatanje o poretku i slobodi“, str. 263-286, Vladimir Gligorov, „Levo i desno (anarhisti i marksisti), str. 287-310, dr Vučina Vasović, „Anarhističko i marksističko poimanje društveno-političkog sistema (Teze)“, str. 311-324, Dr Najdan Pašić, „Marksistička kritika anarhističke concepcije osnovne ciljeve budućeg besklasnog društva“, str. 325-376. Prilog:

jući istoriju njihovih povezanosti i razlika, u jednom saopštenju data je pregnantna ocena: „U doktrini, marksisti i anarhisti su se sukobljavali i svako od njih je dokazivao ispravnost sopstvenog stanovišta. U politici, sukobljavali su se, često, za isti prostor” (str. 287). I marksizam i anarhizam su se deklarisali kao politička levica, zastupnici eksplorativnih slojeva društva. Lukač je definisao razlike između ove dve struje socijalizma: po njemu, marksizam je pokret i politika koji nema strategiju već samo taktiku, anarhizam je pokret koji nema taktiku već samo strategiju; marksisti su kao pokret često bili anarhistički skloni strategiji i stalinistički skloni organizovanju i taktičkom političkom delovanju. Ova Lukačeva podela je tačna ali njome se ne pokazuje osnovna razlika između stava marksizma i anarhizma prema političkim institucijama, pre svega državi. To je konstitutivno pitanje sa stanovišta prakse socijalizma, jer se u praksi socijalizam poziva na marksizam kao svoju zvaničnu ideologiju ali umesto teorijske postavke o odumiranju države inovacije se sprovode u obliku smene birokratskog etatizma modernim tehničkim etatizmom. Taj odnos društvo — država u socijalizmu nije dovoljno razmatran na skupu.

Kontroverze u odnosima anarhizma i marksizma kao da nemaju kraja i često dobijaju razmere apsurda i ideoleskog rata — umesto teorijskog dopunjavanja i uzajamnog prožimanja — ideoleske diskvalifikacije, umesto političkog savezništva — progoni i fizičko uništanje lidera oba pokreta. Bilo bi korisno da su precizirana pitanja odnosa sistema i pokreta u sadašnjim uslovima, odnosno u modernim društвима. To je veoma aktuelno za visokoindustrializovana, hiperurbanizovana društva, u kojima društvena i ljudska spontanost sve više ustupa pred organizacijom života, a rešavanje vitalnih ljudskih potreba ne može se ostvariti bez velikih sistema upravljanja.

Poseban značaj i doprinos radu skupu u smislu preciziranja i konkretizacije problema predstavljaju saopštenja

i diskusije u okviru trećeg problemskog kruga „Marksizam, anarhizam i nova levica”.³ Svakako da je teorijski najteže odrediti pojam nove levice, budуći da je to heterogena politička pojawa, koју sačinjavaju grupe i grupice. „U novu levicu se često uključuju grupacije koje nalaze izvor svoje ideoleske inspiracije u marksizmu, neke se čak mogu s dosta osnova odrediti kao marksističke. Za druge se može konstatovati da su marksističke. Treće, i ove su verovatno najbrojnije, kombinuju jedne i druge izvore idejne inspiracije i u tom smislu kreću se u međuprostoru između marksizma i anarhizma” (str. 369). Većina novolevičarskih grupa izlaze iz idejnog prostora ograničenog ideologijama anarhizma i marksizma. To je pokazao i noseći referat u ovom delu rasprave. Autor je nastojao da utvrdi najbitnije opšte karakteristike koje održavaju važna strukturna, idejna i politička obeležja pretežnog dela političkih grupa koje se obično označavaju kao novolevičarske. Pritom je izbegao ideolesku etiketiranju, već se nastoji da analitičkim putem pokažu socijalni koren pokreta, poreklo njegovih voda i socijalne sredine koje prihvataju novu levicu kao svog političkog predstavnika. Među autorima koji su podneli saopštenja o problemima teorijske elaboracije i klasifikacije nove levice postoji jedan zajednički, meto-

³ Uvodna beleška, dr Branko Pribićević, str. 369-372; saopštenja dr B. Pribićević, „Nova levica — pojava, društvene osnove i idejno-političke koncepcije”, str. 373-397, dr Ferenc Bodrogvari, „Nova levica i revolucija”, str. 398-403, dr Darko Štrajn, „Prilog pitanju transformacije teorijskih i praktičnih aspekata i ideoleske konfrontacije marksizma i anarhizma s obzirom na kontekst nove levice” str. 404-415, Zoran Stanojević, „Nova levica Latinske Amerike” str. 416-437, dr Vojin Dimitrijević, „Anarhizam i savremeni terorizam”, str. 438-455, dr Jordan Dinić, „Levičarstvo u teoriji i praksi koneske revolucije”, str. 456-466, dr Vera Pilić, „Neoanarhizam i neotrockizam — koren i razgraničenja”, str. 467-483, dr Dragutin Leković, „Marks i Engels o zaverenštvu i levičarstvu”, str. 484-505. Diskusija: str. 506-540. Završna reč dr Branka Pribićevića, str. 541-542.

dološko-teorijski stav — a to je svestranost i kritičnost pristupa. Izbegnuti su redukcionizam i osiromašena percepcija nove leve, iako ona nije ocenjena kao politički pokret koji može dugo trajati i trajno rešiti neke protivrečnosti savremenih društava. Doprinos u raspravi svakako je saopštenje o terorizmu, koje uključuje ne samo problem nedržavnog terorizma, inspirisanog interesima pojedinih grupacija i političkih frakcija, već neophodni individualno psihološki pristup kojim se bliže određuju motivacija i „profil“ teroriste.

Naučni skup „Marksizam i anarhizam — istorija i savremenost“ održan je pre dosta vremena, ali materijali sa skupa nisu izgubili svoju aktuelnost ni danas. Sva pitanja razmatrana su svestrano, bez paušalnih ocena i diskvalifikacija. Cilj ovog teksta nije da polemiše da stanovištima učesnika skupa, već da predstavi neka pitanja i kontroverze i zainteresuje čitaoce da procitaju ovaj zbornik saopštenja. Nadam se da će Institut za međunarodni radnički pokret naći finansijska sredstva da objavi saopštenja sa VIII skupa Tribune, održanog decembra 1983. u Novom Sadu. O nekim od pitanja relacije između marksizma i anarhizma govori se i na tom skupu, pa bi bilo korisno da imamo celinu koja na dostojan način reprezentuje ne samo teorijsku baštinu marksizma, već jugoslovenske teoretičare i rezultate njihovih istraživanja.

Dubravka Stajić

Koča Popović, BELEŠKE UZ RATOVANJE (Dnevnik, beleške, dokumenti) BIGZ, 1988, str. 318

Ova knjiga, pogotovo njen autentični deo — dnevnik i beleške Koče Popovića ima prvorazredan značaj za saznavanje istina o ratu i revoluciji. Dok su skoro sva sećanja iz NOB-a nastala znatno kasnije, a takođe su i „dnevničići“, pa i oni najpoznatiji, mahom popravljeni i menjani prilikom objav-

ljivanja, ova knjiga se po izvornosti teksta može porebiti samo sa „Dnevnikom“ Dragolja Dudića. Međutim, dok se u Dudićevom dnevniku kazivanje prekida još 1941. godine, ovde se ono nastavlja sve do kraja rata. Tako čitalac može da spozna rat i revoluciju kroz doživljaje i razmišljanja jednog od ključnih ljudi tog doba, bez naknadnih mudrosti i tumačenja, sa svim zabludama, zanosima i istinama koje su tada posedovali revolucionari. Neka od saznanja koja nam nudi ova knjiga razlikuju se od ukorenjenih predstava.

Knjiga se sastoji iz dnevnika i beležaka, usmenih autorovih komentara, prirodnog izbora dokumenata i komentara koji je sačinio Miloš Vuksanović. Ovakav raznorodni materijal je podešen po hronološkom principu, tj. poglavljia knjige su naslovljena po funkcijama koje je Koča Popović zauzimao tokom rata (npr. komandant Prve proleterske brigade, komandant Prve proleterske divizije itd. sve do kraja rata).

U prvom poglavljju, posvećenom vremenu u kome je Koča Popović bio komandant Prve proleterske brigade, nakon kratkog autorovog prikaza kako je započeo ratovanje, brzo se prelazi na vreme prelaska u Bosnu i osnivanja Prve proleterske. Prva velika akcija u kojoj Koča Popović pokazuje mudrost pravog vojskovođe je čuveni Igmanski marš. U usmenom autorovom komentarju kaže se da je saznavši da je brigada opkoljena, odlučio da izvede jedan izuzetno držak manevr: provući brigadu tik pored Sarajeva, pre nego što neprijatelj shvati šta se događa. Međutim, strahovita zima, i neke nepredviđene prepreke, kao što je mali potok u Sarajevskom polju, nisu se mogli predvideti. Takođe u tom trenutku nije moglo biti poznato da su Nemci već 23. januara obustavili ofanzivu, tako da je brigada mogla bez posledica ostati na Romaniji. Drugačiji, naknadni razvoj događaja ne umanjuje veličinu podviga proletera. U ovom delu knjige se donosi jedan zanimljiv dokument o oštroj reakciji vrhovnog komandanta, koji je smatrao da je komandanati Prve proleterske prekoračio dozvoljenu inicijativu. Tokom cele knjige, stiče se utisak da su sukobi Koče Popovića i Vrhovnog štaba često izbijali oko različitog viđenja pojedinih poteza. Ovaj dokument nastao je krajem marta 1942.

godine, a i u dokumentu koji sledi, iz aprila 1942, Popović piše Vrhovnom štabu da je njegov načelnik loše procenio vojnu situaciju u Rogatici i Han-Pijesku. Proleće 1942. godine je pokriveno krajnje lapidarnim dnevničkim izveštajima o mestima kroz koje je brigada prolazila. Priredivač je ovu prazninu punio priličnim brojem dokumenata, od kojih je naročito zanimljivo pismo vrhovnog komandantu u kome se opet žali na arroganciju Arse Jovanovića i zahteva od Vrhovnog štaba, kao i u pismu od marta, daje šire direktive i ostavlja veću slobodu štabu brigade, jer zbog udaljenosti naredenja koja Vrhovni štab izdaje za konkretne akcije us neblagovremena ili pogrešna, jer se situacija stalno menja. Tako, na primer, početkom jula iste godine Vrhovni štab, dobivši pogrešne informacije, naredio je da se obustavi napad na Konjic, i dok je naredba stigla Konjic su već oslobođila dva bataljona Prve proleterske. Krajem jula, Duvno je oslobođeno dva dana pre nego što je određeno naredbom VŠ. Pri oslobođenju Livna, grad je napadnut posle otvorenog suprotstavljanja štaba Prve proleterske načelniku VŠ koji je bio za to da se napad odloži. Na žalost, ove dramatične i zanimljive epizode u knjizi su prikazane samo kroz dokumenta. Tada vrhovni komandant nije imao primedbi na preteranu samoinicijativnost. U oktobru 1942. godine Arsa Jovanović organizuje neuspeli napad na Bosansko Grahovo. Ovaj put Koča nije tako uzdržan i u svom dnevniku vrlo oštvo, na francuskom, kritikuje nebrig za ljudе i nedostatak moći predviđanja načelnika VŠ. U novembru te godine postaje Koča komandant Prve proleterske divizije. Četiri decenije kasnije, napisae: „Glavno mi je u životu: I/I proletbrigada...”

Prva proleterska divizija, ubrzo nakon osnivanja, oslobođa Mrkonjić-Grad i Jajce, učestvuje u krvavim borbama oko Kotor-Varoši. U decembru 1942. godine, Koča upisuje u svoju beležnicu zanimljiva razmišljanja o prirodi četničkog pokreta. Krajem januara naredne godine, komandant I. proleterske divizije je htio da ostavi ranjenike u okolini Prnjavora, ali VŠ ga je zbog toga oštvo kritikovao. Naredeno je da se ranjenici priključe Centralnoj bolnici, tako da su mnogi izginuli na Sutjesci i Neretvi, a teren na kome je Koča htio da ih os-

tavi sve vreme bio je slobodan. Ubzro počinje bitka na Neretvi. U jeku najžešćih bitaka, Koča Popović staloženo piše o miru, lepoti, prolaznim trenucima sa njarenja, mlađićima koji ginu a da im je prva i jedina ljubav revolucija. U martu 1943. godine prisustvuje prvoj fazi marsovskih pregovora. Vrhovni komandant je posle toga javlja komandantu Prve proleterske divizije da nikako ne napada Goražde, da se ne bi prekršilo primirje, a i sam Koča u aprilu piše komandantu Prve proleterske brigade: „Veoma je važno da naša strana ostane bez ikakve aktivnosti”. (str. 114) U proleće 1943. godine, dnevnički zapisi postaju češći i obimniji. U njima pisac piše o svojim uspomenama, o seljacima sa kojima prvi put dolazi u kontakt, iznosi razmišljanja o životu. I ovakvi delovi dnevnika imaju za čitaoца vrednost, jer otkrivaju u istoriografiji pa čak i u memoaristici zanemarenu intimnu stranu rata.

Vreme relativnog zatišja je brzo prošlo. Pred Prvom proleterskom divizijom je najdramatičnije doba njene istorije. Vrhovni štab nije cenio predlog Koče Popovića da se izbegne zaokruženje. Tek 18. maja shvatili su da se radi o nemačkoj ofanzivi. Koča je smatrao da je Terzić krivac što vrhovni komandant nije na vreme obavešten. Vrhovni štab prvo naređuje probijanje ka Foči. Ovaj po duhvat nije uspeo, pa su 1. i 2. proleterska divizija nakon savetovanja 3. juna u Mratinju pokušale probor preko Sutjeske, koji nije uspeo. Koča Popović predlaže 4. juna vrhovnom komandantu rešenje o kojem se prvi put govorio u ovoj knjizi. U tom izveštaju, Koča predlaže da partizani zauzmu prostor između Drine i Lima, koji su prethodno napustili, i da tu jedan deo štititi bolnice, a dve grupe bi se probijale preko Drine i Lima, i posredno svojim dejstvom bi takođe štitile bolnice. Istačće da su se partizani izvukli iz obruča na Pivi samo zato što su Nemci napravili pogrešku ne zaposevši Vučevu dovoljnim snagama. Zamera Vrhovnom štabu kasno reagovanje, a smatra da je tome krivac Terzić. Osmog juna Popović je inicijator prolaska Prve proleterske pored Košura, zaposednutog 118. nemačkom divizijom. Tim putem se kasnije izvukao i Vrhovni štab. Nemci su otkrili partizansku radio-sifru i istovremeno izbili na Zelen-

goru. Srećom, radio veza je bila izgubljena. Desetog juna, u zoru, obruč je probijen na Balinovcu. Koča Popović poziva Vrhovni štab da pode tim putem. Vrhovni štab kritikuje Prvu proletersku, što je njen komandant koristio i druge jedinice za proboj. Ipak, moralo se putem koji je probila Prva proleterska. 14. juna Koča u svojoj beležnici kritikuje Vrhovni štab što ne preuzme inicijativu i prede u ofanzivu na šrem prostoru, umesto da sabijene snage trpe od neprijateljske avijacije i artiljerije. Dva dana kasnije, u dnevniku ukratko, na francuskom, govoril je o nekom naglom i superiornom partizanskom rukovodiocu, koji je pre toga viđen „jako zbrisano“. O kome li je reč, s obzirom da i Terzić i Jovanovića pominje po imenu? Početkom jula, K. Popović je smenjen sa mesta komandanta Prve proleterske, pa враћen na položaj posle razgovora sa vrhovnim komandantom. Petog jula gine Filip Kljajić. Posle „smenjivanja“ u dnevniku se oseća izvesna gorčina, a redovi o Fićinoj smrti su na nivou najbolje umetničke proze. Sa svojom divizijom, učestvuje u oslobođanju Dalmacije. U oktobru, Koča Popović postaje komandant Prvog proleterskog korpusa.

Već po osnivanju, Prvi proleterski korpus morao je da se bori protiv nemačke ofanzive. Od jeseni 1943. godine, pobeda se već nazire i Koča Popović sve više u svom dnevniku razmišlja o posleratnoj državi. U januaru 1944. godine piše: „Kada smo umeli da pod ovako strahovito teškim uslovima stvoriti ovakvu vojsku, umećemo da stvorimo i državu, uzornu... Znamo neku veliku „tajnu“. Za današnjeg čitaoca prsto je dirljiv ovaj revolucionarni idealizam. Međutim, u to vreme ta perspektiva uzornog društva je izgledala realna. Koča opisuje sa kakvom energijom vekovima uspavani seljaci i čobani koje je revolucija probudila žele da nauče da čitaju i pišu. U svakom selu traže od narodne vojske, papir i olovke. Sovjetski sistem i marksizam-ljenjinizam su kroz ratnu pobedu pokazali svoju superiornost i istinitost, piše Koča u februaru 1944. godine. „Kamen mudrosti je pronađen!“ (str. 189). Danas se možemo pitati kako je izgubljen? U februaru 1944. godine, stižu i Randalji Čerčil i sovjetska vojna misija. Ubrzo stižu još nekoliko savezničkih oficira. Dnevnik je prepun analiza Sovjeta i Anglo-Amerikanaca i njihovih me-

đusobnih poređenja, naravno uvek na štetu Engleza i Amerikanaca. Opservacije u dnevniku su prepune mržnje prema Nemcima. Proleće 1944. godine je u dnevniku mahom ispunjeno ličnim sećanjima i razmišljanjima. Čita Tarleovu istoriju Napoleonovog pohoda na Moskvu, poredi sebe sa nepravedno optuženim generalom Barklajom de Toli. Priseća se Balinovca i drugih pobjeda, iznosi neverovatnu, ali tačnu činjenicu da do bitke na Neretvi nijedan njegov borac nije stradao od avijacije! Već tada uviđa da je neophodno uvesti vođenje hronike po jedinicama (to bi danas dobro došlo istoričarima P. M.) Već se pomalo javlja razočaranje u hladnoću ruskih oficira i njihov birokratizam. Partizani su Ruse očekivali kao braću, sa obožavanjem i bez ikakve rezerve. „Ali nikakva njihova hladnoća neće uspeti da nas odvoji od njih, da dozvoli i pomisao na upoređenju njih sa ma kim drugim“ (str. 246) piše Popović u maju 1944. godine, i time pokazuju kolika je bila idealizacija Sovjeta u redovima pripadnika NOP-a. U proleće 1944. godine piše i dva članka, prvi, „Sila i beda nemačkog vojnika“ objavljen je u „Novoj Jugoslaviji“, a drugi „Zašto je potrebno da saveznici hitno priznaju NKOJ“ ostao je u rukopisu i ovde je prvi put objavljen. Prvi korpus u maju te godine igra odlučujuću ulogu u spasavanju Vrhovnog štaba kod Drvara. (narocito 6. proleterska divizija). Prva proleterska divizija, je obezbedivala koridor ka Kupreškom polju kojim se Vrhovni štab izvukao. Po prvi put, javlja se razočarenje u članove ruske misije koji su pobegli, za razliku od Engleza. Namerava da piše pismo Titu o nepodnošljivom ponašanju Davorjanke Paunović, koje svima smeta. U junu, K. Popović dolazi u Bari. Zanimljivo je pratiti evoluciju njegovih mišljenja o Englezima. Pre puta u Italiju: „Po svemu se potvrđuje da ih je kapitalizam u osnovi iskvario, iskrivio, unakazio... Svi su načeti kao ljudi...“ (zapis od 5. maja 1944, str. 246) Nakon puta u Italiju: „Bogatstvo, organizacija, urođeno vršenje dužnosti; ... svuda ista sigurnost ljudi, prepostavljениh i mornara; ljubaznost dovoljna. Samostalnost, lična odgovornost stečeni (i dalje uvežbavani) kao prirodna osobina“ (zapis od 17. juna, str. 264) I u Bariju, kao tokom celog tog proleća,

kroz dnevnik se stalno provlači teška piščeva unutrašnja muka, ljubavna tragedija koju je doneo rat. I za ovakvo razotkrivanje duše potrebna je hrabrost, koja ni u ovoj oblasti ne manjka Koči Popoviću.

11. jula 1944 godine, Popović stiže u Srbiju, kao komandant Glavnog štaba NOV i POJ za Srbiju. Zatiče sasvim drugačiju situaciju i vojsku nego u Bosni. Ljudi neiskusni i nedisciplinovani. Proletereske jedinice, koje u avgustu stižu na Kopaonik, pod komandom Pepe Dapčevića, znatno bolje. Krajam avgusta Koča Popović razmišlja hoće li četnici moći da se okrenu protiv okupatora, i zaključuje da neće. Smatra da su za gradanski rat krivi Englezi. Posle tri godine susreće se sa ženom. Otvoreno iznosi svoje lomove, prebacivanje ženi i vlastito osećanje krivice. Rat ide dalje. Jedinice pod komandom Koće Popovića oslobođaju Niš i progone grupu armija „E“ čiji se delovi povećaju preko Kosova u Bosnu.

U januaru 1945. godine, Koča Popović rukovodi borbama u severoistočnoj Bosni, sada već kao komandant Druge armije. Ogromni gubici neiskusne vojske baćene u najčešće okršaje. U beleškama Koće Popovića piše da su od 15. decembra 1944. godine do 20. februara jedinice koje su ušle u sastav Druge armije izgubile 10.546 ljudi. Dezertiranje, nepoznavanje oružja, loše komandovanje, uzroci su relativnog neuspeha. Smatra da bi jedinice-hranitelje trebalo poslati kući. Partizanski vojni rukovodoci, po mišljenju K. Popovića iznetom u beleškama iz marta 1945. godine, treba da se uče iz sovjetskih udžbenika i iskustva Crvene armije jer je sada situacija drugačija nego ranije, partizanska vojska prinudena je na frontalne borbe. Pa ipak, Druga armija uspeva da izade na kraj sa teškoćama i uspešno završava rat na severnim granicama Jugoslavije.

Već na početku ovog prikaza, istaknute su glavne prednosti ove knjige. Sa da bi bilo dobro staviti i zamerke. O najdelikatnijim trenucima NOD-a, beleške su ređe, a češći komentari priredivača. Zašto pisac koji je jasno pokazao u ovim objavljenim beleškama koliko je otvoren, samokritičan i dragocen svedok istorije, nije obelodanio veći deo od 6 000 stranica beležaka, koje je po rečima prikazivača Vuksanovića,

zaveštao Istorijском arhivu Beograda? Pa ipak, i fragmentarno, njegovo svedočanstvo je dragoceno.

Predrag Marković

Dr Nikola B. Popović: JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI U DRUGOM SVETSKOM RATU, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1988, str. 332

Knjigom „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu“ dr Nikola B. Popović zatvara tematski krug koji je započeo 1977. godine knjigom „Odnosi Srbije i Rusije u prvom svetskom ratu“. Tako je Popović svojim knjigama napravio saznajni most, spajajući izučavanje vremenâ sudbonosnih raskršća što predstavljaju svetski rati, vi kako za ruski tako i za jugoslovenske narode i njihove odnose. Na taj način se ova monografija razlikuje od velikog dela jugoslovenske istoriografije, koja je često tematski i hronološki parcialna i fragmentarna, jer obuhvata izučavanja oba svetska rata kao jedne celine. Zbog toga i pri čitanju ove najnovije Popovićeve knjige treba voditi računa o trajnim osobinama odnosa ovih naroda i država, koje se javljaju u oba svetska rata, kao i o promenama tih odnosa koje su nastale u drugom svetskom ratu.

Konstanta koja je prisutna u oba svetska rata, u politici kako carske Rusije tako i Sovjetskog Saveza, je vođenje politike sa pozicijom velike sile. Kao što Popović to ističe u obe knjige, odnos te politike prema Srbiji, a kasnije prema jugoslovenskoj revoluciji, zavisio je od toga kako su se ovi uklapali u složenu kombinatoriku globalne vojno-diplomatske igre velikih sila. Ni vođstvo Srbije, a ni vođstvo jugoslovenske revolucije četvrt veka kasnije nisu se sasvim lako uklapali u mesto koje im je dodeljeno nadmudrivanjem i pogodenjem velisila, u igri u kojoj su male zemlje tek parčići slagalice koja predstavlja političku kartu Evrope i sveta. I jedni i

drugi su se čvrsto držali svojih strateških ciljeva, ujedinjenja zemlje u prvom, i revolucije u drugom slučaju. Pri tom ne treba zaboraviti da je partizansko rukovodstvo bilo apsolutni favorit u balkanskoj politici sovjetske vlade, te da je sovjetsko ogradijanje od revolucionarnih ciljeva NOB-a pred zapadnim saveznicima bilo više taktička varka i diplomatska kokterija, dok je srpska vlada u prethodnom ratu svojoj carskoj pokroviteljici stalno moralna da dokazuje da je bolji saveznik od Bugarske i Rumunije, a o Italiji da se i ne govori. I pored svega toga, srpska vlada je izgubila svaku realnu podršku iz Rusije nakon 1917. godine. Naravno, ni sovjetsku podršku NOP-u ne treba zamišljati kao rezervnu, ta podrška čak dugo nije ni bila javna. Savezništvo sa Velikom Britanijom i Sjedinjenim Državama i njihova vojna i materijalna pomoć, za Sovjetski Savez bile su suviše značajne stvari da bi bile dovedene u pitanje otvorenom podrškom jednom revolucionarnom pokretu. Sovjetska vlada nalazila se pritisnuta protivurečnim zahtevima dva jugoslovenska politička subjekta. S jedne strane, izbeglička vlada, sa Britancima iza sebe, tražila je od Sovjeta da utiču na partizane da bi se otpor u Jugoslaviji ujedinio pod komandom Draže Mihailovića. S druge strane, vođstvo NOP-a uporno je tražilo od Sovjeta javnu političku podršku, te da sovjetska vlada obavesti svet o kolaboracionizmu četnika i da napadne kraljevsku vladu zbog podrške Mihailovićevom pokretu. Sovjeti nisu mogli udovoljiti partizanskim zahtevima, jer bi na taj način priznali čvrste veze sa jugoslovenskim komunistima, i time izazvali još veće nepoverenje zapadnih saveznika koji su i inače sumnjičili Sovjetu da podržavaju snage koje žele društveni prevrat. Najviše što su u početku, do 1942. godine, mogli da učine u korist jugoslovenskih komunista, bilo je da na britanski pritisak odgovaraju da SSSR ne želi da se meša u unutrašnje stvari Jugoslavije, čime su zapravo skinuli odgovornost sa sebe, za društvenu revoluciju koja se već nazirala. Partizani su savetovali da ne insistiraju na revolucionarnim ciljevima i terminologiji, kao u slučaju naziva proleterskih brigada, već da stalno ističu oslobodički i opštenarodni karakter svoje borbe. Kritika revolucionarnog radikalizma

KPJ je naročito došla do izražaja u telegramu Kominterne od 5. marta 1942. godine, povodom čuvenih „levih skretanja“. U vezi sa tom pojmom, Popović po prvi put otvoreno postavlja jedno pitanje koje se do sada samo implicitno pojavljivalo u istoriografskim delima, a to je: levo skretanje u odnosu na šta? Nasuprotno raširenom mišljenju da su leva skretanja bila pogrešno sprovođenje direktiva CK KPJ, dakle skretanje sa osnovne političke linije Partije, autor ističe da je baš ta osnovna linija CK KPJ u to vreme formulisana u pismu Pokrajinskom komitetu za Srbiju u decembru 1941. godine i na savetovanju u Ivančićima početkom januara 1942. godine, vodila zaoštravanju klasne borbe i radikalnom obraćunu sa potencijalnim klasnim neprijateljima. Jugoslovenski komunisti su pre vremena počeli da sprovode tzv. „drugu fazu“ revolucije. Na ovaj preuranjeni korak navelo ih je više činilaca: pogrešna procena o bliskom kraju rata podstaknuta i optimističkim Staljinovim izjavama, pogrešna ocena angloameričko-sovjetskih međusobnih odnosa, četnička izdaja, prekid radio-veze sa Kominternom u vremenu od decembra 1941. do februara 1942. godine. U svakom slučaju, nakon kritike Kominterne da partizani treba da vode oslobodilačku borbu, a ne proletersku revoluciju, a i nakon saznanja da je klasni ekstremizam okrenuo čitave krajeve protiv partizana, rukovodstvo NOP-a je korigovalo svoju ekstremističku politiku, prebacivši odgovornost za zastranjivanja na terenu na ledja lokalnog rukovodstva.

Od leta 1942. godine Sovjeti počinju da daju otvorenu, mada još ne i zvaničnu podršku NOP-u dopustivši da se preko „slobodne Jugoslavije“ i TASS-a objavi Rezolucija rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, u kojoj se razotkriva četnička izdaja. Tada je započela lavina napisa u zapadnoj levčarskoj štampi protiv četnika, ali zvanični sovjetski faktori se još ne izjašnjavaju u tom pogledu. U diskusijama sa zapadnim saveznicima, Sovjeti su uvek isticali da podržavaju one snage koje se stvarno bore, a od decembra 1942. godine počinju da zahtevaju od Britanaca da utiču na Dražu Mihailovića da izmeni svoj odnos prema okupatoru. O državnom uređenju oslobođenih evropskih država posle rata sovjetska vlada se nije izjaš-

njavalu. Vodenim tim principom Sovjeti su se u javnosti ponašali i u vezi sa Drugim zasedanjem AVNOJ-a, međutim prečutno su dali saglasnost Titu kada ih je obavestio o planiranim odlukama, koje su u stvari bile objavljuvanje revolucionarnih ciljeva NOP.

Početkom 1944. godine počinju intenzivni odnosi partizanskog rukovodstva sa britanskom vladom. Britanci su smatrali da će posle prelaska na Vis lakše uticati na Tita da stupi u vezu sa izbegličkom vladom i kraljem Petrom. Pritisnut Čerčilovim navaljivanjem da saraduje sa kraljem, Tito pita Moskvu za savet. Iz Moskve mu savetuju da traži eliminaciju vlade u Kairu i stvaranje vlade u Jugoslaviji, a da će se o pitanju monarhije izjasniti narod posle rata. U septembru, Tito bez znanja Engleza odlazi ka Moskvu, gde sa Staljinom vodi razgovore. Nakon ovog puta, dolazi do sovjetskog zahteva NKOJ-u i Vrhovnom Štabu da dopuste privremeni ulazak sovjetskim trupama na jugoslovensku teritoriju. Titov put u Moskvu i ovaj zahtev bez presedana, koji de facto predstavlja priznanje NKOJ-a, po autorovom mišljenju, načinio je od septembra 1944. godine prelomni trenutak jugoslovensko-sovjetskih odnosa u drugom svetskom ratu. Vreme i dalje radi za NOP. Čerčil i Staljin dogovorili su se u oktobru 1944. godine o podeli interesa u Jugoslaviji po principu 50% : 50%. Međutim, Šubašić, kralj i četnici su suviše slabi činioци da bi sačuvali Čerčilovu polovinu pred narastajućom plimom partizanskog pokreta. Kada je jedinstvena vlada konačno formirana u martu 1945. godine, komunisti su potpuno preovladajuća snaga u zemlji.

Popović obrađuje i sve druge strane jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U četvrtoj glavi bavi se izučavanjem materijalne pomoći od strane Sovjetskog Saveza. Ova pomoć, za kojom partizani vave skoro od samog početka rata, počela je da pristiže od marta 1944. godine, kada su se za to stvorili uslovi. Sastoji se iz pomoći u ratnom materijalu, sanitetskoj pomoći, finansijskoj pomoći i školovanju oficira NOVJ u Sovjetskom Savezu.

Peta glava posvećena je učešću Jugoslavena u ratu u SSSR-u i Rusa u NOB-u. Jugosloveni u otadžbinskom ratu naroda SSSR-a su činili nekoliko grupa.

Jednu grupu su predstavljali preživeli učesnici oktobarske revolucije koji su ostali u Sovjetskom Savezu. Drugu grupu su predstavljali jugoslovenski komunisti koji su tamo došli između dva svetska rata. Treću grupu čine ekonomski emigranti iz Amerike koji su između dva rata došli u SSSR. Četvrta grupa sastoji se od Jugoslovena mobilisanih u italijansku i mađarsku vojsku, koji su bežali Rusima. Najbrojniji Jugosloveni u ratu u SSSR-u našli su se tamo kao pripadnici ustaških jedinica. Neki od njih su se kao zarobljenici uključivali u jedinice NOVJ u Sovjetskom Savezu. Jugoslovenski komunisti su se politički najviše angažovali u Sovjetskom Savezu preko Sveslovenskog komiteta i radio stanice „Slobodna Jugoslavija“. Ma koliko se Sovjeti ogradjuju od te sličnosti, delatnost Sveslovenskog komiteta i stalno pozivanje na zajedničke slovenske tradicije u borbi protiv Germana, podseća na stari panslavizam. U Sveslovenskom komitetu su Božidar Maslarić, Đuro Salaj i Ivan Regent, Veljko Vlahović rukovodi „Slobodnom Jugoslavijom“ i piše mnogobrojne članke o borbi jugoslovenskih partizana, a članke pišu i Dragutin Gustinčić i Dmitar Vlahov.

Poslednja, šesta glava ove knjige bavi se tretmanom SSSR-a i otadžbinskog rata u politici i propagandi NOP-a. Tu je Sovjetski Savez zauzimao ubedljivo prvo mesto. Politika i propaganda partizana čvrsto je zastupala stavove da je SSSR glavni nosilac tereta rata, uzor država sreće i blagostanja. Sav život partizana je bio prožet ruskim uzorima, od pevanja ruskih pesama i poklika Staljinu do proučavanja „Istoriјe SKP (b).

I na kraju treba istaći — sve dok se ne otvore sovjetski arhivi, mnoge stvari vezane za ovu temu ostaju nejasne. Do tog vremena, ova knjiga Nikole B. Popovića predstavlja do sada najopsežniji i najkompletniji rad iz ove problematike.

Predrag Marković

Ljubodrag Dimić, AGITPROP KULTURA, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945—1952, Rad, Beograd 1988, str. 274.

Kultura i kulturna politika kako „stare” tako i „nove” Jugoslavije do sada su retko bile predmet ozbiljnijih istoriografskih istraživanja. Ovom tako značajnom, a tako malo proučavanom oblašću, više su se bavile sociologija, istorija umetnosti i istorija književnosti, politikologija... nego istorijska nauka. Otuda delo koje je pred nama predstavlja jedan od pionirskih radova. Ljubodrag Dimić je, trudeći se da istorijskim metodama prouči složeni pojam kulturne politike u prvim posleratnim godinama, otvorio jedno novo polje istraživanja.

Rad je podelio na uvodne napomene, četiri poglavlja (Kulturna politika u vreme obnove, Industrijalizacija i kulturna politika, Kulturna politika i umetničko stvaralaštvo i Idejna strujanja u kulturi u vreme Informbiroa i samoupravljanja) i zaključak. Period proučavanja omeđen je godinom 1945. i godinom 1952, mada se u analizi postavljenog zadatka pošlo od 1944. godine, kada je za veći deo Jugoslavije rat bio zavišen, a neke smernice kulturne politike već određene. U prvim mesecima naredne godine formiran je aparat agitacije i propagande koji će, uz organizacione promene 1950, postojati do početka 1952. godine.

Vreme o kome je ovde reč bilo je vreme rađanja mnogo čega novog, vreme pojeta i velikog oduševljenja, traženja pravih puteva, ali i siromaštva, oskudice, pa i grešaka činjenih u želji da se sve postoeće, i društveno uređenje i svet i ljudi, što pre promeni u nešto novc i bolje. Komunistička partija, pomalo opijena pobedom i težnjama da novu državu izgradi na humanijim temeljima, nastojala je da stvara i novog čoveka. Kulturna politika zamišljena je veoma široko, neodvojivo od plana privredne obnove i izgradnje i stabilizovanja nove, revolucionarne vlasti. Koristeći iskustva Kraljevine Jugoslavije, iskustva SSSR-a, kao i svoja predratna i ratna iskustva, Partija je „kao osnovni cilj u oblasti kulturne politike postavila prevazilaženje nasledene kulturne

zaostalosti, radikalnu demokratizaciju kulture i likvidaciju ideooloških ostataka kapitalizma u svesti širokih radnih masa i njihovo vaspitanje u duhu socijalizma”. U okviru ovako određenog cilja trebalo je ostvariti niz praktičnih zadataka na organizovanju analfabetskih tečajeva, popravci i otvaranju škola, obnavljanju kulturno-prosvetnih ustanova, osnivanju narodnih univerziteta, raznih kurseva, biblioteka, čitaonica, prikupljanju knjiga, mobilisanju i pripremanju kadrova... Radi ostvarenja ovih zadataka osnovan je Agitprop aparat, koji je pored toga imao obavezu „da kanališe sve težnje stanovništva za kulturnim životom i da spreči svaku težnju ili pokušaj Partije neprijateljskih elemenata da kulturni život potčine svojim interesima”.

Komunistička partija se trudila da preko kulturne politike izvrši ne samo jednu prosvetiteljsku i humanu ulogu već i da ideoološki utiče na svest ljudi. Svi oblici kulturnog rada od analfabetskih tečajeva do umetničkog stvaralaštva, stavljeni su pod kontrolu i usmerneni u pravcu ideoološkog izgradnivanja novog čoveka. Verovalo se da ne može biti izgradnje socijalističkog društva bez radikalnog menjanja svesti ljudi i njihovog prevaspitavanja u socijalističkom duhu. Ni pre, a ni posle ovog perioda, u Jugoslaviji se nije sa toliko organizovanosti i masovnosti pristupalo obrazovanju najširih narodnih slojeva. Zadatima je prilaženo kampanjski, uveden je sistem takmičenja, čak i u umetnosti, a postignuti rezultati izražavani su u brojkama i procentualno.

Brižljivo prateći materijalna ulaganja, autor je utvrdio da su ona u odnosu na mogućnosti zemlje bila maksimalna, a u odnosu na potrebe minimalna. Zahvaljujući entuzijazmu i velikom doprinosu dobrotvoljnog rada, postizalo se više nego što su sredstva omogućavala, ali mnogo manje od onoga što se tražilo i želelo. Najteže se osećao nedostatak u kadrovima, jer je rad na podizanju kulturnog nivoa morao biti poveravan nedovoljno obrazovanim i nedovoljno stručnim ljudima.

U ovom sedmogodišnjem periodu Lj. Dimić je uočio tri faze. Prva je počela sa oslobođenjem i trajala do 1948. Objeležena je centralističkim sistemom preuzetim iz iskustva SSSR-a, koji se od-

razio i na kulturu, stavljenu pod brižljivu kontrolu i presudan uticaj Partije i njenog ideoološkog programa.

Oči sukoba sa IB-om do kraja 1949., pa i prvih meseci 1950. godine, traje neka vrsta „međufaze”, tokom koje su na jednoj strani traženi sopstveni i slobodniji putevi razvoja, a na drugoj je, iz potrebe dokazivanja pravovernosti marксizmu-lenjinizmu, dolazilo do još čvršćeg centralizma i ograničavanja sloboda u kulturi i umetničkom stvaralaštву.

Do kvalitativnih promena došlo je nakon III plenuma CK KPJ, krajem 1949., na kome su uočene greške u pokušaju da se svest ljudi promeni naglo, putem administrativnih mera. Kulturna politika je od tada trebalo da izgrađuje „slobodne, socijalističke ljude, ljude koji smelo i odvažno misle i rade, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne ljudi čiji će umovi biti podšišani na isti način”. To je bio početak treće faze, koju na području kulture karakterišu slobodniji pristup radu i stvaralaštvu, napuštanje sovjetskih uzora i uticaja, otvaranje ka drugim kulturnim centrima i nestajanje Agitprop aparata „koji je bio simbol jednog drugog vremena”.

Autor se trudio da pruži što celovitiju sliku kulturne politike u Srbiji 1945—1952. Njegov rad je zasnovan na iscrpnom i krajnje kritičnom istraživanju postojećih arhivskih izvora, objavljene grade, posleratne štampe i relevantne literature. Nije iskorištena jedino Arhiva Udruženja likovnih umetnika Srbije (ULUS), koja je u vreme rada na knjizi bila u fazi sredivanja. Zahvaljujući ovako studioznom istraživanju i poznavanju kulturne politike Kraljevine Jugoslavije, kao i politike KPJ u međuratnom i ratnom periodu, Lj. Dimić je dao jedan „zgusnut” tekst, koji obiluje vrednim zapažanjima i ocenama. objekte svog proučavanja nije pratilo samo u trenutku njihovog nastajanja i trajanja, već im je tražio korene i kontinuitet, poređivši ih istovremeno sa praksom u kulturnoj politici Kraljevine Jugoslavije i sa ranijim iskustvima u kulturnom radu same Partije.

Pažnju je zadržao na ciljevima kulturne politike i njenoj materijalnoj bazi, organizaciji agitprop aparata, odnosu prema tradiciji i njenim vrednostima, stranim uticajima, posebno sovjetskim, radu sa radničkom klasom, selom, na-

cionalnim manjinama, zatim na izdavačkoj delatnosti, na formama narodnog prosvećivanja (analfabetski i drugi prosterni tečajevi, narodni univerziteti, domovi kulture, dilektantske grupe, biblioteke, knjižnice, čitaonice i čitalačke grupe, usmene i zidne novine, radio, razglasne stanice, štampa, film...) i dr.

Naročito je zanimljivo izlaganje o specifičnom odnosu i nepoverenju Partije prema inteligenciji, kao i izdvojeno, tematsko poglavlje „Kulturna politika i umetničko stvaralaštvo”, u okviru koga je govoren o položaju inteligencije u prvim posleratnim godinama, SANU i Beogradskom univerzitetu, o mogućnostima i formama umetničkog rada, socijalnom realizmu... Utvrđivi zvanični stav Partije „da umetnost treba da služi revoluciji” zbog čega treba odbaciti „sve ono što je pod izgovorom odbrane umetničkog stvaralaštva moglo da bude štetno”, autor zaključuje: „Poruka stvarati korisno, značila je stvarati o onome i onako kako Partija traži i tu se završavao krug razmišljanja o slobodi stvaralaštva”. Uočeni su i prvi otpori, najčešće pasivni, ovakvim stavovima Partije koji su umetnike sputavali, a njihov rad siromašili. Ako bi se ostalom delu knjige moglo zameriti da se od preciznih analiza možda ne vide dovoljno sami ljudi, onda ovo poglavlje ispravlja taj relativni nedostatak jer se u njemu autor bavio stvaralačkim radom čitavog niza umetnika.

Knjigom Lj. Dimića o kulturnoj politici u Srbiji 1945—1952. istorijska nauka i šira kulturna javnost dobro su jedno iscrpno i podsticajno delo, neopterećeno slabostima pionirskog pokušaja. Sigurno je da će se, a ova tema to zaslужuje, o ovome još pisati, ali se može reći da je i ovom knjigom ukazano na moguće puteve daljih proučavanja, da su postavljena važna pitanja i na mnoga od njih dati odgovori.

Mira Radojević

Zoran Vasiljević, SABIRNI LOGOR ĐAKOVO, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Spomen-područje Jasenovac, Slavonski Brod 1988, str. 234.

I pored interesovanja naučne i šire javnosti za stradanja Jugoslovena u drugom svjetskom ratu, ovoj problematici nije poklanjana dovoljna pažnja u našoj naučnoj istoriografiji. Radovi pojedinih istoričara sedamdesetih godina navjili su šire bavljenje ovim temama. Poslednjih godina objavljeno je više manjih i većih istoriografskih radova o raznim pitanjima vezanim za organizovanje i delovanje okupacionih i kvislinških režima terora. Većina ovih radova, među njima i studija Zorana Vasiljevića „Sabirni logor Đakovo”, rezultat su rada u okviru jugoslovenskog projekta „Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u drugom svjetskom ratu”. Treba očekivati da će se uskoro pojaviti i ostali, veći deo radova, koji nastaju u okviru ovog značajnog projekta.

Proširujući svoja dotadašnja istraživanja o istoj temi, Zoran Vasiljević je svojom studijom o Sabirnom logoru Đakovo dao zaokruženu i upotpunjenu sliku ovog ustaškog logora, razrešavajući niz pitanja i nedoumica u vezi sa trajanjem logora, brojem zatočenika, uslovima života, rasformiranjem logora i drugim pitanjima. Rad je zasnovan ponajviše na arhivskim istraživanjima, na objavljenim istorijskim izvorima, a delimično i na prilično oskudnoj istoriografskoj literaturi.

Autor je prikazao Sabirni logor Đakovo kao deo sistema genocidnog terora nad Jevrejima i Srbima, ističući u „Predgovoru” (5–9), da „rad treba da doprinese celovitijem proučavanju koncentracionih i radnih logora u NDH” (9). Izlaganje je podeljeno u dve veće celine pri čemu je kao odrednica uzeto ustaško preuzimanje uprave logora krajem marta 1942.

U prvom delu pod naslovom: „Sabirni logor Đakovo pod ‘autonomnom’ upravom osječke Židovske općine (01. XII 1941. do 29. III 1942)” (11–50) prikazano je osnivanje logora, dopremanje i inter-

niranje zatočenika, organizacija logora, kao i uslovi života u njemu.

Sabirni logor Đakovo osnovan je 1. decembra 1941. odlukom Ustaške nadzorne službe. Iako je logor za sve vreme postojanja bio podređen Zapovedništvu sabirnih logora u Jasenovcu, u prvom periodu logor je kontrolisala Županska redarstvena oblast u Osijeku. Sam logor osnovao je posebno ustanovljen Odbor Židovske bogoštovne općine u Osijeku (14). Odbor je sam pronašao zgradu za smeštaj logora, izvršio najnužnije pripreme za smeštaj zatočenika i za njihovu ishranu. Logor je smešten u zgradi napuštenog mlinu „Cereale”, koja se nalazila u jednoj od glavnih ulica blizu centra Đakova. Ova lokacija potpuno je odgovarala ustaškim vlastima, ali je to izazvalo protivljenje Đakovačke biskupije u čijem posedu je bio mlin. Logor su čuvali jedan ili dva opštinska policajca, mada je i to bilo skoro nepotrebno (16).

Posle iscrpljujućeg petodnevnog putovanja u logor je 5. XII 1941. stigao prvi transport od 1197 jevrejskih žena i dece iz Sarajeva. Među njima je bilo i oko 50 srpskih žena i devojaka. Sledila su nova hapšenja i interniranja Jevreja, kako u Bosni, tako i u Slavoniji. Po pravilu, muškarci preko 14 godina upućivani su u logor Jasenovac, a svi ostali u Sabirni logor Đakovo, delimično preko logora u Staroj Gradiški. Posle drugog transporta u logoru se našlo ukupno 1881 osoba, uglavnom jevrejskih žena i dece (27).

Svojom okružnicom broj 1 od 8. XII 1941. Uprava Sabirnog logora Đakovo ustanovila je logorsku organizaciju; ujedno je odredila da se deca od 2 do 10 godina daju na izdržavanje jevrejskim porodicama u Osijeku i okolini (30.) Na ovaj način iz logora je izvedeno 57 dece, ali je malo njih preživelo interniranja u Aušvic u jesen 1942. (33). Dragocenu pomoć logorašima pružale su jevrejske opštine iz NDH, pa i izvan nje (splitska) (36).

Za razliku od malobrojnih Đakovčana, koji su pomagali logoraše, većina ih se, kako autor ističe, prema logoru i logorašima odnosila ili pasivno, ili antagonistički, tražeći od ustaških vlasti smanjenje logorske autonomije i relativne slobode kretanja logoraša. Često se dešavalo da transporti hrane za gladne že-

ne i decu u logoru stignu samo delično ili da nestanu. Autor smatra da su ovome uveliko doprinele diskriminatorske mere ustaških vlasti prema Jevrejima, a da se veći deo stanovništva uklasio „u realnost opće situacije“ (38). Ovakav stav stanovništva mogao je da se poveže i sa činjenicom da je Đakovačka biskupija imala izrazito negativan stav prema postojanju logora u Đakovu, o čemu autor šire piše pri kraju studije.

Tokom februara 1942. iz logora u Starij Gradiski u dva transporta prebačeno je u đakovački logor ukupno 1100 do 1200 jevrejskih žena i dece (45). Time je završeno dopremanje zatočenika u Sabirni logor Đakovo u kome je ukupno interimirano oko 3000, uglavnom, jevrejskih žena i dece (47).

Zbog velikog broja logoraša iskrisnuto je problem njihovog smeštaja. Biskupija je odbila da izda susedni veliki, inače prazan, zidani magacin, tako da je deo logoraša morao biti smešten u potpuno neodgovarajućoj štali na posedu Josipa Franka (48).

U drugom delu studije pod naslovom: „Sabirni logor Đakovo pod neposrednom upravom Ustaške obrane (29. III 1942. do 15. VII 1942.)“ (51–77), autor je detaljno obradio radikalnu promenu u logorskoj upravi, drastično pogoršanje životnih uslova, različite oblike ustaškog terora nad logorašima, zatim pljačku zatočenica, finansijsko izrabljivanje Židovske općine u Osijeku i, konačno, rasformiranje logora i fizičko uništavanje logoraša.

Ustaše iz koncentracionog logora u Jasenovcu preuzele su đakovački logor 29. marta 1942; stavile su ga pod svoju punu kontrolu zabranivši rad jevrejskoj upravi logora. Ustaška uprava je svojim surovim merama pogoršala izuzetno loše zdravstveno stanje u logoru nastalo posle prispeća logoraša iz logora u Starij Gradiski. Novopridošli su zarazili trbušnim tifusom, dizenterijom i dijarejom druge logoraše, što je, smatra autor, i bila namera ustaša (59).

Dolaskom ustaša logor je gotovo potpuno izolovan, ishrana je drastično pogoršana, logoraši su bili izloženi raznim oblicima torture, pljačkanju, a iscrpljivani su i teškim fizičkim radom (61). Sve to je, kako smatra autor, bilo deo plana za potpunu likvidaciju logora (62). Veliki deo hrane koju su jevrejske us-

tanove slale za prehranu logoraša ustaše su uzimale za svoje potrebe ili su je davale gospodaričaru preko puta logora da hrani svoje svinje (63). I pored velikih npora jevrejskih ustanova da se logor redovno snabdeva, stanje ishrane zatočenika postalo je kritično. Istovremeno, više zatočenika je ubijeno, a među njima i grupa silovanih jevrejskih i srpskih devojaka (67). Pišući o pljački logoraša i finansijskom iscrpljivanju Židovske općine iz Osijeka, autor ističe da ova nije plaćala samo izdržavanje logoraša nego i ustaške posade u logoru. Ogoromni iznosi računa za potrebe logora pokazuju, ujedno, da se radilo o bezobzirnoj otimačini i pljački (73).

Židovska općina iz Osijeka mora da je da plati i troškove transportovanja svih preživelih (oko 2400) zatočenika Sabirnog logora Đakovo u koncentracioni logor u Jasenovcu u periodu od sredine juna do sredine jula 1942. (74). Posle tegobnog putovanja i višednevног stajanja zatvorenih vagona kraj jasenovačkog logora, izmučeni žene i deca prevezeni su preko Save u selo Donju Gradinu gde su tragično nastrandali. Likvidacijom logora i uništavanjem đakovačkih logoraša rukovodio je ustaški poručnik Jozo Matijević, zapovednik logora (76). Tako je Sabirni logor Đakovo sredinom jula 1942. prestao da postoji.

Sa puno opravdanja autor je u posebnom odeljku pod naslovom: „Stav Đakovačke biskupije prema Sabirnom logoru Đakovo“ (79-88) raspravlja o ovom važnjom pitanju. Strosmajerov naslednik biskup Antun Akšamović bio je jedan od najvatrenijih pristalica kleronaciističke NDH i njene concepcije o monolitnoj katoličkoj Hrvatskoj (79). To je imalo neposredan negativan uticaj na stav Biskupije prema Sabirnom logoru Đakovo.

Kad je logor organizovan i pored protivljenja na njem posedu, Biskupija se stalno zalagala kod ustaških vlasti da se logor ukloni, istovremeno ometajući poboljšanje životnih uslova logoraša. Za uklanjanje logora zalagao se i sam biskup Akšamović (83). Odbijanjem da ustupi praznzu zgradu u kružgu logora za prihvrat zaraženih logoraša iz Stare Gradiške, Biskupija je do prinela širenju zaraze u kojoj je umro veliki broj žena i dece. Iza ovog i dru-

gih duboko nehumanim postupaka Đakovačke biskupije bila je osnovna namera da se logor ukloni iz Đakova (85). Kao i drugi isporučiocu logoru i Biskupija je istovremeno, dobro zaradivala na liferacijama hrane za potrebe logora (87).

Nasuprot Biskupiji, časne sestre Svetog Križa u Đakovu nesobično su pomagale bolesne logorašice i jednu svoju zgradu ustupile su porodiljama iz logora (87).

Autor s pravom zaključuje da su stalna nastojanja Biskupije da se logor ukloni doprinela evakuaciji logoraša u koncentracioni logor u Jasenovcu gde su svi tragicorno izgubili život (88).

U posebnom odeljku pod naslovom: „Groblje logorskih žrtava u Đakovu“ (89-95) autor se šire pozabavio pitanjima vezanim za broj umrlih i ubijenih u Sabirnom logoru Đakovo, uzrocima, smrti i stopom smrtnosti zatočenika. Na jevrejskom logorskem groblju ukupno je sahranjeno 566 žena i dece što je petina svih logoraša. Do marta 1942. umrlo je 33, a zatim je stopa smrtnosti naglo počela da raste uporedo sa dopremanjem zaraženih logoraša iz Stare Gradiške i sa ustaškim preuzimanjem logora (93). Skoro da i nije potrebno posebno naglašavati da je troškove oko sahrane u celini plaćala Židovska općina u Osijeku (92).

Studiju o Sabirnom logoru Đakovo autor završava veoma informativnim „Sažetkom“ (97-101) i rezimeom na engleskom jeziku (102). Radu su priložena četiri vredna priloga: Fotografije (107-111), Dokumenti (115-124), Popisi zatočenika Sabirnog logora Đakovo i spisak žrtava fašističkog terora logora Đakovo sahranjenih na Jevrejskom groblju u Đakovu (127-211) i Sjećanja (215-232).

Zoran Vasiljević je svojom studijom o Sabirnom logoru Đakovo dao vredan istoriografski doprinos proučavanju genocida u NDH i svakako će izazvati pažnju ne samo naučne nego i šire javnosti.

Milan Koljanin

„IDEJE I POKRETI NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU“, NAUČNI SKUP održan povodom 150-godišnjice Beogradskog univerziteta, 15-17. novembra 1988.

Popećiteljstvo prosveštenija predložilo je knjazu Milošu, 16. juna 1838. godine, da se „mesto vojene škole dosadašnja Gimnazija na stepen Liceuma uzvisi“. Pristanak nepismenog knjaza da se ovakva ustanova osnuje, označio je početak Beogradskog univerziteta, koji ove godine slavi 150 godina postojanja i 180 godina visokoškolske nastave u Srbiji. Licej je delovao 25 godina, do donošenja Zakona o ustrojstvu velike škole (akademije), 24. septembra 1863. godine. Ova je škola imala tri fakulteta — Filozofski, Pravni i Tehnički, a dala je niz generacija, koje se vremenom nisu zadovoljile samo primanjem naučnih znanja i rezultata, već su želele da i same stvaraju i doprinose razvoju nauke. Ovo je uticalo na donošenje zakona o Univerzitetu, 27. februara 1905. godine, kada je konačno dobio svoje ime i zadržao ga do naših dana.

Na ovom Univerzitetu do sada je diplomiralo 211437 studenata, magistralo 11 274 i doktoriralo 6 957 visokoškolaca. Danas na njemu uči oko 56 hiljada naših i više od devet hiljada studenata iz preko 70 zemalja sveta, kojima u sticanju znanja pomaže 10 650 univerzitetskih radnika, među kojima 6 200 doktora nauka.

Vredan jubilej Beogradskog univerziteta obeležavan je cele godine, a centralne svečanosti održane su u novembru mesecu, kada je otvorena izložba u Galeriji SANU, promovisane knjige štampane povodom godišnjice, održani svečani koncerti na Kolarčevom narodnom univerzitetu, svečana akademija i naučni skup pod nazivom „Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas“.

Skup su organizovali Univerzitet i Centar za marksizam Beogradskog univerziteta, a održan je od 15. do 17. novembra. Svi bivši studenti i profesori pozvani su da učestvuju u radu skupa — svojim naučnim prilogom ili uključivanjem u diskusiju. I nazivom skupa želelo se da se ukaže na dugu tradiciju slobodarstva i napredne misli ko-

ju je Univerzitet negovao tokom celog postojanja. Ideje poštovanja čoveka i njegovih prava, stalne borbe za humanije društvene odnose, za slobodu i ravnopravnost naroda, protiv reakcije i mračnjaštva svih vrsta, na Univerzitetu su uvek bile prisutne. Svaka pojавa podržavanja protivnarodnih režima ili zastupanja nedemokratskih ideja brzo je gušena u opštoj težnji da ova visokoškolska ustanova doprinese ostvarenju samo onih stremljenja koja idu za stvaranjem pravednijeg društva. Aktivno se uključujući u savremena zbijanja, Univerzitet je decenijama davao velike doprinose kulturi, obrazovanju, razvitku srpske naučne misli i društva u celini. Pomagao je osnivanje univerziteta širom zemlje i bio osnivač univerziteta u Kragujevcu, Nišu, Prištini, Novom Sadu i Titogradu. U poslednjem ratu dao je više od hiljadu prvoboraca i 218 narodnih heroja.

O ovoj i ovakvoj 150-godišnjoj, možemo slobodno reći slavnoj prošlosti, svedočilo je na održanom skupu oko 80 podnetih referata i 17 sećanja učesnika revolucionarnog demokratskog studentskog pokreta.

Nekolicinom radova odato je dužno poštovanje utemeljivačima i čuvenim profesorima, koji su svoj rad i naučnički ugled ugradili u stvaranje Univerziteta i bez kojih ne bi imao ovaj decenijama stvarani ugled. Govorilo se o Dositiju Obradoviću, Vuku Karadžiću, Kosti Čukiću, Todoru Toši Seleskoviću, Jovanu Cvijiću, Josifu Pančiću, Mihailu Vujiću, Jovanu Skerliću, Mihailu Patroviću, Brani Patronijeviću, Mihailu Iliću, Aleksandru Beliću... o đaku Velike škole — Svetozaru Markoviću.

Jedan broj radova bio je posvećen raznim studentskim udruženjima: družini đaka Velike škole „Pobratimstvo”, klubovima studenata pripadnika građanskih stranaka, stručnim studentskim udruženjima, udruženju stranih studenata, udruženju „Petar Kočić”, udruženju za borbu protiv tuberkuloze, sokolskim organizacijama...

Najveći broj procitanih saopštenja odnosio se na ulogu studenata u naprednom revolucionarnom pokretu između dva svetska rata, a nekoliko radova i na posleratni studentski pokret — učešće studenata u revolucionarnim promenama 1945. u zbijanjima 1948. i 1968. godine.

U gotovo svim prilozima istican je značaj koji je Univerzitet imao kao hram nauke, rasadnik novih, naprednih ideja, aktivni učesnik društvenih događaja i mesto borbe protiv različitih nedemokratskih težnji i pojava. U nekim radovima je ukazano na potrebu prućavanja do sada nedoticanih tema, kakva je, na primer, učešće studenata u događajima 27. marta 1941. Drugi su radovi izazvali nehotična poređenja predratnog i posleratnog Univerziteta. Npr. saopštenje o uspešnoj borbi koju su u dvadesetim i tridesetim godinama ovog veka vodili profesori Univerziteta za njegovu autonomiju. Danas Beogradski univerzitet nema takvu autonomiju. Kao drugi primer, a ima ih više, mogla bi se navesti takođe uspešna borba protiv antisemitizma i izvođeno pravo slobodnog upisa bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, bez današnjih nacionalnih i republičkih „ključeva” kakvi se sreću na nekim jugoslovenskim univerzitetima.

Održani skup nije ostao imun na savremenu političku i društvenu situaciju. Bilo je pokušaja da se sa njegove govornice progovori u korist ideje o autonomiji Kosova i Metohije i pre II zasedanja AVNOJ-a, o apolitičnosti ili, pak, o masovnom opredeljenju Albanača za politiku KPJ već 1941. Na ovakve pokušaje odlučno i argumentovano reagovali su Miroljub Vasić, Spasoje Đaković i drugi.

Na drugoj strani, Miodrag Avramović je istupio protiv korišćenja naučnih skupova u nenaučne svrhe i založio se za veće angažovanje Univerziteta u pronalaženju puteva za izlazak jugoslovenskog društva iz krize, naročito u rešavanju ustavnih promena SR Srbije.

Pročitanim referatima koji će, po već ustaljenoj praksi, biti objavljeni u ediciji „Prilozi za istoriju Beogradskog univerziteta”, njegova istorija je obogaćena za još niz vrednih radova. Međutim, to je samo mozaik fragmentarno zabeleženih i proučenih stranica burne i bogate prošlosti. Univerzitet još uvek čeka na istraživače i pojavi jednog monografskog dela koje će potpunije i sveobuhvatnije progovoriti o proteklom vremenu.

Mira Radojević

ISTORIJA 20. VEKA, 1988, 1—2

Za izdavača
Petar Kačavenda
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

U troškovima izdavanja učestvuje Republička zajednica nauke Srbije

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od
28. 09. 1983. godine ne plaća se porez na promet.

Tiraž: 1000

Štampa: RO »Narodna štamparija«, Edvarda Kardelja 10, 24300 B. Topola

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U izdanju Instituta za savremenu istoriju,
izašle su nove knjige:

dr Miroslav Stojiljković
BUGARSKA OKUPATORSKA POLITIKA U SRBIJI
1941—1944.

dr Milan Vesović
ILEGALNA ŠTAMPA KPJ 1929—1941.

dr Tomislav Pajić
PRINUDNI RAD I OTPOR U LOGORIMA
BORSKOG RUDNIKA 1941—1944.

Slavko Pešić
JUGOSLOVENI U NEMAČKIM LOGORIMA U GRČKOJ
1941—1944.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
BEOGRAD, TRG MARKSA I ENGELSA 11